

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र

बी. ए. भाग-१

सत्र १ पेपर DSC-B2

समाजशास्त्र परिचय

(Introduction to Sociology)

सत्र २ पेपर DSC-B16

उपयोजित समाजशास्त्र

(Applied Sociology)

(शैक्षणिक वर्ष २०१९-२० पासून)

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०१९

बी. ए. समाजशास्त्र पेपर १ व २ करिता

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : ७००

प्रकाशक :

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

मुद्रक :

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर-४१६ ००४.

ISBN-

★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.

शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ (भारत)

दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ सल्लगार समिती ■

प्रा. (डॉ.) डी. बी. शिंदे

मा. कुलगुरु,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के

प्र-कुलगुरु,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. साळुंखे

माजी कुलगुरु,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा

माजी कुलगुरु,
म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश

अतिरिक्त सचिव-II,
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा घेवले

गीत-गोविंद, फ्लॅट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील

I/c अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) ए. एम. गुरव

I/c अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) भारती पाटील

I/c अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. डी. राऊत

I/c अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. जी. आर. पल्से

I/c संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. व्ही. टी. पाटील

वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. ए. अनुसे (सदस्य सचिव)

संचालक, दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ समाजशास्त्र अभ्यासमंडळ ■

प्रभारी अध्यक्ष - डॉ. मच्छिंद्र सकटे

सौ. मंगलाताई रामचंद्र जगताप कॉलेज, उंब्रज, जि. सातारा

- **डॉ. अरुण विठ्ठल पौडमल**

यशवंतराव चव्हाण कॉलेज (के.एम.सी.)
कोल्हापूर

- **डॉ. मच्छिंद्र ज्ञानू सकटे**

सौ. मंगलाताई रामचंद्र जगताप महाविद्यालय,
उंब्रज, जि. सातारा.

- **प्रा. डॉ. जे. एच. कराडे**

समाजशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

- **डॉ. संजय हिंदुराव शिंदे (सनदे)**

सरदार बाबासाहेब माने कॉलेज,
रहिमतपूर, जि. सातारा

- **डॉ. रमेश हिंदुराव पाटील**

श्रीमती के.आर.पी. कन्या महाविद्यालय,
उरुण-इस्लामपूर, जि. सांगली.

- **डॉ. सतीश सर्जेराव देसाई**

एस. एम. डॉ. बापूजी साळुंखे कॉलेज,
मिरज, जि. सांगली

- **डॉ. श्रीमती प्रतिमा शिवाजीराव पवार**

समाजशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रस्तावना

शिवाजी विद्यापीठाने जून २०१३ पासून बी.ए.भाग-१ समाजशास्त्र विषयाचा अभ्यासक्रम सत्रपद्धतीनुसार व सुधारित स्वरूपात लागू केला आहे. त्यानुसार दूर शिक्षण केंद्रामार्फत बहिःस्थ विद्यार्थ्यांसाठी ‘समाजशास्त्र’ विषयाचा दोन्ही सत्राचा अभ्यासक्रम विचारात घेवून सदरच्या पुस्तकातील स्वयं अध्ययन साहित्य अनुभवी प्राध्यापकांकडून लेखन करून तयार करण्यात आले आहे. जून २०१९ पासून या वर्गासाठी तयार केलेल्या ‘समाजशास्त्र परिचय व उपयोजित समाजशास्त्र’ या पुस्तकांत विद्यार्थ्यांना समजेल, उमजेल अशा भाषेत लिखान करण्यात आले आहे.

‘समाजशास्त्र परिचय’ या सेमिस्टर-१ साठीच्या अभ्यासक्रमात समाजशास्त्राचे स्वरूप, सामाजिक आंतरक्रिया आणि सामाजिक संरचना, समाज आणि सामाजिक संस्था, संस्कृती आणि समाजीकरण या घटकांचा समावेश करण्यात आला आहे. सत्र २ साठी तयार केलेल्या अभ्यासक्रमात समाजशास्त्रीय सैद्धांतिक दृष्टीकोन, समाज आणि जनमाध्यमे, आधुनिक समाजातील सामाजिक परिवर्तन, समाजशास्त्राचे उपयोजन इ. घटकांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. या पुस्तकाची एकूण ८ घटकांमध्ये विभागणी करून मांडणी केली आहे. सर्व विद्यार्थी व शिक्षकांना सदरचे पुस्तक मार्गदर्शक ठरेल, असा आम्हास विश्वास वाटतो.

सदरहू पुस्तकाच्या लिखानाचे काम शिवाजी विद्यापीठ कक्षेतील विविध मान्यवर प्राध्यापकांनी वेळेत पूर्ण केल्याबद्दल, संपादक मंडळ त्यांचे आभारी आहे. या पुस्तकाचे प्रकाशन करण्यासाठी शिवाजी विद्यापीठ व दूरशिक्षण विभागातील प्रशासकीय अधिकारी व कर्मचाऱ्यांनी केलेल्या सहकार्याबद्दल संपादक मंडळ त्यांचे मनापासून आभार मानत आहे.

■ संपादक ■

प्रा. डॉ. रमेश एच. पाटील

श्रीमती कुसूमताई राजारामबापू पाटील कन्या
महाविद्यालय, इस्लामपूर

प्रा. मच्छिंद्र सकटे

मंगलाताई रामचंद्र जगताप महिला महाविद्यालय,
उंब्रज

दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

बी. ए. भाग- १ समाजशास्त्र
समाजशास्त्र परिचय/उपयोजित समाजशास्त्र

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखक	घटक क्रमांक
सत्र-१ : पेपर-१	
डॉ. सतिश देसाई शिक्षणमहर्षी बापूजी साळुंखे महाविद्यालय, मिरज	१
प्रा. मच्छिंद्र सकटे मंगलताई रामचंद्र जगताप महिला महाविद्यालय, उंब्रज	२
प्रा. मीना सावंत म. ह. शिंदे महाविद्यालय, तिसंगी, ता. गगनबाबडा, जि. कोल्हापूर	३
प्रा. डॉ. रमेश एच. पाटील श्रीमती कुसूमताई राजारामबापू पाटील कन्या महाविद्यालय, इस्लामपूर	४
सत्र-२ : पेपर-२	
श्री. बबन रणजित पाटोळे असि. प्राध्यापक, दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर	१
प्रा. प्रकाश जगताप सरदार बाळासाहेब माने महाविद्यालय, रहिमतपूर, ता. कोरेगाव, जि. सातारा	२
डॉ. दयावती पाडलकर भारती विद्यापीठाचे मातोश्री बयाबाई श्रीपतराव कदम कन्या महाविद्यालय, कडेगांव	३
प्रा. जयंत चंद्रकांत घाटगे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, पेठवडगांव	४

■ संपादक ■

प्रा. डॉ. रमेश एच. पाटील श्रीमती कुसूमताई राजारामबापू पाटील कन्या महाविद्यालय, इस्लामपूर	प्रा. मच्छिंद्र सकटे मंगलताई रामचंद्र जगताप महिला महाविद्यालय, उंब्रज
---	--

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
पेपर-१ : सेमिस्टर-१		
१.	समाजशास्त्राचे स्वरूप	१
२.	सामाजिक आंतरक्रिया आणि सामाजिक संरचना	२८
३.	समाज आणि सामाजिक संस्था	५३
४.	संस्कृती आणि समाजीकरण	७९
पेपर-२ : सेमिस्टर-२		
१.	समाजशास्त्रीय सैद्धांतिक दृष्टीकोन	१०९
२.	समाज आणि जनमाध्यमे	
३.	आधुनिक समाजातील सामाजिक परिवर्तन	
४.	समाजशास्त्राचे उपयोजन	

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्दिष्टांनी होईल. उद्दिष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहीत होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे ‘अभ्यास साधन’ (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०१९-२० पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्याससाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

समाजशास्त्राचे स्वरूप

( )

घटक- संरचना

१.१ प्रस्तावना

१.२ उद्दिष्ट्ये

१.३ विषय विवेचन

१.३.१ समाजशास्त्र : अर्थ व अभ्यास विषय

१.३.२ समाजशास्त्राचा विकास

१.३.३ भारतीय समाजशास्त्राचा विकास

१.४ सारांश

१.५ स्वयं--अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

१.६ सरावसाठी प्रश्न

१.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१.१ प्रस्तावना (Introduction)

आपल्या पृथ्वीतलावर अनेक प्रकारचे जीवजंतू, पशू, पक्षी व प्राणी राहतात. त्यामध्ये मानव हा एक प्रगल्भ बुध्दीमत्ता लाभलेला विद्याद सस्तन प्राणी आहे. मानवाचे महत्वाचे वैशिष्ट म्हणजे तो समुह करून राहतो. एकटे किंवा एकांतात राहणे मानवाला आवडत नाही. म्हणून सुप्रसिध्द ग्रीक विचारवंत ऑरिस्टॉटल यांनी 'मानव हा एक सामाजशील प्राणी आहे' ('Man is a social animal') असे म्हटले आहे. मानव हा जसा सामाजशील प्राणी आहे तसा तो जिज्ञासूवृत्तीचा (curiosity) देखील प्राणी आहे. निसर्गात आणि समाजात घडणाऱ्या घटना विषयी मानवाच्या मानात नेहमीच कूतूहल निर्माण झालेले येते. यातून अनेक प्रकारचे शोध लागले गेले. याचा मानवी जीवनाच्या प्रगतीसाठी खुप मोठा फायदा झाला. मानवाच्या या जिज्ञासूवृत्तीमुळे याचा सर्वांगीण विकास झापटायाने झाला आहे. असे आपणास मानवी समाजाचा इतिहास पाहताना दिसून येते.

मानवाच्या जिज्ञासूवृत्तीमुळे आणखी एक महत्वाची घटना घडली ती म्हणजे मानवी जीवनात अनेक शास्त्रांचा म्हणजेच विज्ञानांचा उदय झाला. आज पर्यंत मानवाने अनेक शास्त्रांचे शोध लावले आहेत. शास्त्रे

म्हणजे ज्ञान संपादनाची एक विशिष्ट पद्धत होय. शास्त्रांचा मुख्य उधेश घटनेच्या कार्यकारण संबंधांचा शोध घेणे हा असतो. एखादी घटना का व कशी घडली याचे वास्तव स्वरूपाचे विश्लेषन शास्त्रोत मांडले जाते. उदा. गणीत, भुमीती, रसायनशास्त्रे, जिवशास्त्रे, भौतिकशास्त्रे, समाजशास्त्रे, अर्थशास्त्रे, राज्यशास्त्रे, मानसशास्त्र इत्यादी प्रमूख शास्त्रे आहेत.

शास्त्रांचे मुख्य दोन प्रकार पडतात. आणि ते म्हणजे नैसर्गिक शास्त्रे (Natural Sciences) व सामाजिक शास्त्रे (Social Sciences) होय. सामाजिक शास्त्रांचे पुन्हा दोन प्रकार पडतात आणि ते म्हणजे भाषाशास्त्रे (Lingistic Sciences) व सामाजिक शास्त्रे (Social Sciences) होय. पुढील तक्ता पाहिल्यास शास्त्रांचे प्रकार आपल्याला समजून घेता येतील.

□ शास्त्रांचे प्रकार (Types of Sciences)

१. सामाजिक शास्त्रे

(Social Sciences)

अ) भाषाशास्त्रे (Lingistic)

१. मराठी (Marathi)

२. इंग्रजी (English)

३. हिंदी (Hindi)

४. कन्नड (Kannad)

(i) जीवशास्त्रे (Biology)

(ii) वनस्पतीशास्त्रे (Botany)

(iii) आरोग्यशास्त्रे (Medical)

२. नैसर्गिक शास्त्रे

(Natural Sciences)

ब) सामाजिक शास्त्रे (Social)

१. समाजशात्र (Sociology)

२. अर्थशास्त्र (Economics)

३. राज्यशास्त्रे (Political Science)

४. इतिहास (History)

(i) भौतिकशास्त्रे (Physics)

(ii) रसायनशास्त्रे (Chemical)

(iii) स्थापत्यशास्त्रे (Engineering)

नैसर्गिक शास्त्रात नैसर्गिक घटनांचा (मानवी इच्छा आकांक्षेशी संबंधीत नसणाऱ्या घटनांचा) अभ्यास केला जातो. नैसर्गिक घटना म्हणजेच नैसर्गिक नियमानुसार घडणाऱ्या घटना होय. उदा. भौतिकशास्त्र (Physics), जीवशास्त्र (Biology), रसायनशास्त्र (Chemistry) ही नैसर्गिक शास्त्रे आहेत. याशात्रांत नैसर्गिक घटनांचा अभ्यास केला जातो. उदा. भौतिकशास्त्रोत पाऊस कसा पडतो याचा अभ्यास केला जातो. कारण पाऊस पडणे ही नैसर्गिक घटना आहे. तर सामाजिक शास्त्रात सामाजिक घटनांचा (मानवी ईच्छा आकांक्षेशी संबंधीत असणाऱ्या घटनांचा) अभ्यास केला जातो. अर्थशास्त्र (Economics), राज्यशास्त्र (Political Science), मानसशात्र (Psychology) इत्यादी ही सामाजिक शास्त्रे आहेत. उदा. अर्थशास्त्रोत लोकसंख्या वाढीचा अभ्यास केला जातो. लोकसंख्या वाढ ही सामाजिक घटना आहे. त्याच प्रमाणे समाजशास्त्र (Sociology) हे देखील एक सामाजिक शास्त्र (Social Sciences) आहे. आणि या शास्त्रामध्ये

समाज, समुह, सामाजिक संस्था, सामाजिक जीवन, संकृती, धर्म, रूढी, प्रथा, परंपरा, इत्यादींचा अभ्यास केला जातो.

समाजशास्त्राला इंग्रजीमध्ये Sociology (सोशॉलॉजी) असे म्हणतात. हा शब्द लॅटिन भाषेतील Socius (सोशिअस) म्हणजे 'सहचर', 'संगती' किंवा 'सोबती' आणि ग्रीक भाषेतील Logos (लोगस) म्हणजे 'शास्त्र' किंवा 'विज्ञान' या दोन शब्दापासून तयार झाला आहे. याचा अर्थ सहचाराचे, संगतीचे किंवा सोबतीचे शास्त्र ते समाजशास्त्र होय. पण सर्वसाधारनपणे समाजाविषयीचे शास्त्र ते समाजशास्त्र होय असे म्हटले जाते. समाजशास्त्राचे प्रथम नामाभिदान फ्रेंच समाजशास्त्रज्ञ ऑगस्ट कॉम्ट यांनी केले व समाजशास्त्रात प्रथमच वैज्ञानिक अभ्यास पद्धतीचा उपयोग केला म्हणून त्यांना 'समाजशास्त्राचे जनक' (Father of Sociology) म्हणतात. समाजशास्त्र या शब्दाचा प्रथम वापर कॉम्टनी १८३८ साली आपल्या 'पॉझिटिव फिलॉसॉफी' (Positive Philosophy) या ग्रंथाच्या चौथ्या खंडात केला. त्याआगोदर समाजशास्त्राचे नाव कॉम्टनी 'सामाजिक भौतिकशास्त्र/सामाजिक पदार्थविज्ञान' (Social Physics) असे ठेवले होते. पण बेल्जियम शास्त्रज्ञ क्वेटलेट यांनी आपल्या सांख्यिकीय प्रबंधाला "Social Physics" हे नाव दिले असल्यामुळे व तो प्रबंध लोकप्रिय झाल्यामुळे कॉम्टनी डेलळरश्र झाहीळली या नावाएवजी "Sociology" हे नाव दिले.

१.२ उद्दिष्ट्ये

१. समाजशास्त्र विषयाची प्राथमिक स्वरूपाची ओळख करूण घेणे.
२. समाजशास्त्राच्या व्याख्या जाणून घेणे.
३. समाजशास्त्राचा अभ्यासविषय जाणून घेणे.
४. समाजशास्त्राचा विकास जाणून घेणे.
५. भारतीय समाजशास्त्राचा विकास जाणून घेणे.

१.३ विषय विवेचन

सुरवातीला आपन समाजशास्त्र विषयाची प्रस्तावना जाणून घेतली आहे. आता आपण समाजशास्त्राच्या व्याख्या व समाजशास्त्राचा अभ्यासविषय जाणून घेऊया.

१.३.१ समाजशास्त्र : अर्थ व अभ्यासविषय

□ समाजशास्त्राच्या व्याख्या (Definitions of Sociology)

समाजशास्त्रे म्हणजे नेमके काय? किंवा केवळ समाजशास्त्रे या शब्दाच्या अर्थावरूण संपूर्ण शास्त्राचा

अर्थबोध होत नाही म्हणून आपण येथे कांही प्रमुख समाजशास्त्रज्ञांनी समाजशास्त्राच्या केलेल्या व्याख्या पाहूया.

१. मॅक आयव्हर आणि पेज : 'समाजशास्त्र हे सामाजिक संबंधाचा अभ्यास करणारे शास्त्र आहे.' "Sociology is the study of social relationship." - **Mac Iver & Page**)

२. मॅक्स वेबर : 'सामाजिक क्रियांचे अर्थापनात्मक आकलन करण्याचा प्रयत्न करणारे शास्त्र म्हणजे समाजशास्त्र होय.' "Sociology is the science which attempts the interpretive understanding of social action." - **Max Weber**)

३. डेव्हीड ड्रेस्लर : 'मानवी आंतरक्रियांचा वैज्ञानिक पद्धतीने केलेला अभ्यास म्हणजे समाजशास्त्र होय.' "Sociology is the scientific study of human interaction." - **David Dressler**)

४. हर्री जॉन्सन : 'समाजशास्त्र हे सामाजिक समूहासंबंधीचे शास्त्र आहे.' "Sociology is the science that deals with Social groups." - **Harry Johnson**)

५. एमील दुर्खीम : 'सामाजिक संस्थांचा अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे समाजशास्त्र होय.' 'Sociology is the study of social institutions.' - **Emile Durthiem**)

६. हॉटन आणि हंट : 'मानवाच्या सामाजिक जीवनाचा शास्त्रीय पद्धतीने केलेला अभ्यास म्हणजे समाजशास्त्र होय.' "Sociology is the scientific study of human social life." - **Horton & Hunt**)

७. किंग्जले डेव्हीस : 'समाजाविषयीचे सामान्य विज्ञान म्हणजे समाजशास्त्र होय.' "Sociology is the general science of society." - **Kingsley Davis**)

८. ऑगस्ट कॉम्ट : 'समाजशास्त्र हे सामाजिक व्यवस्था व प्रगती यांचे शास्त्र आहे'. "Sociology is a science of order and progress." - **Auguste Comte**)

९. मार्शल जोन्स : 'मनुष्याचा इतर मनुष्याशी असणाऱ्या संबंधाचा अभ्यास समाजशास्त्रात केला जातो.' "Sociology is the study of man in relationship to men." - **Marshal Jones**)

वरील व्याख्यांचा विचार केल्यास आपनास असे म्हणता येईल की,

- ✿ समाजशास्त्रोत मानवाच्या सामाजिक 'संबंधाचा अभ्यास' केला जातो. उदा. आई व मुलगा, शिक्षक व विद्यार्थी, नेता व अनुयायी, दुकानदार व गिर्हार्डक, भारत व रशिया यांच्यातील संबंध इत्यादी.
- ✿ समाजशास्त्रोत मानवी सामाजिक 'समुहांचा अभ्यास' केला जातो उदा. कुटूंब, मित्र, शेजारी इत्यादी.

- ✽ समाजशास्त्रोत मानवी सामाजिक ‘संस्थांचा अभ्यास’ केला जातो. उदा. कुटूंबसंस्था, विवाहसंस्था, धर्मसंस्था इत्यादी.
- ✽ समाजशास्त्रोत मानवाच्या सामाजिक ‘आंतरक्रियांचा अभ्यास’ केला जातो. उदा. स्पर्धा, संघर्ष, सहकार इत्यादी.
- ✽ समाजशास्त्रोत मानवाच्या सामाजिक ‘क्रियांचा अभ्यास’ केला जातो. उदा. धार्मिक क्रिया, भावनिक क्रिया, पारंपारीक क्रिया, तार्कीक क्रिया इत्यादी.
- ✽ समाजशास्त्रोत मानवाच्या सामाजिक ‘जीवन पद्धतीचा अभ्यास’ केला जातो. उदा. आदिवासी जीवन पद्धती, ग्रामीण जीवन पद्धती, नागरी जीवन पद्धती इत्यादी.

□ समाजशास्त्राचा अभ्यास विषय (Subject matter of Sociology) :-

समाजशास्त्रांच्या व्याख्यांचा विचार केल्यास समाजशास्त्रात मानवी समाजाचा म्हणजे पुढील सामाजिक घटकांचा अभ्यास केला जातो. मानवा मानवातील सामाजिक संबंधाचा (उदा. व्यक्ती आणि व्यक्ती किंवा व्यक्ती आणि समुह यांच्यामधील संबंध) किंवा मानवी सामाजिक आंतरक्रियांचा (उदा. स्पर्धा, संघर्ष, सहकार इत्यादींचा) अभ्यास केला जातो असे आपणास दिसून येते. पण फक्त सामाजिक संबंधाचा किंवा सामाजिक आंतरक्रियांचा अभ्यास समाजशास्त्रात केला जातो असे नाही. याबोरोबरच समाजशास्त्रात इतर अनेक सामाजिक घटनांचा अभ्यास केला जातो. उदा. सामाजिक संस्थांचा (उदा. कुटूंब संस्था, विवाह संस्था, धर्म संस्था, शिक्षण संस्था, जाती संस्था इत्यादी), सामाजिक समस्यांचा, (लोकसंख्या, भ्रष्टाचार, दारिद्र्य, बेकारी, हिंसाचार इत्यादी) सामाजिक समूहांचा, (मित्र, शेजारी, गाव, देश इत्यादी) सामाजिक संघटनांचा, सामाजिक पर्यावरणाचा, सामाजिक परिवर्तनाचा (अर्थ, स्वरूप, कारणे, अडथळे, प्रकार इत्यादी), संस्कृतीचा, समाजीकरणाचा, समुदायांचा (आदिवासी, ग्रामीण व नागरी समुदाय) इत्यादी सामाजिक घटनांचा अभ्यास समाजशास्त्रात शास्त्रीय पद्धतीने केला जातो. त्यापैकी काही महत्वाच्या अभ्यास विषयाचे स्पष्टीकरण पुढील प्रमाणे आहे.

१. सामाजिक संबंधाचा अभ्यास (Study of Social Relationships).
२. सामाजिक क्रियांचा अभ्यास (Study of Social Actions).
३. सामाजिक समूहांचा अभ्यास (Study of Social Groups).
४. सामाजिक संस्थांचा अभ्यास (Study of Social Institutions).
५. मानवी सामाजिक जीवनाचा अभ्यास (Study of Human Social Life).
६. समग्र समाजाचा अभ्यास (Study of Society as a Whole).

१. सामाजिक संबंधाचा अभ्यास (Study of Social Relationships) :-

समाजशास्त्रात सामाजिक संबंधाचा अभ्यास केला जातो असे सुप्रसिद्ध समाजशास्त्रज्ञ ‘मँकायव्हर आणि पेज’ यांनी म्हटले आहे. मानव हा समाजात राहूनच आपले जीवन व्यतीत करत असतो. त्यावेळी त्याचा इतर अनेक व्यक्तींशी कोणत्याना-कोणत्या कारणांनी वारंवार संबंध येत असतो. या संबंधाचा अभ्यास हा समाजशास्त्राचा मुख्य अभ्यास विषय आहे असे ‘मँकायव्हर आणि पेज’ यांचे मत आहे. सामाजिक संबंधाचे सर्वसाधारनपणे तीन प्रकार आहेत.

१. व्यक्ती आणि व्यक्ती : समाजात व्यक्ती आणि व्यक्तीमध्ये संबंध असतात. उदा. आई आणि मुलगा, आई आणि मुलगी, दोन भाऊ किंवा दोन बहिणी इत्यादी मधील संबंध होय.

२. व्यक्ती आणि समुह : समाजात व्यक्ती आणि समुहामध्ये संबंध असतात. उदा. शिक्षक आणि विद्यार्थी, नेता आणि अनुयाई व्यक्ता आणि श्रोते तसेच दुकानदार आणि गिर्हाईक ईत्यादी मधील संबंध होय.

३. समुह आणि समुह : तसेच समाजात समुहा आणि समुहामध्ये संबंध असतात. उदा. गावाचे तालुक्याशी, तालुक्याचे जिल्ह्याशी, तसेच जिल्ह्याचे राज्याशी असणारे संबंध होय. हे सामाजिक संबंध समायोजनात्मक सहकार्यात्मक स्पर्धात्मक किंवा संघर्षात्मक स्वरूपाचे असू शकतात. अशा सर्व सामाजिक संबंधांचा अभ्यास समाजशास्त्रात केला जातो. त्याचबरोबर सामाजिक संबंधाचे स्वरूप, सामाजिक संबंधाचे प्रकार, सामाजिक संबंधातील परिवर्तनासाठी जबाबदार असणारे घटक या सर्वांचां अभ्यास शास्त्रीय दृष्टीकोणातून समाजशास्त्रात अभ्यास केला जातो.

२. सामाजिक क्रियांचा किंवा आंतरक्रियांचा अभ्यास (Study of Social Actions) :-

सामाजिक क्रियांचा किंवा आंतरक्रियांचा अभ्यास समाजशास्त्रात केला जातो. असे मत ‘मँक्स वेबर व डेव्हीड ड्रेसलर’ यांनी मांडले आहे. आपण आपले सामाजिक जीवन समाजात राहूनच व्यतीत करत असतो. त्यावेळी आपला समाजातील इतर व्यक्तीं समुह संस्था मंडळ इत्यादीशी नेहमी संपर्क येतो. यातुन सामाजिक संबंधाबरोबरोच सामाजिक क्रिया किंवा आंतरक्रियां उदयास येतात. उदा. तुम्ही सकाळी कॉलेजला येताना बस वाहकाकडून (कंडक्टरकडून) आपला पास पंच करून घेता किंवा तिकिट काढता. शिल्पक राहीलेले पैसे वाहकाकडून मागुन घेता. वर्गात शिक्षकांनी विचरलेल्या प्रश्नांना उत्तरे देता किंवा अभ्यासक्रमातील कांही शंका असल्यास शिक्षकांना विचारता. या एकप्रकारच्या सामाजिक आंतरक्रियाच आहेत. एक व्यक्ती अगर समुह दुस-या व्यक्ती अगर समुहाच्या संपर्कात आल्यानंतर त्यांच्यामध्ये अर्थपूर्ण संवाद निर्माण होतो. समुहातील व्यक्तींच्या अर्थपूर्ण संवादातून सामाजिक आंतरक्रियांचा उदय होतो. स्पर्धा व संघर्ष या विघटनात्मक सामाजिक आंतरक्रिया आहेत आणि समायोजन, सामीलीकरण व सहकार या संघटनात्मक सामाजिक आंतरक्रिया आहेत. यांनाच सामाजिक प्रक्रिया असेदेखील म्हणतात. समाजशास्त्रात

अशा सामाजिक क्रिया किंवा आंतरक्रियांची कारणे, सामाजिक आंतरक्रियांची वैशिष्ट्ये, सामाजिक आंतरक्रियांचे प्रकारे, सामाजिक आंतरक्रियांचे परिणाम इत्यादींचा शास्त्रीय दृष्टीकोणातून अभ्यास केला जातो.

३. सामाजिक समूहांचा अभ्यास (Study of Social Groups) :-

व्यक्ती व्यक्तींमधील पारस्पारिक क्रिया व आंतरक्रियामधून सामाजिक समूहांची निर्मिती होते. प्रत्येक समाजात असे अनेक लहानमोठे समूह असतात. ज्यावेळी 'किमान दोन किंवा दोनपेक्षा अधिक व्यक्तींच्या मध्ये सापेक्षतः स्थिर स्वरूपाचे सामाजिक संबंध निर्माण होतात त्यावेळी सामाजिक समूहांची निर्मिती होते.' उदा. कुटूंब, मित्र, शाळा, शेजारी, खेडे, शहर, राज्य, देश इत्यादीं सामाजिक समूह आहेत. सर्व समूह एकमेकांशी प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष संबंधीत असतात. प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवनात सामाजिक समूहांना अत्यंत महत्वाचे स्थान असते. कारण प्रत्येक व्यक्तीची जडणघडण समूहातच होते. एखादा समुह अभ्यासासाठी निवडून त्या समुहांची रचना, कार्यपद्धत, विचारधारा, जीवनपद्धत, धर्म, व्यवसाय इत्यादी पैलुंचा अभ्यास केला जातो.

खेडे हा समुह अभ्यासासाठी निवडून समाजशास्त्रात अनेक विचारवंतांनी खेडयांचा अभ्यास केला आहे. भारतीय समाजशास्त्राचे जनक डॉ. जी. एस. घुर्ये यांनी महाराष्ट्रातील पुणे जिल्हयातील 'लोणीकंद' या खेडयाचा अभ्यास केला आहे. डॉ. एम. एन. श्रीनीवास यांनी कर्नाटकातील 'रामपुरा' खेडयाचा अभ्यास केला आहे. डॉ. एस. सी. दुबे यांनी आंध्र प्रदेशातील हैदराबाद जवळच्या 'शामीरपेठ' खेडयाचा अभ्यास केला आहे. समाजशास्त्रात सामाजिक समूहांचे स्वरूप, समूहांचे प्रकार समूहांची कार्ये समूहांचे महत्व समूहांची वैशिष्ट्ये इत्यादींचा शास्त्रीय दृष्टीकोणातून अभ्यास केला जातो.

आदिवासी, ग्रामीण व नागरी समाजांचा व त्यातील लहान लहान समूहांचा देखील अनेक समाजशास्त्रज्ञांनी सखोल अभ्यास केला आहे. के. एस. हटन यांनी 'नागा जमात' डॉ. रिहर्स यांनी 'तोडा जमात' डॉ. जी. एस. घुर्ये यांनी 'महादेव कोळी' एल. एन. चाफेकर यांनी 'सहयद्रीवरील ठाकूर' अशा विविध आदिवासी समुहांचा अभ्यास केला आहे. डॉ. इरावती कर्वे यांनी 'हिंदू समाज एक अन्वयार्थ' जाफर शरीफ यांनी 'इस्लामची जीवनपद्धती' इत्यादी ग्रामीण शहरी जीवनपद्धतीवर आधारित समुहांचा अभ्यास केला आहे.

कांही समाजशास्त्रज्ञांनी समाजाला समुह मानुन अध्ययन केले आहे. डॉ. जी. एस. घुर्ये यांनी 'भारतातील जाती व्यवस्था', के. एच. हटन यांनी 'हिंदू देवांचा अभ्यास', बर्ट बगोट यांनी 'इंग्लंडमधील बालगुन्हेगारी', वॉर्नर यांनी 'अमेरिकेतील स्तरीकरण', डॉ. इरावती कर्वे यांनी 'भारतातील आसासंबंध संघटना', विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी 'भारतातील अस्पृश्यतेचा प्रश्न', डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'शुद्र पुर्वी कोण होते' यांचा अभ्यास केला आहे. त्यामुळे डॉ. जी. एस. घुर्ये, के. एच. हटन, बर्ट बगोट, वॉर्नर

डॉ. इरावती कर्वे, विठ्ठल रामजी शिंदे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना समाजशास्त्रीय विचारवंत म्हणून ओळखले जाते.

संपूर्ण मानवी समाज एक समुह आहे असे ग्रहीत धरून अखिल मानवी समाजाचा एकत्रीत अभ्यास कांही समाजशास्त्रेजांनी केला आहे. यामध्ये समाजशास्त्राचे जनक अँगस्ट कॉम्स्ट यांनी ‘मानवी प्रगतीच्या अवस्था’, वेस्टर मार्क यांनी ‘मानवी विवाह संस्थेचा इतिहास’, मॅक्स वेबर यांनी ‘धर्म भावणा व आर्थिक प्रगती’, एमील झूरखाईम यांनी ‘आत्महत्या’, कार्ल मार्क्स यांनी ‘भांडवलवाद’, अर्नल्ड टॉयन्बी यांनी ‘संस्कृतीचा विकास व न्हास’, जेम्स फ्रेझर यांनी ‘धर्म व जादू’, यांचा अभ्यास केला आहे.

४. सामाजिक संस्थांचा अभ्यास (Study of Social Institutions) :-

सामाजिक समूहाप्रमाने सामाजिक संस्थांना मानवी जीवनात महात्वाचे स्थान आहे. मानवी जीवन संस्थाप्रणित असते. मानवी जीवनातील सर्व प्रकारच्या वर्तनावर सामाजिक संस्थांचे नियंत्रण असते. ‘एक किंवा अनेक कार्याच्या भोवती परस्परात रचल्या गेलेल्या आणि गोवल्या गेलेल्या सामाजिक नियमनांचा (लोकरुढी, लोकानीती व कायदे) समुच्चय म्हणजे सामाजिक संस्था होय.’ अशी सामाजिक संस्थेची किंगंजले डेव्हिस यांनी व्याख्या केली आहे. सामाजिक संस्था ह्या मानवाच्या एक किंवा अनेक कार्याची किंवा मुलभुत गरजांची (Functions/ Basic Needs) पुरता करतात. सामाजिक संस्थांना विविध सामाजिक नियम असतात. त्यांना सामाजिक नियमणे (Social Norms) असे म्हणतात. व्यक्तीच्या वर्तनावर आळा घालणारे अमुर्त आदर्श सामाजिक नियम किंवा निर्बंध म्हणजे सामाजिक नियमणे होय. उदा. कुटुंब संस्था प्रज्योत्पादन, संगोपन व संवर्धनाचे कार्य करते. कुटुंब संस्थेला अनेक नियम आहेत. उदा. आई वडीलांच्या आज्ञांचे पालन मुलांनी करावे. दुसरे उदाहरण म्हणजे विवाह संस्था समाजमान्य मागर्नी लैंगिक गरजांची पुरता करते. विवाह संस्थेला देखील अनेक सामाजिक नियम आहेत. उदा. भिन्नरुंगी व्यक्तीशीच विवाह करावा हा हिंदू विवाह संस्थेचा सामाजिक नियम आहे. विवाहाचा जेडीदार जातीतीलच असावा असा जातीचा कडक नियम आहे. तिसरे उदाहरण म्हणजे धर्म संस्था. धर्म संस्था ही व्यक्तीला अध्यात्मीक सुख, शांती व समाधान मिळवुन देण्याचे कार्य करते. धर्म संस्थेला अनेक सामाजिक नियम असतात. उदा. पादत्राने घालून मंदिरात प्रवेश करू नये. आंघोळ केल्याशिवाय मंदीरात प्रवेश करू नये. शिक्षण संस्था अध्ययन व अध्यापनाचे कार्य करते. शिक्षण संस्थेला अनेक नियम आहेत. उदा. बारावी पास झाल्या शिवाय बी.ए.भाग एकला प्रवेश मिळणार नाही. वर्गातील तास वेळापत्रका प्रमाणेच होतील.

वरील सर्व संस्था एकमेंकांशी परस्परसंबंधीत व परस्परावलंबी देखील आहेत. विवाह केल्याशिवाय कुटुंब स्थापन करता येत नाही. धर्मानुसारच विवाहाच्या वेळचे विधी करावे लागतात. समाजशास्त्रात सामाजिक संस्थांचे स्वरूप, सामाजिक संस्थांचे प्रकार, सामाजिक संस्थांची कार्ये, सामाजिक संस्थांचे महत्व, सामाजिक संस्थांची वैशिष्ट्ये इत्यादींचा शास्त्रीय दृष्टीकोणातून अभ्यास केला जातो.

५. मानवी सामाजिक जीवनाचा अभ्यास (Study of Human Social Life) :-

मानवाचे सामाजिक जीवन मानवेतर प्राण्याहून वेगळे व वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. मानव हा मानवेतर प्राण्याप्रमाणे निसर्गाधीन जीवन जगत नाही. मानवाने स्वतःची वेगळी जिवन पद्धती निर्माण केली आहे. त्या जीवनपद्धतीला संस्कृती म्हणतात. हरस्कोव्हिट्स म्हणतात ‘पर्यावरणाचा मानवनिर्मित भाग म्हणजे संस्कृती होय’. (Culture is the man made part of the environment) धर्म, रुढी, प्रथा, परंपरा, मुल्ये, सण, समारंभ, उत्सव इत्यादी बाबींचा समावेश संस्कृतीमध्ये होतो. सामाजीक जीवनाचा म्हणजेच संस्कृतीचा अभ्यास समाजशास्त्रात केला जातो. उदा. आदिवासींचे सामाजिक जीवन, ग्रामीण सामाजिक जीवन किंवा नागरी सामाजिक जीवनाचा अभ्यास समाजशास्त्रात केला जातो. धर्म, प्रथा, परंपरा, मुल्ये, सण, समारंभ उत्सव, सामाजिक संस्था. सामाजिक समस्या, सामाजिक चळवळी, सामूहीक जीवनाची वैशिष्ट्ये इत्यादी मानवी जीवनाशी संबंधीत असणाऱ्या घटकांचा समाजशास्त्रात शास्त्रीय दृष्टीकोणातून अभ्यास केला जातो.

६. समग्र समाजाचा अभ्यास (Study of Society as a Whole) :-

समाजशास्त्रात समग्र समाजाचा म्हणजे अखिल मानव समाजाचा अभ्यास केला जातो. अखिल मानव समाज हाच समाजशास्त्रीय विश्लेषणाचा एकक माणून समग्र समाजाचा अभ्यास समाजशास्त्रात केला जातो. संपूर्ण समाज ही एक व्यवस्था आहे असे ग्रहीत धरून समाजाच्या विविध अंगांचा साकल्याने शास्त्रीय दृष्टीकोणातून अभ्यास समाजशास्त्रात केला जातो. समाजानुरूप मानवी वर्तनात मुल्यात किंवा नियमनात फरक पडत असला तरी कांही संस्था समुह किंवा विचार यामध्ये समानता दिसुन येते. त्यामुळे समाजशास्त्रात समग्र समाजाचा म्हणजे अखिल मानव समाजाचा अभ्यास केला जातो. उदा. विवाह संस्था कुटूंब संस्था धर्म संस्था या सार्वत्रिक संस्था आहेत. प्रत्येक समाजाची जीवन पद्धती वेगवेगळी असली तरी प्रत्येक समाजात वरील संस्था अस्तित्वात असलेल्या दिसून येतात. अशा सार्वत्रिक सामाजिक घटकांचा अभ्यास समाजशास्त्रोत केला जातो. उदा. वेस्टर मार्क यांचा ‘विवाह संस्थेचा इतिहास’ (History of Marriage Institution), ऑगस्ट कॉम्ट यांचा मानवी बुधीमत्तेच्या विकासासंदर्भात ‘तीन अवस्थांचा नियम’ (Law of three stages), दुरखिम यांचा ‘आत्महत्या’ (Suicide), कार्ल मार्क्स यांचा ‘भांडवलवाद’ (Capitalism), सर जेम्स फ्रेजर यांचा ‘धर्म व जादू’ (Religion & Magic) बद्दलचे विचार हे अखिल मानव समाजाच्या संदर्भात मांडले गेले आहेत. अशा प्रकारे समाजशास्त्रात समग्र समाजाचा म्हणजेच अखिल मानव समाजाचा शास्त्रीय दृष्टीकोणातून अभ्यास केला जातो.

□ सारांश (Summary) :-

समाजशास्त्राचा अभ्यास विषय खूपच व्यापक व गुंतागुर्तींचा आहे. समाजातील प्रत्येक सामाजिक घटकाचे शास्त्रीय पद्धतीने अध्ययन समाजशास्त्रोत केले जाते. समाजशास्त्राचा अभ्यास विषय खूपच व्यापक असल्यामुळे समाजशास्त्राच्या अनेक शाखा उदयास आलेल्या आहेत. उदा. ग्रामीण समाजशास्त्रे (Rural

Sociology), शहरी समाजशास्त्रे (Urban Sociology), आदिवासी समाजशास्त्रे (Tribal Sociology), औद्योगिक समाजशास्त्रे (Industrial Sociology), कुलंबाचे समाजशास्त्रे (Sociology of Family), गुन्हेगारी समाजशास्त्र (Criminal Sociology) उपयोजित समाजशास्त्र (Applied Sociology) इत्यादी. या सर्व समाजशास्त्राच्या शाखांमधून संपूर्ण समाजाचा व समाजातील प्रत्येक सामाजिक घटकाचा वैज्ञानिक पद्धतीने अभ्यास जातो. उदा. संस्कृती (Culture), समाजीकरण (Socialization), समुदाय (Community), मंडळे (Club), संघटना (Organization), सामाजिक समस्या (Social Problems), सामाजिक चळवळी (Social Movements), सामाजिक स्तरीकरण (Social Stratification), सामाजिक परिवर्तन (Social Change), सामाजिक विचलन (Social Deviance), सामाजिक नियंत्रण (Social Control) इत्यादी सामाजिक घटकांचा वैज्ञानिक पद्धतीने अभ्यास समाजशास्त्रात केला जाते. यातील कांही सामाजिक घटकांचा आपन या पुस्तकात सविस्तर अभ्यास करणार आहोत.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

१. ऑगस्ट कॉम्प्ट यांची समाजशास्त्राची व्याख्या सांगा.
२. समाजशास्त्रात कोणत्या संबंधांचा अभ्यास केला जातो.
३. समाजशास्त्राचे जनक कोणाला म्हणतात.

१.३.२ समाजशास्त्राचा विकास

□ समाजशास्त्राचा विकास (Development of Sociology) :-

मानवी समाजाच्या अभ्यासाला फार प्राचीन काळापासून सुरवात झालेली दिसून येते. अनेक सामाजिक बुधीवादी विचारवंतानी मानवी समाजाबद्दलचे आपले विचार विविध ग्रंथामध्ये लिहून ठेवलेले आहेत. पण मानवाचे समाजाबद्दलचे विचार सर्व काळात सारखेच दिसून येत नाहीत. प्राचीनकाळी समाजाबद्दलचे विचार केवळ वर्णनात्मक स्वरूपाचे असलेले दिसून येतात. तर १८व्या शतकापासून विज्ञानाचा प्रभाव मानवीजीवनाच्या सर्वच क्षेत्रावर झालेला दिसून येते. त्याचा परिणाम म्हणून १८व्या शतकापासून मानवी समाजाबद्दलचे विचार विज्ञानवादी दृष्टीकोणातून मांडलेले दिसून येतात. म्हणून समाजशास्त्रोच्या विकासाचे दोन टप्पे केलेले आहेत. ते म्हणजे मानवाच्या प्राचीन काळापासून ते सर्वसाधारणपणे १८ व्या शतकापर्यंत समाजाबद्दलचा सर्व अभ्यास हा ‘वर्णनात्मक अभ्यास’ म्हणून ओळखला जातो. व १८ व्या शतकात विज्ञानाचा प्रभाव सामाजिक विचारावर अधिक असल्यामुळे हा कालावधी ‘वैज्ञानिक किंवा शास्त्रीय अभ्यासाचा कालावधी’ म्हणून ओळखला जातो. १८व्या शतकाच्या आगोदरचे समाजाबद्दलचे विचार वर्णनात्मक स्वरूपाचे होते म्हणून १८व्या शतकाच्या आगोदरच्या सर्वसामाजिक विचारांचा समावेश ‘वर्णनात्मक अभ्यासात’ केला आहे. आणि १८व्या शतकाच्या नंतरच्या

काळात विज्ञानातील अभ्यास पद्धतींच्या प्रगतीमुळे समाजाबद्दलच्या विचारांचा समावेश ‘ज्ञानिक किंवा शास्त्रीय अभ्यासात’ केला आहे.

अ) वर्णनात्मक अभ्यास (Descriptive Study) :-

मानवाचे समाजाबद्दलचे विचार खुप प्राचीन आहेत. प्राचीन काळापासून ते आजपर्यंत अनेक लेखक, विचारवंत, धर्मोपदेशक, साहित्यीक, विद्वान, प्रवासवर्णनकार इत्यादीनी मानवी समाजाबद्दलचे आपले विचार विविध ग्रंथामध्ये मांडलेले आहेत. उदा. ग्रीक विचारवंत प्लेटो (इ. स. पुर्व ४२७ ते ३४७) यांनी ‘रिपब्लिक’ या ग्रंथात व्यक्ती व समाज यांच्यामधील संबंधाबद्दलचे विचार मांडलेले आहेत. प्लेटो यांचे शिष्य अॅरिस्टॉटल (इ.स. पुर्व ३८४ ते ३२२) यांनी ‘एथिक्स’ आणि ‘पॉलिटिक्स’ या ग्रंथात समाज, राज्य आणि कायदा यांच्यातील संबंधावर विचार मांडलेले आहेत. सिसेरो (इ. स. पुर्व १४६ ते ४३) या रोमन विचारवंताने ‘दी ऑफिसेस’ या ग्रंथात राज्यशास्त्र, कायदा आणि समाज इत्यादीवर आपले विचार मांडलेले आहेत. थॉमस मूर (इ. स. १४७७ ते १५३५) यांनी ‘द युटोपीया’ या ग्रंथात समाजविषयक विचार मांडलेले आहेत. शेक्सपीयरने आपल्या साहित्यातून समाजाचे अंतरंग प्रतीकात्मक स्वरूपात विविध कथा काढंबन्या व नाटकांमधून मांडलेले आहेत.

भारतीय समाजाचे १८ व्या शतकाच्या आगोदरचे समाजाबद्दलचे विचार त्या त्या काळातील विविध ग्रंथामधून मांडलेले दिसून येतात. उदा. ‘वेद’, ‘वेदांगे’, ‘ब्राह्मण्यके’, ‘आरण्यके’, उपनिषदे यामधून विविध शृष्टीमुर्णीनी व महापूरूषांनी समाजाबद्दलचे आपले विचार मांडलेले आहेत. मैत्रेयी, गार्गी, घोषा, अपाला इत्यादी स्त्रीयांनीसुधा प्रचीन काळात वेद लिहिले आहेत. वाल्मीकीचे ‘रामायन’, व्यासांचे ‘महाभारत’, शुक्राचार्यांचा ‘नितिसार’, कौटिल्याचे ‘अर्थशास्त्र’, मनुची ‘मनुस्मृती’, अबुल फजलयांचा ‘ऐने -ए-अकबरी’ इत्यादी ग्रंथामधून भारतीय समाजाबद्दलचे प्राचीन काळातील विचार मांडलेले दिसून येतात. शिवाय विविध प्रकारच्या साहित्यामधून उदा. कथा, काढंबन्या, नाटके, गाणी, म्हणी, कोडी, उखाने इत्यादीमधून त्याकाळातील समाजविषयक विचार मांडलेले आहेत. हे विचार चिंतनशील, तत्वनिष्ठ किंवा वास्तववादी असतीलही, पण हे सर्व विचार मांडताना कोणत्याही शास्त्रीय पद्धतीचा किंवा शास्त्रीय दृष्टीकोणाचा अवलंब केलेला नव्हता, त्यामुळे हे सर्व विचार केवळ वर्णनात्मक स्वरूपाचे समजले जातात. मानवी जीवनाची प्रगती किंवा इतिहास समजून घेताना हे विचार आवश्यक आहेत. या विचरांना तात्वीक अधिष्ठान आहे, कदाचीत हे विचार सत्य खरे व वास्तव असतीलही पण शास्त्रीय अधिष्ठान नसल्यामुळे या विचारांचा समावेश केवळ वर्णनात्मक विचार म्हणूनच केला आहे.

ब) शास्त्रीय अभ्यास (Scientific Study) :-

समाजशास्त्रामध्ये अठराव्या शतकापासून शास्त्रीय अभ्यास पद्धतीचा वापर करण्यास सुरवात झाली. बाबा वाक्यंम प्रणानम ला विरोध १४ व्या शतकात झाला. थॉमस हॉब्ज या इंग्लीश विचारवंताने ‘राजाची

सार्वभौम सत्ता ही दैवी नसून ती सामाजिक करारातून निर्माण झालेली असते' असा खलबळजनक विचार सतराब्या शतकात मांडला. अठराब्या शतकात १७८९ साली फ्रेंच राज्यक्रांती झाली. याच काळात औद्योगिक क्रांती झाली. वाफेच्या इंजिनचा शोध लागला या महत्वपूर्ण घडामोर्डीच्या पार्श्वभूमीवर विज्ञानवादाचा उदय झाला. याच काळात अनेक महत्वपूर्ण शोध लागले. त्यामुळे मानवी जीवनात अनेक सामाजिक, सांस्कृतीक, शैक्षणिक, आर्थिक, राजकीय व वैज्ञानीक घडामोडी घडल्या आणि मानवी जीवन गतीमान झाले. या सामाजिक, सांस्कृतीक, शैक्षणिक, आर्थिक, राजकीय व वैज्ञानीक घडामोडींचा प्रभाव ऑगस्ट कॉम्ट यांच्यावर झाला. आणि सर्वप्रथम समाजाचा वैज्ञानिक दृष्टीकोणातून अभ्यास करण्याचा प्रयत्न कॉम्टनी यांनी केला. वैज्ञानिक किंवा शास्त्रीय अभ्यास पद्धतीचा वापर करून समाजशास्त्राच्या विकासात कॉम्ट यांच्याबरोबरच अनेक भारतीय समाजशास्त्रीय विचारवंतानी समाजशास्त्रात आपले योगदान दिलेले आहे. या संदर्भातील कांही महत्वाच्या भारतीय समाजशास्त्रज्ञांची माहीती आपल्याला खालील प्रमाणे सांगता येईल.

- (१) ऑगस्ट कॉम्ट (August Comte) १७९८-१८५७.
- (२) हर्बर्ट स्पेन्सर (Herbert Spencer) १८२०-१९०३.
- (३) कार्ल मार्क्स (Karl Marx) १८१८-१८८३.
- (४) एमिल दुर्खिम (Emile Durkheim) १८५८-१९१७.
- (५) मॅक्स वेबर (Max Weber) १८६४-१९२०.
- (६) जॉर्ज सिम्मेल (George Simmel) १८५८-१९१८.
- (७) विल्फ्रेडो पेरेटो (Vilfredo Pareto) १८४८-१९२३.

१. ऑगस्ट कॉम्ट (August Comte) १७९८-१८५७ :-

समाजशास्त्राला इंग्रजी मध्ये 'Sociology' (सोशॉलॉजी) असे नामाभिदान सुप्रसिध्द महान फ्रेंच समाजशास्त्रज्ञ ऑगस्ट कॉम्ट यांनी केले आहे. म्हणून त्यांना 'समाजशास्त्राचे जनक' 'Father of Sociology' म्हणतात. 'Sociology' (सोशॉलॉजी) हा शब्द लॅटिन भाषेतील 'सोशिअस' Socius म्हणजे 'सहचर', 'संगती' किंवा 'सोबती' आणि ग्रीक भाषेतील 'लोगस' Logos' म्हणजे 'शास्त्र' या दोन शब्दापासून तयार झाला आहे. या शब्दाचा प्रथम उल्लेख कॉम्टनी १८३७ साली आपल्या 'पॉझिटिविष्ट फिलॉसॉफी' ('The Positive Philosophy') या ग्रंथाच्या चौथ्या खंडात केला आहे. समाजाचा शास्त्रीय दृष्टीकोणातून प्रथम अभ्यास ऑगस्ट कॉम्ट यांनीच केला आहे. 'समाजशास्त्र हे सामाजिक व्यवस्था व प्रगती यांचे शास्त्र आहे.' ("Sociology is a science of order and progress.") या शब्दात समाजशास्त्राची सर्वात पहिली व्याख्या कॉम्ट यांनी केली आहे. कॉम्ट यांचा 'पॉझिटिविष्ट पॉलिटी' ('Positive Polity') हा

दुसरा ग्रंथ चार खंडात प्रसिध्द झाला आहे. कॉम्टनी वयाच्या अवघ्या २४ व्या वर्षी १८२२ सली समाजशास्त्रातील मानवी बुध्दीमत्तेच्या ज्ञानाच्या किंवा समाज्याच्या प्रगती संदर्भात 'तीन अवस्थांचा नियम' ('Law of three stages') हा पहिला सिध्दांत मांडला आहे. समाजशास्त्राच्या 'सामाजिक स्थितिशास्त्र' ('Social Statics') आणि 'सामाजिक गतिशास्त्र' 'Social Dynamics' अशा दोन शाखा कॉम्टनी विषद केल्या आहेत. प्रत्यक्षवादाची (Positivism) सर्वप्रथम मांडणी ऑगस्ट कॉम्ट यांनीच केली आहे. शास्त्रांचे वर्गीकरण करून समाजशास्त्राचे महत्व सांगितले आहे. ऑगस्ट कॉम्ट यांचे समाजशास्त्रातील योगदान अतुलनीय आहे. म्हणूनच ते समाजशास्त्राचे जनक आहेत.

२. हर्बर्ट स्पेन्सर (Herbert Spencer) १८२०-१९०३ :-

हर्बर्ट स्पेन्सर या उत्क्रांतीवादी ब्रिटिश समाजशास्त्रज्ञाने जिवशास्त्रज्ञ चार्लस डार्वीन यांच्या 'जीवउत्क्रांतीवाद' या सिध्दांतावर आधारित 'सामाजिक उत्क्रांतीवाद' (Social Revolution) सिध्दांत मांडून जीवाप्रमाणे मानवी समाजाची उत्क्रांतीसुध्दा 'साध्या अवस्थेकडून संकीर्ण अवस्थेकडे' होत जाते असे स्पष्ट केले आहे. जीव उत्क्रांतीवादाचे सर्व नियम विश्वातील सर्व सेंद्रीय व असेंद्रीय घटकांना कसे लागू होतात यासंदर्भात स्पेन्सर यांनी 'सेंद्रीय सिध्दांत' (Organic Theory) मांडला आहे. सामाजिक संघटनावर आधारित समाजाचे 'सैनिकी समाज' व 'औद्यौगिक समाज' असे दोन समाजाचे प्रकार सांगून त्यांची वैशिष्ट्ये विशद केली आहेत. स्पेन्सर यांनी 'समाजशास्त्राची तत्वे' (Principles of Sociology) हा सुप्रसिध्द ग्रंथ लिहून समाजशास्त्रात मोलाचे योगदान दिले आहे.

३. कार्ल मार्क्स (Karl Marx) १८१८-१८८३ :-

कार्ल मार्क्स हे एक जर्मन क्रांतीकारक, साम्यवादाचे जनक, समाजशास्त्रज्ञ व अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून जगप्रसीध आहेत. मार्क्स या विचारवंताने 'वर्ग संघर्षाचा' (Class conflict) सिध्दांत मांडून समाजशास्त्रात व अर्थशास्त्रात मौलिक सामाजिक विचारांची भर घातली आहे. कामगार वर्ग भांडवलशाही अर्थ व्यवस्थेची पाळेमुळे नष्ट करेल व समाजात साम्यवादी समाजरचना अस्तित्वात यईल असे मार्क्स यांनी आपल्या 'साम्यवादी जाहीरनाम्यात' (Communist Manifesto) म्हटले आहे. याशिवाय 'दंडवात्मक भौतिकवाद' (Dialectical Materialism) किंवा 'ऐतिहासिक भौतिकवाद' (Historical Materialism) 'कॅपीटल' (Capital) 'परात्मता' किंवा 'दुरत्व' (Alienation) व 'अतिरिक्त मूल्य' इत्यादी विषयावर विचार मांडून कार्ल मार्क्स यांनी समाजशास्त्राच्या विकासात मोलाचे योगदान दिलेले आहे.

४. एमिल दुरखिम (Emile Durkheim) १८५८-१९१७ :-

फ्रेंच समाजशास्त्रज्ञ एमिल दुरखिम यांनी 'सामाजिक संस्थांचा अभ्यास करणारे शास्त्र ते समाजशास्त्र होय.' (Sociology is the study of social institution) अशी समाजशास्त्राची व्याख्या केली आहे.

समाजशास्त्राच्या विकासासाठी त्यांनी समाजशास्त्रीय ‘संशोधनाचे नियम’ (Rules of research) सांगितले आहेत. समाजशास्त्रात सामाजिक तथ्यांचा (Social fact) शास्त्रीय पद्धतीने अभ्यास केला जाऊ शकतो हे सर्वप्रथम दुरखिम यांनीच दाखवून दिले आहे. व्यक्तीपेक्षा समुहाला अधिक महत्व असते हे पटवून देण्यासाठी दुरखिमनी ‘वास्तवादी सामाजिक सिध्दांताचा’ (Social reality) पुरस्कार केला. दुरखिम यांचे ‘आत्महत्या’ (Suicide), ‘धर्म’ (Religion), व ‘श्रमविभाजन’ (Division of Labour) या विषयीचे विचार म्हणजे समाजशास्त्रातील महत्वपूर्ण योगदान होय.

५. मॅक्स वेबर (Max Weber) १८६४-१९२० :-

सामाजिक क्रियांचा (Social action) अभ्यास करणारे शास्त्र ते समाजशास्त्र होय, अशी समाजशास्त्राची व्याख्या वेबर यांनी केली आहे. वेबरांनी सामाजीक क्रियेचा अर्थ सांगून सामाजीक क्रियेचे प्रकार विषद केले आहेत. सामाजीक संशोधन वस्तुनिष्ठ व मुल्यात्मक असावे यावर वेबरनी आग्रह धरला होता. धार्मिक विचारसरणीचा प्रभाव अर्थव्यवस्थेवर कसा पडतो याचे स्पष्टीकरण त्यांनी ‘द प्रोटेस्टंट इथिक अँड द स्पिरिट ऑफ कॅपिटलिझम’ (The Protestant ethic and Spirit of capitalism) व धर्म आणि अधुनिक भांडवलवाद (Religion and Modern capitalism) या ग्रंथात मांडलेले आहेत. याशिवाय ‘नोकरशाही’ (Bureaucracy) ‘अधिकार आणि अधिकार प्रकार’ (Authority and Types of authority) आदर्श प्रारूप (Ideal types) इत्यादीबद्दलचे लिखान खुप प्रसिध्द आहे.

६. जॉर्ज सिम्मेल (George Simmel) १८५८-१९१८ :-

फ्रांस समाजशास्त्रज्ञ जॉर्ज सिम्मेल यांनी ‘स्वरूपप्रधान समाजशास्त्र’ (Formal Sociology) विकसित करण्यावर भर दिला. सामाजिक आंतरक्रियांच्या विविध रूपांचा सुक्षम अभ्यास जॉर्ज सिम्मेल यांनी केला आहे. जगातील ‘पैसाकेंद्री अर्थव्यवस्थेचा’ अभ्यास करून ‘फिलॉसॉफी ऑफ मनी’ (Philosophy of Money) हा सुप्रसिध्द ग्रंथ लिहून समाजशास्त्रात महत्वपूर्ण योगदान दिले आहे.

७. विल्फ्रेडो पेरेटो (Vilfredo Pareto) १८४८-१९२३ :-

तार्किक (Logical) आणि अतार्किक (Non logical) असे सामाजिक क्रियांचे दोन महत्वपूर्ण प्रकार सांगून त्यांचे शास्त्रीय विश्लेषण पेरेटो यानी केले आहे. श्रधा, भावना व सहजप्रवृत्ती इत्यादी अतार्किक क्रियांचा मानवी वर्तनावर कसा प्रभाव पडतो यावर त्यांनी आपले विचार प्रकषणे मांडलेले आहेत. ‘अभिजन’ किंवा ‘श्रेष्ठजन’ (Elites) सिध्दांत व ‘सामाजिक परिवर्तनाचा चक्राकार’ (Cyclical Theory of Social Change) सिध्दांत हे दोन सिध्दांत समाजशास्त्रीय दृष्टीने पैरटोंचे महत्वपूर्ण योगदान होय.

८. इतर प्रमुख समाजशास्त्रज्ञ (Other Major Sociologists) :-

समाजशास्त्राच्या विकासामध्ये महत्वाचे योगदान दिलेले इतर समाजशास्त्रज्ञ पुढील प्रमाणे आहेत.

फर्डिनांड टोनीस (Ferdinand Tonnis) या जर्मन समाजशास्त्रज्ञाने समुदाय आणि समाज (Community & Society) हे सामाजिक संबंधाचे दोन मुलभूत घटक ग्रहीत धरून त्यांचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण केले आहे. पिट्रीम सोरोकीन (Pitirim Sorokin) या रशियन समाजशास्त्रज्ञाने सामाजिक स्तरीकरण, सामाजिक गतिशीलता, संस्कृतीचे प्रकार, सामाजिक क्रांती इत्यादी विचार समाजशास्त्रात मांडलेले आहेत. विल्यम ग्रॅहम सम्नर (William Graham Summner) यांनी 'लोकरुढी' (Folkways) 'लोकनीती' (Mores) व 'स्वसमूहश्रेष्ठतावाद' (Ethnocentrism) या महत्वपूर्ण संकल्पना मांडल्या आहेत. थर्स्टन व्हेब्लेन (Therston Vheblen) यांना क्रांतीकारक व चिकित्सक समाजशास्त्रज्ञ म्हणून ओळखले जातात. जॉर्ज हर्बर्ट मीड (George Herbert Mead) यांचे 'मनस्व आणि समाज' (Mind Self and Society) हे समाजशास्त्रावरील पुस्तक खुपच गाजले होते. चार्लस हर्टन कुले (Charles Herton Cooley) यांचे 'प्राथमिक समूह' (Primary Group) आणि 'प्रतिबिंबित स्व' (Looking Glass Self) या दोन संकल्पना म्हणजे समाजशास्त्रातील महत्वपूर्ण योगदान होय. टॉलकॉट पार्सन्स व रॉबर्ट मर्टन (Talcott Parsons & Robert Marton) हे दोघेजन समाजशास्त्रात 'सरंचना-कार्यवाद' (Structural-Functionalism) या सैधांतिक दृष्टीकोणासाठी प्रसिधू आहेत. मॅलिनॉस्की व ब्राउन यांनी समाज रचना व समाज व्यवस्था या संकल्पनांचा अभ्यास केला आहे. रॅत्री आणि रेहली यांनी उद्योगधंद्यातील मानवी घटकांचा अभ्यास केला आहे. अशा प्रकारे समाजशास्त्राचा विकास झाला आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२

१. तीन अवस्थांचा सिध्दांत कोणी मांडला.
२. दास कॅपीटल हा ग्रंथ कोणी लिहीला.
३. सामाजिक क्रियेचा सिध्दांत कोणी मांडला.

१.३.३ भारतीय समाजशास्त्राचा विकास

□ भारतामध्ये समाजशास्त्राचा विकास (Development of Sociology in India) :-

भारतीय समाजाच्या अभ्यासाला फार प्राचीन काळापासून सुरवात झालेली दिसून येते. अनेक सामाजिक बुध्दीवादी विचारवंतानी मानवी समाजाबद्दलचे आपले विचार विविध ग्रंथामध्ये लिहून ठेवलेले आहेत. उदा. लेखक कवी नाटककार प्रवासवर्णनकार तत्वज्ञानी इत्यादींनी आपल्या साहित्यामध्ये समाजाबद्दलचे विचार मांडून ठेवलेले आहेत. प्राचीनकाळी समाजाबद्दलचे मांडलेले विचार केवळ वर्णनात्मक स्वरूपाचे असलेले दिसून येतात. तर १८व्या शतकापासून मानवी समाजाबद्दलचे विचार विज्ञानवादी दृष्टीकोणातून मांडलेले दिसून येतात. म्हणून भारतीय समाजशास्त्राच्या विकासाचे दोन टप्पे केलेले आहेत. ते म्हणजे मानवाच्या प्राचीन काळापासून ते सर्वसाधारणपणे १८ व्या शतकापर्यंतचा समाजाबद्दलचा अभ्यास हा

‘वर्णनात्मक अभ्यास’ म्हणून ओळखला जातो व १८ व्या शतकात विज्ञानाचा प्रभाव सामाजिक विचारावर अधिक असल्यामुळे हा कालावधी ‘वैज्ञानिक किंवा शास्त्रीय अभ्यासाचा कालावधी’ म्हणून ओळखला जातो.

अ) वर्णनात्मक अभ्यास (Descriptive Study) :-

भारतीय समाजाचे १८ व्या शतकाच्या आगोदरचे समाजाबद्दलचे विचार त्या त्या काळात विविध ग्रंथामधून मांडलेले दिसून येतात. उदा. ‘वेद’ (ऋग्वेद, सामवेद, अथर्ववेद व यजुर्वेद), ‘वेदांगे’, ‘ब्राह्मण्यके’, ‘आरण्यके’, ‘उपनिषदे’ यामधून विविध शृष्टिमुर्णीनी व महापुरुषांनी समाजाबद्दलचे आपले विचार मांडलेले आहेत. मैत्रेयी, गार्गी, घोषा, अपाला इत्यादी निखिलांनीसुध्दा वेद लिहिले आहेत. वाल्मीकीचे ‘रामायन’, व्यासांचे ‘महाभारत’, शुकाचार्याचा ‘नितिसार’, कौटिल्याचे ‘अर्थशास्त्र’, मनुची ‘मनुस्मृती’, अबुल फजल यांचा ‘ऐने -ए- अकबरी’ इत्यादी ग्रंथामधून भारतीय समाजाबद्दलचे त्याकाळातील विचार मांडलेले दिसून येतात. शिवाय विविध प्रकारच्या साहीत्यामधून उदा. कथा, काढंबन्या, नाटके, गाणी, म्हणी, कोडी, उखाने इत्यादीमधून त्या काळातील समाजविषयक विचार मांडलेले आहेत. हे विचार चिंतनशील, तत्वनिष्ठ किंवा वास्तववादी असतीलही, पण हे सर्व विचार मांडताना कोणत्याही शास्त्रीय पद्धतीचा किंवा शास्त्रीय दृष्टीकोणाचा अवलंब केलेला नव्हता, त्यामुळे हे सर्व विचार केवळ वर्णनात्मक स्वरूपाचे समजले जातात. मानवी जीवनाची प्रगती किंवा इतिहास समजुन घेताना हे विचार आवश्यक असतीलही पण या विचारांना केवळ तात्वीक अधिष्ठान आहे. तसेच हे विचार सत्य खरे व वास्तव असतीलही पण शास्त्रीय अधिष्ठान नसल्यामुळे या विचारांचा समावेश केवळ वर्णनात्मक विचार म्हणूनच केला गेला आहे.

ब) शास्त्रीय अभ्यास (Scientific Study) :-

भारतामध्ये वैज्ञानिक दृष्टीकोणातून समाज्याच्या अध्ययनाची सुरवात ब्रिटिश काळापासून झालेली दिसून येते. याचे कारणसुध्दा तितकेच समर्पक आहे. ब्रिटिश सरकारला आपली राजकीय सत्ता बळकट किंवा अधिक दृढमूळ करण्यासाठी व भारतीय समाजात ब्रिटिशांविषयी आपुलकिंची भावणा निर्माण व्हावी या प्रमुख उधेदेशाने अनेक ब्रिटिश विचारवंतांनी व अधिकाऱ्यांनी भारतीय समाज्याच्या अभ्यासाला सुरवात केलेली दिसून येते आणि मुळातच भारतीय समाज्याची जिवनपद्धती म्हणजेच संस्कृती त्यातील रूढी प्रथा परंपरा सण समारंभ उत्सव आगळ्या आणि वेगळ्या स्वरूपाचे असल्यामुळे ब्रिटिशांच्या मनात कुतुहल निर्माण होणे स्वाभाविकच होते. कारण कोणतेही असो भारतीय सामाजाच्या शास्त्रीय अभ्यासाची सुरवात ब्रिटिश काळात झालेली दिसून येते. उदा. भारतीय समाजातील आद्यसमाजसुधारक राज राममोहन रँय यांनी सती प्रथा बंद करण्यासाठी ब्रिटिश अधिकारी लॉर्ड बेंटिंग यांची मदत घेतली होती. आणि सती प्रथा बंदीचा कायदा केला होता. यावेळी लॉर्ड बेंटिंग यांनी सती प्रथेचा अभ्यास केला होता. हॅरी व्हेअरलेस्ट या बंगलच्या राज्यपालांनी भारतीय कुटुंबाची चाली रूढी प्रथा परंपरांची माहीती एकत्रीत केली होती. फ्रन्सीस बुचनन यांनी बंगल प्रांतातील भारतीयांचे मानववंश दृष्टीकोणातून सर्वेक्षण केले होते. याच काळात

भारतातील कांही बुध्दीवाद्यांनी परदेशी शिक्षण घेऊन भारतीय समाजाचे समाजशात्रीय दृष्टीकोणातून अध्ययन केल्याचे दिसून येते. उदा. डॉ रिहर्स यांनी क्षेत्रकार्य अभ्यास पद्धतीचा अवलंब करूण निलगिरी पर्वतावर राहणाऱ्या ‘तोडा’ जमातीचे अध्ययन केले आहे. श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांनी भारतीय जाती व्यवस्थेचा अभ्यास करूण त्याबद्दलचे विचार २२ खंडात प्रकाशीत केले होते.

भारतामध्ये विद्यापीठीय स्तरावरसुध्दा समाजशात्राच्या अभ्यासाला ब्रिटीश कालखंडात सुरवात झाली आहे. ब्रिटीश कालखंडात भारतात सन १८५२ साली मुंबई, दिल्ली, मद्रास आणि कलकत्ता या चार ठिकाणी विद्यापीठांची स्थापना करण्यात आली. पण भारतात सर्वप्रथम १९१९ साली मुंबई विद्यापीठात प्रा.पेट्रीक गेडीस यांच्या अध्यक्षतेखाली पदवी स्तरावर समाजशास्त्रे विषयाला सुरवात झाली. नंतर मुंबई विद्यापीठातच प्रा.गेडीस यांचे आवडते व हुशार विद्यार्थी डॉ.गोविंद सदाशीव घुर्ये यांनी पदव्युत्तर स्तरावर समाजशास्त्र विषयाची सुरवात केली. घुर्येच्यानंतर घुर्येच्या विद्यार्थीनी इतर विद्यापीठांमध्ये पदवी व पदवी स्तरावर समाजशास्त्र विषयाची सुरवात केली व त्याच बरोबर भारतीय समाजाचे अध्ययन करण्यास सुरवात केली. एस. सी. दुबे, एम. एन. श्रीनीवास, ए. आर. देसाई, राधा कमल मुखर्जी, डी. पी. मुखर्जी, एम. एन. कपाडिया, डॉ. इरावती कर्वे भारतातील प्रमुख समाजशास्त्राज्ञ पुढील प्रमाणे आहेत.

□ प्रमुख भारतीय समाजशास्त्रज्ञ :-

१. डॉ. जी. एस. घुर्ये (१८९३ -१९४८)

प्रा. डॉ. गोविंद सदाशीव घुर्ये हे पहिले भारतीय समाजशास्त्राचे प्राद्यापक आहेत. भारतात सर्वप्रथम पदव्युत्तर स्तरावर समाजशास्त्र विषयाची सुरवात डॉ. जी. एस. घुर्येनीच केली. घुर्येनी भारतीय समाजाचे भारतीय दृष्टीकोणातून सर्वांगिण अध्ययन केले. यालाच प्राच्यविद्यादृष्टीकोण म्हणतात. भारतीय प्राच्यविद्या दृष्टीकोणाची सुरवात जी.एस. घुर्येनीच केली आहे. जी.एस. घुर्येनी भारतीय समाजातील जाती व्यवस्थेचा अभ्यास करूण ‘कास्ट अँड रेस इन इंडिया’ (Caste And Race In Indian) या पुस्तकात जाती संस्थेची व्याख्या न करता वैशिष्ट्ये विषद केली आहेत. याच विषयावर डॉ रिहर्स यांच्या मार्गदर्शनाखाली त्यांनी डॉक्टरेट मिळवली. ‘शेड्युल्ड ट्राईब’ ("Sheduled Tribe") ‘भारतीय साधू’, ‘भारतीय प्रथा’, ‘वैदिक भारत’ ‘भारतातील ताणतणाव’, ‘इश्वर आणि मानव’, ‘संस्कृती आणि समाज’ हे त्यांचे कांही समाजशास्त्रातील महत्वाचे ग्रंथ आहेत. महादेव कोळी या मुंबई इलाक्यातील आदिम जमातीचा त्यांनी अभ्यास केला आहे. महाराष्ट्रातील पुणे जिल्ह्यातील पुरंदर तालुक्यातील ‘लोणीकंद’ या गावाचा अभ्यास करूण ग्रामीण समाजाच्या अभ्यासात मोलाची भर घातली आहे. घुर्येनी १९५२ ला ‘भारतीय समाजशास्त्रीय संस्था’ ("Indian Sociological Society") स्थापन करून समाजशास्त्रीय विचारांना स्वतंत्र व्यासपीठ उपलब्ध करून दिले. त्यांच्या या योगदानामुळे त्यांना ‘भारतीय समाजशास्त्राचे जनक’ (Father of Indian Sociology) म्हणून ओळखले जाते.

२. डॉ. इरावती कर्वे (१९०५ -१९७०)

डॉ इरावती कर्वे समाजशास्त्रातील पहील्या महिला समाजशास्त्राच्या व मानवशास्त्राच्या विचारवंत अभ्यासक म्हणून ओळखल्या जातात. मुळच्या ब्राह्मदेशातील गणेश कर्मकार यांच्या कन्या व नंतर महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांच्या सुन म्हणजे डॉ इरावती कर्वे होय. पुणे आणि मुंबई येथिल शिक्षण पुर्ण केल्यानंतर १९३० साली त्यांनी 'बर्लिन विद्यापीठ' मध्ये पीएच.डी केली. भारतात येऊन पुणे विद्यापीठात मानवशास्त्र विभागत कार्यरत. आळंदी ते पंढरपूर पायी चालत वारी पुर्ण कारणाच्या त्या तत्वनिष्ठ व ध्येयनिष्ठ अभ्यासुवृत्तीच्या व संशोधकवृत्तीच्या तसेच 'याचे देही याचे डोळा' यावर विश्वास असणाच्या वास्तववादी समाजशास्त्रज्ञ म्हणून देखील त्यांची ओळख आहे. हिंदू समाज जीवनाचा सर्वांगीण अभ्यास करणाच्या अभ्यासक म्हणजे डॉ इरावती कर्वेहोय. 'किनशीप आर्गनायझेशन इन इंडिया' (Kinship Organization In India) या मौलीक विचार ग्रंथामुळे त्या जगप्रसिद्ध झाल्या. महाभारतातील व्यक्तीरेखावर आधार आधारीत 'युगांत' ही चिकित्सक कादंबरी प्रकाशीत केली. 'द भिळ', 'हिंदू सोसायटी : अॅन इंटरप्रिटेशन' हे इंग्रजी भाषेतील सुप्रसिद्ध ग्रंथ तर 'परिपुर्ती', 'आमची संस्कृती' संस्कृती, 'गंगाजल', 'भोवरा' इत्यादी मराठी भाषेतील मौलिक ग्रंथांचे त्यांनी लेखन केले. शहरांचा आसपासच्या खेडेगावांसी कसा संबंध येतो अगर संबंधावर कसा प्रभाव पडतो याचे अध्ययन करण्यासाठी त्यांनी सातारा जिल्ह्यातील फलटन या छोट्याशया शहराचा आसपासच्या २३ गावांचे अध्ययन केले. आणि 'द सोशल डायनेमिक्स ऑफ ग्रोइंग टाऊन अँड इट्स् सराउन्डिंग एरिया' हा ग्रंथ लिहिला.

३. एम. एन. श्रीनीवास (१९१६ -१९९९)

मैसूर नरसिंहाचार्य श्रीनीवास यांचा जन्म १६ नोव्हेंबर १९१६ ला मैसूर येथे एका ब्राह्मण कुटुंबात झाला. त्यांनी एम. ए. एलएल. बी व पीएच. डी मुंबई विद्यापाठत केली तर डी. फील. ऑक्सफोर्ड विद्यापीठातून केली. संरचनात्मक कार्यवादी दृष्टिकोणातून भारतीय समाजाचा त्यांनी अभ्यास केला. संपूर्ण भारतातील जातीव्यवस्थेचा अभ्यास करूण 'प्रभावशाली जात' ("Dominant Caste") ही संकल्पना मांडली आहे. कर्नाटकातील कुर्ग लोकांच्या जीवनपद्धतीचा त्यांनी अभ्यास केला आहे. तसेच 'रामपूरा' या खेडेगावाचा देखील त्यांनी संरचनात्मक कार्यवादी दृष्टिकोणातून अभ्यास केला आहे. भारतीय समाजाच्या सामाजिक परिवर्तना संदर्भात 'ब्राह्मणीकरण', 'संस्कृतीकरण' व पाश्चीमात्यीकरण' या संकल्पना विषद केल्या. कुर्ग लोकांच्या जीवनपद्धतीचा अभ्यास करूण 'रिलिजन अँड सोसायटी अमंग कुर्गज ऑफ साऊथ इंडिया' ह्या सुप्रसिद्ध ग्रंथाचे लेखन केले. 'इंडियाज व्हिलेज', 'मैरज अँड फॅमिली इन मैसूर', 'सोशल चेंज इन मॉडर्न इंडिया', 'इंडिया : सोशल स्टक्चर', 'द डॉमिनेंट कास्ट अँड ऑदर एसेज' ही त्यांची कांही समाजशास्त्रातील गाजलेली पुस्तके आहेत. रामपुरा खेडेगावाचा अभ्यास करूण 'द रिमेंबर्ड व्हिलेज' या ग्रंथाची निर्मिती केली आहे.

४. एस. सी. दुबे (१९२२ -१९९६)

डॉ. शामचरण दुबे म्हणजेच एस. सी. दुबे यांचा जन्म २५ जुलै १९२२ ला मध्यप्रदेशातील नरसिंहपूर येथे झाला. मध्यप्रदेशातील 'कमार' या आदिवासी जमातीच्या बदलत्या शेती व्यवसायाचे त्यांनी अध्ययन केले आहे. तसेच कमार या जमातीचा अभ्यास करूण त्यांनी 'कमार' हा ग्रंथ प्रकाशित केला. शमीरपेठ या खेडेगावाचा त्यांनी अभ्यास केला आहे. त्यांच्या मते एका खेड्याचा अभ्यास करूण त्याचे निष्कर्ष भारतातील संपुर्ण खेड्यांना लागू करणे चुकिचे आहे. समाजशास्त्रात अनेक महत्वपूर्ण ग्रंथ लिहूण त्यांनी आपली मोलाची भर घातली आहे. 'इंडियन व्हिलेज', 'इंडियाज चॅंजिंग व्हिलेज', 'अंडरस्टॅडिंग सोसायटी' 'मॉडनर्नायझेशन अँड डेव्हलपमेंट' 'ट्रेडिशन अँड डेव्हलपमेंट', 'इंडियन सोसायटी' ही त्यांची इंग्रजी भाषेतील पुस्तके आहेत. तर हिंदी भाषेतून 'मानव और संस्कृती' 'भारतीय ग्राम' 'विकास का समाजशास्त्र' 'संक्रमण की पीडा' हे ग्रंथ आहेत. भारतीय समाजातील अधुनिकीकरण व विकास यावर आधारित त्यांनी आपले विचार मांडलेले दिसून येतात. जम्मू विश्वविद्यालयाचे ते कुलगूरु होते.

५. डॉ. डी. पी. मुखर्जी (१८४२ -१९६१)

डॉ. डी. पी. मुखर्जी म्हणजेच धूर्जती प्रसाद मुखर्जी या मार्क्सवादी समाजशास्त्रज्ञाचा जन्म ५ ऑक्टोबर १८४२ साली बंगाल मधील एका मध्यमवर्गीय कुटुंबात झाला. मुखर्जी यांनी समाजशास्त्र बरोबरच अर्थशास्त्र, संगीत, कला आणि सहित्यामध्ये आपले योगदान दिलेले आहे. सांस्कृतीक समाजशास्त्राचे जनक म्हणून डॉ.डी.पी.मुखर्जीना ओळखले जाते. डॉ. डी. पी. मुखर्जी यांनी भारतीय समाजाचे मार्क्सवादी दृष्टीकोणातून अध्ययन केले आहे. मुखर्जी यांनी 'बेसिक कन्सेप्ट इन सोशॉलॉजी', 'मॉडर्न इंडियन कल्चर', 'प्रॉब्लेम्स ऑफ इंडियन युथ', 'इंट्रॉडक्शन टु म्युझिक', 'ऑन इंडियन हिस्ट्री' इत्यादी त्यांची पुस्तके प्रसिद्ध आहेत.

६. डॉ. ए. आर. देसाई (१९१५ -१९९४)

डॉ. ए. आर. म्हणजेच अक्षय रमनलल देसाई या आणखी एका मार्क्सवादी समाजशास्त्रज्ञाचा जन्म १६ एप्रिल १९१५ साली गुजरातमध्ये झाला. ग्रामीण समाजावर ब्रिटिश राजवटीचे झालेले अनिष्ट परिणाम यावर त्यांनी भरपूर लिखाण केलेले आहे. भारतीय राष्ट्रवादाचे विश्लेषण त्यांनी वृद्धात्मक दृष्टीकोणातून मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

ईत्यादीनी भारतीय समाजशास्त्राच्या विकासात मौलिक योगदान दिलेले आहे. त्याचप्रमाणे भारतात पदवी व पदव्युत्तर स्तरावर अध्ययन व अध्यापनाचे कार्य करणारे शिक्षक व विद्यार्थी यांनी संशोधनाच्या माध्यमातून दिलेले योगदान भारतीय समाजशास्त्राच्या विकासाच्या दृष्टिकोणातून महत्वाचे आहे. याप्रकारे भारतात समाजशास्त्रज्ञाचा विकास झाला आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-३

१. भारतीय समाजशास्त्राचे जनक कोणाला म्हणतात.
२. 'संस्कृतीकरण' संकल्पना कोणी मांडली.
३. 'किनशीप ऑर्गनायझेशन इन इंडिया' हा ग्रंथ कोणी लिहिला.

१.४ सारांश

□ प्रस्तावना (Introduction) :-

समाजशास्त्राला इंग्रजीमध्ये डेल्डेश्रेसू (सोशॉलॉजी) असे म्हणतात. हा शब्द लॅटिन भाषेतील *Socius* (सोशिअस) म्हणजे 'सहचर', 'संगती' किंवा 'सोबती' आणि ग्रीक भाषेतील *Logos* (लोगस) म्हणजे 'शास्त्र' किंवा 'विज्ञान' या दोन शब्दापासून तयार झाला आहे. याचा अर्थ सहचाराचे, संगतीचे किंवा सोबतीचे शास्त्र ते समाजशास्त्र होय. पण सर्वसाधारनपणे समाजाविषयीचे शास्त्र ते समाजशास्त्र होय असे म्हटले जाते. समाजशास्त्राचे प्रथम नामाभिदान फ्रेंच समाजशास्त्रज्ञ ऑगस्ट कॉम्ट यांनी केले व समाजशास्त्रात प्रथमच वैज्ञानिक अभ्यास पद्धतीचा उपयोग केला म्हणून त्यांना 'समाजशास्त्राचे जनक' (Father of Sociology) म्हणतात. समाजशास्त्र या शब्दाचा प्रथम वापर कॉम्टनी १८३८ साली आपल्या 'पॉझिटिव फिलॉसॉफी' (Positive Philosophy) या ग्रंथाच्या चौथ्या खंडात केला. त्याआगोदर समाजशास्त्राचे नाव कॉम्टनी 'सामाजिक भौतिकशास्त्र/सामाजिक पदार्थविज्ञान' (Social Physics) असे ठेवले होते. पण बेल्जियम शास्त्रज्ञ केटलेट यांनी आपल्या सांख्यिकीय प्रबंधाला "Social Physics" हे नाव दिले असल्यामुळे व तो प्रबंध लोकप्रिय झाल्यामुळे कॉम्टनी 'Social Physics' या नावाएवजी "Sociology" हे नाव दिले.

□ समाजशास्त्राच्या व्याख्या :-

१. मॅक आयव्हर आणि पेज : 'समाजशास्त्र हे सामाजिक संबंधाचा अभ्यास करणारे शास्त्र आहे'.
२. एमील दुरखीम : 'सामाजिक संस्थांचा अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे समाजशास्त्र होय'
३. किंग्जले डेव्हीस : 'समाजाविषयीचे सामान्य विज्ञान म्हणजे समाजशास्त्र होय.'
४. ऑगस्ट कॉम्ट : 'समाजशास्त्र हे सामाजिक व्यवस्था व प्रगती यांचे शास्त्र आहे'.

□ समाजशास्त्राचा अभ्यास विषय :-

१. सामाजिक संबंधाचा अभ्यास :-

समाजशास्त्रात सामाजिक संबंधाचा अभ्यास केला जातो असे सुप्रसिध्द समाजशास्त्रज्ञ 'मॅकायव्हर

आणि पेज' यांनी म्हटले आहे. मानव हा समाजात राहूनच आपले जीवन व्यतीत करत असतो. त्यावेळी त्याचा इतर अनेक व्यक्तींशी कोणत्याना-कोणत्या कारणांनी वारंवार संबंध येत असतो. या संबंधाचा अभ्यास हा समाजशास्त्राचा मुख्य अभ्यास विषय आहे असे 'मँकायव्हर आणि पेज' यांचे मत आहे. सामाजिक संबंधाचे सर्वसाधारनपणे तीन प्रकार आहेत.

१) **व्यक्ती आणि व्यक्ती** : उदा. आई आणि मुलगा, आई आणि मुलगी, दोन भाऊ किंवा दोन बहिणी ईत्यादी मधील संबंध होय.

२) **व्यक्ती आणि समृह** : उदा. शिक्षक आणि विद्यार्थी, नेता आणि अनुयाई वक्ता आणि श्रोते तसेच दुकानदार आणि गिर्हाईक ईत्यादी मधील संबंध होय.

३) **समृह आणि समृह** : उदा. गावाचे तालुक्याशी, तालुक्याचे जिल्ह्याशी, तसेच जिल्ह्याचे राज्याशी असणारे संबंध होय.

२. सामाजिक क्रियांचा किंवा आंतरक्रियांचा अभ्यास :-

सामाजिक क्रियांचा किंवा आंतरक्रियांचा अभ्यास समाजशास्त्रात केला जातो. असे मत 'मँक्स वेबर व डेव्हीड ड्रेसलर' यांनी मांडले आहे. आपण आपले सामाजिक जीवन समाजात राहूनच व्यतीत करत असतो. त्यावेळी आपला समाजातील इतर व्यक्तीं समृह संस्था मंडळ इत्यादीशी नेहमी संपर्क येतो. यातुन सामाजिक संबंधाबोबरोच सामाजिक क्रिया किंवा आंतरक्रिया उदयास येतात. उदा. तुम्ही सकाळी कॉलेजला येताना बस वाहकाकडून (कंडक्टरकडून) आपला पास पंच करून घेता किंवा तिकीट काढता. शिळ्क राहीलेले पैसे वाहकाकडून मागुन घेता.

३. सामाजिक समूहांचा अभ्यास :-

व्यक्ती व्यक्तींमधील पारस्पारिक क्रिया व आंतरक्रियामधून सामाजिक समूहांची निर्मिती होते. प्रत्येक समाजात असे अनेक लहानमोठे समूह असतात. ज्यावेळी 'किमान दोन किंवा दोनपेक्षा अधिक व्यक्तींच्या मध्ये सापेक्षतः स्थिर स्वरूपाचे सामाजिक संबंध निर्माण होतात त्यावेळी सामाजिक समूहाची निर्मिती होते.' उदा. कुटुंब, मित्र, शाळा, शेजारी, खेडे, शहर, राज्य, देश इत्यादीं सामाजिक समूह आहेत.

४. सामाजिक संस्थांचा अभ्यास :-

सामाजिक समूहाप्रमाणे सामाजिक संस्थांना मानवी जीवनात महत्वाचे स्थान आहे. मानवी जीवन संस्थाप्रणित असते. मानवी जीवनातील सर्व प्रकारच्या वर्तनावर सामाजिक संस्थांचे नियंत्रण असते. 'एक किंवा अनेक कार्याच्या भोवती परस्परात रचल्या गेलेल्या आणि गोवल्या गेलेल्या सामाजिक नियमनांचा (लोकरुढी, लोकनीती व कायदे) समुच्चय म्हणजे सामाजिक संस्था होय.' अशी सामाजिक संस्थेची किंगजले

डेव्हिस यांनी व्याख्या केली आहे. सामाजिक संस्था हया मानवाच्या एक किंवा अनेक कार्याची किंवा मुलभूत गरजांची पुरता करतात. सामाजिक संस्थांना विविध सामाजिक नियम असतात. त्यांना सामाजिक नियमणे असे म्हणतात. व्यक्तीच्या वर्तनावर आळा घालणारे अमुर्त आदर्श सामाजिक नियम किंवा निर्बंध म्हणजे सामाजिक नियमणे होय. उदा. कुटुंब संस्था प्रज्योत्पादन, संगोपन व संवर्धनाचे कार्य करते. कुटुंब संस्थेला अनेक नियम आहेत. आई वडीलांच्या आजांचे पालन मुलांनी करावे.

५. मानवी सामाजिक जीवनाचा अभ्यास :-

मानवाचे सामाजिक जीवन मानवेतर प्राण्याहून वेगळे व वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. मानव हा मानवेतर प्राण्याप्रमाणे निसर्गाधीन जीवन जगत नाही. मानवाने स्वतःची वेगळी जिवन पद्धती निर्माण केली आहे. त्या जीवनपद्धतीला संस्कृती म्हणतात. हरस्कोव्हिट्स म्हणतात ‘पर्यावरणाचा मानवनिर्मित भाग म्हणजे संस्कृती होय.’ धर्म, रूढी, प्रथा, परंपरा, मुल्ये, सण, समारंभ, उत्सव इत्यादी बाबींचा समावेश संस्कृतीमध्ये होतो. सामाजीक जीवनाचा म्हणजेच संस्कृतीचा अभ्यास समाजशास्त्रात केला जातो.

६. समग्र समाजाचा अभ्यास :-

संपूर्ण समाज ही एक व्यवस्था आहे असे ग्रहीत धरून समाजाच्या विविध अंगांचा साकल्याने शास्त्रीय दृष्टीकोणातून अभ्यास समाजशास्त्रात केला जातो. समाजानुरूप मानवी वर्तनात मुल्यात किंवा नियमनात फरक पडत असला तरी कांही संस्था समुह किंवा विचार यामध्ये समानता दिसून येते. त्यामुळे समाजशास्त्रात समग्र समाजाचा म्हणजे अखिल मानव समाजाचा अभ्यास केला जातो. उदा. विवाह संस्था कुटुंब संस्था धर्म संस्था या सार्वत्रिक संस्था आहेत. प्रत्येक समाजाची जीवन पद्धती वेगवेगळी असली तरी प्रत्येक समाजात वरील संस्था अस्तित्वात असलेल्या दिसून येतात. अशा सार्वत्रिक सामाजिक घटकांचा अभ्यास समाजशास्त्रात केला जातो. उदा. वेस्टर मार्क यांचा ‘विवाह संस्थेचा इतिहास’

□ समाजशास्त्राचा विकास :-

प्राचीनकाळी समाजाबद्दलचे विचार केवळ वर्णनात्मक स्वरूपाचे असलेले दिसून येतात. तर १८व्या शतकापासून विज्ञानाचा प्रभाव मानवीजीवनाच्या सर्वच क्षेत्रावर झालेला दिसून येते. त्याचा परिणाम म्हणून १८व्या शतकापासून मानवी समाजाबद्दलचे विचार विज्ञानवादी दृष्टीकोणातून मांडलेले दिसून येतात. म्हणून समाजशास्त्राच्या विकासाचे दोन टप्पे केलेले आहेत.

अ) वर्णनात्मक अभ्यास (Descriptive Study) :-

प्राचीन काळापासुन ते आजपर्यंत अनेक लेखक, विचारवंत, धर्मोपदेशक, साहित्यीक, विद्वान, प्रवासवर्णनकार इत्यादीनी मानवी समाजाबद्दलचे आपले विचार विविध ग्रंथामध्ये मांडलेले आहेत. उदा. ग्रीक विचारवंत प्लेटो (इ.स.पुर्व ४२७ ते ३४७) यांनी ‘रिपब्लिक’ या ग्रंथात व्यक्ती व समाज यांच्यामधील

संबंधाबध्दलचे विचार मांडलेले आहेत. प्लेटो यांचे शिष्य ऑरिस्टॉटल (इ.स. पुर्व ३८४ ते ३२२) यांनी 'एथिक्स' आणि 'पॉलिटिक्स' या ग्रंथात समाज, राज्य आणि कायदा यांच्यातील संबंधावर विचार मांडलेले आहेत. सिसेरो (इ.स. पुर्व १४६ ते ४३) या रोमन विचारवंताने 'दी ऑफिसेस' या ग्रंथात राज्यशास्त्र, कायदा आणि समाज इत्यादीवर आपले विचार मांडलेले आहेत. थॉमस मूर (इ.स. १४७७ ते १५३५) यांनी 'द युटोपीया' या ग्रंथात समाजविषयक विचार मांडलेले आहेत. शेक्सपीयरने आपल्या साहित्यातून समाजाचे अंतरंग प्रतीकात्मक स्वरूपात विविध कथा काढबन्या व नाटकांमधून मांडलेले आहेत.

ब) शास्त्रीय अभ्यास :-

समाजशास्त्रामध्ये आठराव्या शतकापासून शास्त्रीय अभ्यास पद्धतीचा वापर करण्यास सुरवात झाली. या संदर्भातील कांही महत्वाच्या भारतीय समाजशास्त्रज्ञांची माहीती आपल्याला खालील प्रमाणे सांगता येईल.

१. ऑगस्ट कॉम्ट : यांना 'समाजशास्त्राचे जनक' 'Father of Sociology' म्हणतात. समाजाचा शास्त्रीय दृष्टीकोणातून प्रथम अभ्यास ऑगस्ट कॉम्ट यांनीच केला आहे. कॉम्ट यांचा 'पॉझिटिव पॉलिटी' ('Positive Polity') हा दुसरा ग्रंथ चार खंडात प्रसिद्ध झाला आहे. कॉम्टनी वयाच्या अवघ्या २४व्या वर्षी १८२२ सली समाजशास्त्रातील मानवी बुध्दीमत्तेच्या ज्ञानाच्या किंवा समाज्याच्या प्रगती संदर्भात 'तीन अवस्थांचा नियम' हा पहिला सिद्धांत मांडला आहे.

२. हर्बर्ट स्पेन्सर : हर्बर्ट स्पेन्सर या उत्क्रांतीवादी ब्रिटिश समाजशास्त्रज्ञ चार्लस डार्वीन यांच्या 'जीवउत्क्रांतीवाद' या सिद्धांतावर आधारित 'सामाजिक उत्क्रांतीवाद' सिद्धांत मांडून जीवप्रमाणे मानवी समाजाची उत्क्रांतीसुध्दा 'साध्या अवस्थेकडून संकीर्ण अवस्थेकडे' होत जाते असे स्पष्ट केले आहे. स्पेन्सर यांनी 'समाजशास्त्राची तत्वे' (Principles of Sociology) हा सुप्रसिद्ध ग्रंथ लिहून समाजशास्त्रात मोलाचे योगदान दिले आहे.

३. कार्ल मार्क्स : कार्ल मार्क्स हे एक जर्मन क्रांतीकारक, साम्यवादाचे जनक, समाजशास्त्रज्ञ व अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून जगप्रसीध आहेत. मार्क्स या विचारवंताने 'वर्ग संघर्षाचा' सिद्धांत मांडून समाजशास्त्रात व अर्थशास्त्रात मौलिक सामाजिक विचारांची भर घातली आहे. कामगार वर्ग भांडवलशाही अर्थ व्यवस्थेची पाळेमुळे नष्ट करेल व समाजात साम्यवादी समाजरचना अस्तित्वात यईल असे मार्क्स यांनी आपल्या 'साम्यवादी जाहीरनाम्यात' म्हटले आहे.

४. एमिल दुरखिम : फ्रेंच समाजशास्त्रज्ञ एमिल दुरखिम यांनी 'सामाजिक संस्थांचा अभ्यास करणारे शास्त्र ते समाजशास्त्र होय' अशी समाजशास्त्राची व्याख्या केली आहे. समाजशास्त्राच्या विकासासाठी त्यांनी समाजशास्त्रीय 'संशोधनाचे नियम' सांगितले आहेत. समाजशास्त्रात सामाजिक तथ्यांचा शास्त्रीय पद्धतीने अभ्यास केला जाऊ शकतो हे सर्वप्रथम दुरखिम यांनीच दाखवून दिले आहे.

५. मॅक्स वेबर : सामाजिक क्रियांचा अभ्यास करणारे शास्त्र ते समाजशास्त्रात होय अशी समाजशास्त्राची व्याख्या वेबर यांनी केली आहे. वेबर यांनी सामाजीक क्रियेचा अर्थ सांगून सामाजीक क्रियेचे प्रकार विषद केले आहेत. सामाजीक संशोधन वस्तुनिष्ठ व मुल्यात्मक असावे यावर वेबरनी आग्रह धरला होता. धार्मिक विचारसरणीचा प्रभाव अर्थव्यवस्थेवर कसा पडतो याचे स्पष्टीकरण त्यांनी ‘द प्रोटेस्टंट इथिक अँड द स्पिरिट ऑफ कॅपिटालिझ़म’ व धर्म आणि आधुनिक भांडवलवाद या ग्रंथात मांडलेले आहेत. याशिवाय ‘नोकरशाही’, ‘अधिकार आणि अधिकार प्रकार’, ‘आदर्श प्रारूप’ इत्यादी बदूदलचे लिखान खुप प्रसिद्ध आहे.

६. जॉर्ज सिम्मेल : फ्रान्स समाजशास्त्राज्ञ जॉर्ज सिम्मेल यांनी ‘स्वरूपप्रधान समाजशास्त्र’ विकसित करण्यावर भर दिला. जगातील ‘पैसाकेंद्री अर्थव्यवस्थेचा’ अभ्यास करून ‘फिलॉसॉफी ऑफ मनी’ हा सुप्रसिद्ध ग्रंथ लिहून समाजशास्त्रात महत्वपूर्ण योगदान दिले आहे.

७. विल्फ्रेडो फैरटो : तार्किक आणि अतार्किक असे सामाजिक क्रियांचे दोन महत्वपूर्ण प्रकार सांगून त्यांचे शास्त्रीय विश्लेषण फैरटो यानी केले आहे. श्रधा, भावना व सहजप्रवृत्ती इत्यादी अतार्किक क्रियांचा मानवी वर्तनावर कसा प्रभाव पडतो यावर त्यांनी आपले विचार प्रकषणी मांडलेले आहेत. ‘अभिजन’ किंवा ‘श्रेष्ठजन’ सिध्दांत व ‘सामाजिक परिवर्तनाचा चक्राकार’ सिध्दांत हे दोन सिध्दांत समाजशास्त्रीय दृष्टीने फैरटोंचे महत्वपूर्ण योगदान होय.

८. इतर प्रमुख समाजशास्त्रज्ञ : समाजशास्त्राच्या विकासामध्ये महत्वाचे योगदान दिलेले इतर समाजशास्त्रज्ञ पुढील प्रमाणे आहेत. फर्डिनांड टोनीस, पिट्रीम सोरोकीन, विल्यम ग्रॅहम, सम्नर थर्स्टन, व्हेब्लेन जॉर्ज हर्बर्ट मीड, चार्लस हर्टन, कुले टॉलकॉट पार्सन्स व रॉबर्ट मर्टन, मॅलिनॉस्की व ब्राउन यांनी समाजातील मानवी घटकांचा अभ्यास केला आहे.

□ भारतामध्ये समाजशास्त्राचा विकास :-

भारतीय समाजाच्या अभ्यासाला फार प्राचीन काळापासून सुरवात झालेली दिसून येते. अनेक सामाजिक बुध्दीवादी विचारवंतानी मानवी समाजाबद्दलचे आपले विचार विविध ग्रंथामध्ये लिहून ठेवलेले आहेत. उदा. लेखक कवी नाटककार प्रवासवर्णनकार तत्वज्ञानी इत्यादींनी आपल्या साहित्यामध्ये समाजाबद्दलचे विचार मांडून ठेवलेले आहेत.

अ) वर्णनात्मक अभ्यास :-

भारतीय समाजाचे १८ व्या शतकाच्या आगोदरचे समाजाबद्दलचे विचार त्या त्या काळात विविध ग्रंथामधून मांडलेले दिसून येतात. उदा. ‘वेद’ (कृग्वेद, सामवेद, अर्थर्ववेद व यजुर्वेद), ‘वेदांगे’, ‘ब्राम्हण्यके’,

‘आरण्यके’, ‘उपनिषदे’ यामधून विविध शृषीमुण्ठीनी व महापुरुषांनी समाजाबद्दलचे आपले विचार मांडलेले आहेत. मैत्रेयी, गार्गी, घोषा, आपला इत्यादी स्नियांनीसुधा वेद लिहिले आहेत. वाल्मीकीचे ‘रामायन’, व्यासांचे ‘महाभारत’, शुकाचार्याचा ‘नितिसार’, कौटिल्याचे ‘अर्थशास्त्र’, मनुची ‘मनुस्मृती’, अबुल फजल यांचा ‘ऐने-ए-अकबरी’ इत्यादी ग्रंथामधून भारतीय समाजाबद्दलचे त्याकाळातील विचार मांडलेले दिसून येतात.

ब) शास्त्रीय अभ्यास :-

भारतामध्ये वैज्ञानिक दृष्टीकोणातून समाज्याच्या अध्ययनाची सुरवात ब्रिटिश काळापासून झलेली दिसून येते. भारतीय समाजातील आद्यसमाजसुधारक राज राममोहन रॉय यांनी सती प्रथा बंद करण्यासाठी ब्रिटिश अधिकारी लॉर्ड बेटिंग यांची मदत घेतली होती. श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांनी भारतीय जाती व्यवस्थेचा अभ्यास केला. ब्रिटीश कालखंडात भारतात सन १८५२ साली मुंबई, दिल्ली, मद्रास आणि कलकत्ता या चार ठिकाणी विद्यापीठांची स्थापना करण्यात आली. भारतात सर्वप्रथम १९१९ साली मुंबई विद्यापीठात प्रा. पेट्रीक गेडीस यांच्या अध्यक्षतेखाली पदवी स्तरावर समाजशास्त्र विषयाला सुरवात झाली. डॉ. गोविंद सदाशिव घुर्ये यांनी पदव्युत्तर स्तरावर समाजशास्त्र विषयाची सुरवात केली. एस. सी. दुबे, एम. एन. श्रीनीवास, ए. आर. देसाई, राधा कमल मुखर्जी, डी. पी. मुखर्जी, एम. एन. कपाडिया डॉ. इरावती कर्वे भारतातील प्रमुख समाजशास्त्राज्ञ पुढील प्रमाणे आहेत.

□ प्रमुख भारतीय समाजशास्त्रज्ञ :-

१. डॉ. जी. एस. घुर्ये :-

प्रा. डॉ. गोविंद सदाशिव घुर्ये हे पहिले भारतीय समाजशास्त्राचे प्राद्यापक आहेत. भारतात सर्वप्रथम पदव्युत्तर स्तरावर समाजशास्त्र विषयाची सुरवात डॉ. जी. एस. घुर्येनीच केली. घुर्येनी भारतीय समाजाचे भारतीय दृष्टीकोणातून सर्वांगिण अध्ययन केले. यालाच प्राच्यविद्यादृष्टीकोण म्हणतात. जी. एस. घुर्येनी भारतीय समाजातील जाती व्यवस्थेचा अभ्यास करून ‘कास्ट अँड रेस इन इंडिया’ (Caste And Race In Indian) या पुस्तकात जाती संस्थेची व्याख्या न करता वैशिष्ट्ये विषद केली आहेत. ‘शेडयुल्ड ट्राईब’ ‘भारतीय साधू’, ‘भारतीय प्रथा’, ‘वैदिक भारत’, ‘भारतातील ताणतणाव’, ‘इश्वर आणि मानव’, ‘संस्कृती आणि समाज’ हे त्यांचे कांही समाजशास्त्रातील महत्वाचे ग्रंथ आहेत. त्यांच्या या योगदानामुळे त्यांना ‘भारतीय समाजशास्त्राचे जनक’ (Father of Indian Sociology) म्हणून ओळखले जाते.

२. डॉ. इरावती कर्वे :-

डॉ. इरावती कर्वे समाजशास्त्रातील पहील्या महिला समाजशास्त्राच्या व मानवशास्त्राच्या विचारवंत

अभ्यासक म्हणून ओळखल्या जातात. पुणे आणि मुंबई येथील शिक्षण पुर्ण केल्यानंतर १९३० साली त्यांनी 'बर्लिन विद्यापीठ' मध्ये पीएच. डी केली. भारतात येऊन पुणे विद्यापीठात मानवशास्त्र विभागात कार्यरत. आळंदी ते पंढरपूर पायी चालत वारी पुर्ण कारणाच्या त्या तत्वनिष्ठ व ध्येयनिष्ठ अभ्यासुवृत्तीच्या व संशोधकवृत्तीच्या तसेच 'याचे देही याचे डोळा' यावर विश्वास असणाऱ्या वास्तववादी समाजशास्त्रज्ञ म्हणून देखील त्यांची ओळख आहे. हिंदू समाज जीवनाचा सर्वांगीण अभ्यास करणाऱ्या अभ्यासक म्हणजे डॉ इशावती कर्वेहोय. 'किनशीप ऑर्गनायझेशन इन इंडिया' (Kinship Organization In India) या मौलीक विचार ग्रंथामुळे त्या जगपसिध्द झाल्या.

३. एम. एन. श्रीनीवास :-

मैसुर नरसिंहाचार्य श्रीनीवास यांचा जन्म १६ नोव्हेंबर १९१६ ला मैसूर येथे एका ब्राह्मण कुटुंबात झाला. त्यांनी एम. ए. एलएल. बी व पीएच. डी मुंबई विद्यापाठ्य केली तर डी.फील. ऑक्सफोर्ड विद्यापीठातून केली. संरचनात्मक कार्यवादी दृष्टीकोणातून भारतीय समाजाचा त्यांनी अभ्यास केला. संपूर्ण भारतातील जातीव्यवस्थेचा अभ्यास करूण 'प्रभावशाली जात' ("Dominant Caste") ही संकल्पना मांडली आहे.

४. एस. सी. दुबे :-

डॉ. शामचरण दुबे म्हणजेच एस. सी. दुबे यांचा जन्म २५ जुलै १९२२ ला मध्य प्रदेशातील नरसिंहपूर येथे झाला. मध्यप्रदेशातील 'कमार' या आदिवासी जमातीच्या बदलत्या शेती व्यवसायाचे त्यांनी अध्ययन केले आहे. जम्मू विश्वविद्यालयाचे ते कुलगूरु होते.

५. डॉ. डी. पी. मुखर्जी :-

डॉ. डी. पी. मुखर्जी म्हणजेच धूर्जती प्रसाद मुखर्जी या मार्क्सवादी समाजशास्त्रज्ञाचा जन्म ५ ऑक्टोबर १८९४ साली बंगाल मधील एका मध्यमवर्गीय कुटुंबात झाला. मुखर्जी यांनी समाजशास्त्र बरोबरच अर्थशास्त्र, संगीत, कला आणि सहित्यामध्ये आपले योगदान दिलेले आहे.

६. डॉ. ए. आर. देसाई :-

डॉ. ए. आर. म्हणजेच अक्षय रमनलल देसाई या आणगवी एका मार्क्सवादी समाजशास्त्रज्ञाचा जन्म १६ एप्रिल, १९१५ साली गुजरातमध्ये झाला. ग्रामीण समाजावर ब्रिटिश राजवटीचे झालेले अनिष्ट परिणाम यावर त्यांनी भरपूर लिखान केलेले आहे. भारतीय राष्ट्रवादाचे विश्लेषण त्यांनी व्दंब्दात्मक दृष्टीकोणातून मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

□ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१ ची उत्तरे

१. ‘समाजशास्त्र हे सामाजिक व्यवस्था व प्रगती यांचे शास्त्र आहे.’
२. समाजशास्त्रात सामाजिक संबंधांचा अभ्यास केला जातो.
३. समाजशास्त्राचे जनक ऑगस्ट कॉम्ट यांना म्हणतात.

□ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२ ची उत्तरे

१. ऑगस्ट कॉम्ट.
२. कार्ल मार्क्स.
३. मॅक्स वेबर.

□ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-३ ची उत्तरे

१. डॉ. जी. एस. घुर्ये.
२. डॉ. एम. एन. श्रीनीवास.
३. डॉ. ईरावती कर्वे.

१.६ सरावासाठी प्रश्न

१. समाजशास्त्राची व्याख्या सांगून समाजशास्त्राचा अभ्यास विषय स्पष्ट करा.
२. समाजशास्त्राचा विकास विषद करा.
३. भारतीय समाजशास्त्राचा विकास विषद करा.

१.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१. साळुंखे सर्जेराव : ‘समाजशास्त्रातील मुलभूत संकल्पना’ नरेंद्र प्रकाशन पुणे.
२. रावत एच. के. : ‘सोशॉलॉजी’ रावत पब्लीकेशन जयपूर.
३. भुषण विद्या व सचदेव डी.आर. : ‘सोशॉलॉजी’ किताब महल पब्लीकेशन पटना.
४. राव शंकर : ‘सोशॉलॉजी’ एस.चंद अँड कंपनी राम नगर न्यु दिल्ली.
५. कुलकर्णी पी. के. आणि खैरनार दिलीप : डायमंड पब्लीकेशन पुणे.

□ □ □

सामाजिक आंतरक्रिया आणि सामाजिक संघटना (Social Interaction and Social Structure)

घटक संरचना

१) सामाजिक आंतरक्रिया

- २.१ प्रस्तावना
- २.२ उद्दिष्ट्ये
- २.३ विषय विवेचन
  - २.३.१ सामाजिक आंतरक्रिया : अर्थ व व्याख्या
  - २.३.२ सामाजिक आंतरक्रिया : स्तर आणि प्रकार
  - २.३.३ सारांश

२) सामाजिक संरचना

- २.१ प्रस्तावना
- २.२ उद्दिष्ट्ये
- २.३ विषय विवेचन
  - २.३.१ सामाजिक संरचनेचा अर्थ
  - २.३.२ दर्जा आणि भूमिका
  - २.३.३ नियमने आणि मूल्ये
  - २.३.४ सारांश
- २.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- २.५ सरावासाठी प्रश्न
- २.६ चिंतन व कार्य
- २.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

२.१ प्रस्तावना (Introduction)

कोणतीही व्यक्ती स्वतंत्रपणे एकटी राहू शकत नाही, व्यक्तीला कोणत्यातीरी सामाजिक समूहाचा अथवा सामाजिक संस्थेचा सभासद असणे गरजेचे असते. व्यक्तीला समूहातील अथवा सामाजिक संस्थेतील इतर सभासदांबरोबर आंतरक्रिया कराव्या लागतात. समाजशास्त्रामध्ये अनेक संकल्पना महत्वाच्या आहेत, त्यापैकी सामाजिक आंतरक्रिया (Social Interaction) ही संकल्पना महत्वाची समजली जाते. सामाजिक संबंधाचे जाळे म्हणजे समाज होय. हे सामाजिक संबंधाचे जाळे आंतरक्रिया करणाऱ्या व्यक्तींमधील संबंधानी बनलेले असते. म्हणून समाजशास्त्रामध्ये ‘सामाजिक आंतरक्रिया’ या संकल्पनेला महत्वाचे स्थान आहे. समाजात जर आंतरक्रियाच होत नसतील तर समाजाचे अस्तित्व राहू शकणार नाही. दोन अथवा दोनपेक्षा अधिक व्यक्तींच्या किंवा समूहांच्यामध्ये अर्थपूर्ण संबंध प्रस्थापित होतात व त्यांचा एकमेकांवर परिणाम होतो, अशा क्रिया समाजात सातत्याने घडत असतात. या अनुषंगाने आपण ‘सामाजिक आंतरक्रिया’ ही संकल्पना समजून घेणार आहोत. या प्रकरणामध्ये आपण सामाजिक आंतरक्रियेचा अर्थ, व्याख्या, स्तर आणि प्रकार यांचा प्रामुख्याने अभ्यास करणार आहोत.

२.२ उद्दिष्ट्ये (Objectives)

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपल्याला,

१. सामाजिक आंतरक्रियेची व्याख्या सांगता येईल.
२. सामाजिक आंतरक्रियेचा अर्थ स्पष्ट करता येईल.
३. सामाजिक आंतरक्रियेचे कोणकोणते स्तर आहेत हे समजावून घेता येईल.
४. सामाजिक आंतरक्रियेचे वेगवेगळे प्रकार स्पष्ट करता येतील.
५. सहकार्य, स्पर्धा, संघर्ष, समायोजन आणि विनिमय या सामाजिक आंतरक्रियांच्या विविध प्रकारांचा अर्थ स्पष्ट करता येईल.

२.३ विषय विवेचन (Presentation of Subject Matter)

या प्रकरणामध्ये विविध समाजशास्त्रज्ञांनी ‘सामाजिक आंतरक्रिया’ या संज्ञेच्या व्याख्या दिलेल्या आहेत, त्यावरून या संज्ञेचा अर्थ स्पष्ट केलेला आहे. त्याचबरोबर सामाजिक आंतरक्रियांचे विविध स्तर आणि प्रकार यांचे सविस्तर विवेचन केलेले आहे. प्रकरणांच्या सुरवातीला आपण सामाजिक आंतरक्रिया या संकल्पनेचा अर्थ आणि व्याख्या सविस्तरपणे समजून घेऊ या.

२.३.१ सामाजिक आंतरक्रिया : अर्थ व व्याख्या (Subject Interaction : Meaning and Definitions)

‘सामाजिक आंतरक्रिया’ या संकल्पनेच्या अनेक सुप्रसिद्ध समाजशास्त्रज्ञांनी व्याख्या केलेल्या आहेत, त्यातील काही व्याख्या आपणांस पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. डॉसन आणि गेट्टीज : “सामाजिक आंतरक्रिया ही एक अशी प्रक्रिया आहे की, ज्यामध्ये व्यक्ती एकमेकांच्या मनात शिरकाव करतात.” ("Social Interaction is a process whereby man interpenetrate the minds of each other."- **Dawson and Gettys**)

२. टिश्लेर, व्हायटन आणि हंटर : “जेव्हा एका व्यक्तीच्या क्रियेचा अथवा वर्तनाचा किमान दुसऱ्या एखाद्या व्यक्तीच्या क्रियेवर अथवा वर्तनावर प्रभाव पडतो तेव्हा आंतरक्रिया घडून येते.” ("When the actions of one individual affect the actions of at least one other individual interaction ... is taking place."- **Tischler, Whitten and Hunter**)

३. शेपर्ड, ओडोम आणि ब्रुटन : “जेव्हा दोन किंवा अधिक व्यक्ती परस्परांचे वर्तन प्रभावित करतात, तेव्हा सामाजिक आंतरक्रिया आस्तित्वात येते.” ("Social Interaction exists when two or more persons mutually influence each other's behaviour."- **Shepard, Odom and Bruton**)

४. जॉन एम. शेपर्ड : “सामाजिक आंतरक्रिया अशाचवेळी घडते की, जेव्हा लोक परस्परांचे वर्तन प्रभावित करतात अथवा परस्परांच्या वर्तनाने प्रभावित होत असतात.” ("Social interaction may be said to exist when persons mutually influence each others behaviour."- **John M. Shepard**)

५. ब्रूम आणि सेलझिक : “इतरांची जाणीव ठेवून वर्तन करण्याची प्रक्रिया आणि इतर ज्या रितीने प्रतिसाद देतात त्याच्याशी त्याद्वारे जुळवून घेणे म्हणजे सामाजिक आंतरक्रिया होय.” ("The process of acting in awareness of others and adjusting responses to the way others respond is called social interaction."- **Broom and Selzhick**)

६. मेरिल आणि एल्डरेज : “ज्यामध्ये दोन किंवा अधिक व्यक्तींच्यामध्ये अर्थपूर्ण सामाजिक संबंध तयार होतात आणि त्याचा परिणाम म्हणून त्या दोन किंवा अधिक व्यक्तींचे वर्तने थोळच्याफार प्रमाणात का असेना बदलतात अशा सर्वसामान्य प्रक्रियेला सामाजिक आंतरक्रिया असे म्हणतात.” ("Social interaction is the general process where by two or more persons are in meaningful contact, as a result of which their behaviour is modified, however, slightly."- **Merrill and Eldredge**)

७. गिस्ट : “आंतर-उद्दीपन आणि प्रक्रियेद्वारे ज्यात व्यक्ती परस्परांवर प्रभाव टाकतात त्या प्रक्रियेला सामाजिक आंतरक्रिया असे म्हणतात.” (“Social interaction is a reciprocal influence human beings exert each other through inter-stimulation and response.”- **Gist**)

सामाजिक आंतरक्रियेत परस्परांना प्रभावित करण्याचा प्रयत्न केला जातो. तो प्रयत्न प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्षसुधा असू शकतो. सामाजिक आंतरक्रिया ही क्रिया-प्रतिक्रिया (Action-Reaction) युक्त असते. वरील सर्व व्याख्यांचे वाचन केल्यानंतर आपणास असे लक्षात येईल की, सामाजिक आंतरक्रियेसाठी आवश्यक असणाऱ्या पूर्वाटी, सामाजिक आंतरक्रिया म्हणजे काय, सामाजिक आंतरक्रियेचे नेमके स्वरूप कसे आहे, सामाजिक आंतरक्रियेचा अर्थ काय आहे हे समजून घेता येते.

२.३.२ सामाजिक आंतरक्रिया : स्तर आणि प्रकार

□ सामाजिक आंतरक्रियेचे स्तर :-

सामाजिक आंतरक्रिया कोणकोणत्या घटकांमध्ये घडते, यावरून सामाजिक आंतरक्रियेचे स्तर आपणांस पाहता येतात. प्रामुख्याने सामाजिक आंतरक्रिया या १) व्यक्ती-व्यक्तीमध्ये २) व्यक्ती आणि समूहामध्ये ३) समूहा-समूहामध्ये आंतरक्रिया घडून येतात. वरील सर्व सामाजिक आंतरक्रियेचे स्तर आहेत. त्याचे विवेचन आपणांस पुढीप्रमाणे करता येईल.

१. व्यक्ती-व्यक्तीमधील आंतरक्रिया :-

जेव्हा एक व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीबरोबर आंतरक्रिया करीत असते, त्यावेळी त्यास व्यक्ती-व्यक्तीमधील आंतरक्रिया असे म्हणतात. उदा. दोन मित्रांमध्ये होणारी आंतरक्रिया, पती-पत्नींमध्ये होणारी आंतरक्रिया, विद्यार्थी आणि शिक्षक यांच्यामध्ये होणारी आंतरक्रिया. वरील आंतरक्रिया या प्रामुख्याने दोन व्यक्तींमध्ये असते. त्यामुळे ही आंतरक्रिया मूलभूत स्वरूपाची असते.

२. व्यक्ती आणि समूहातील आंतरक्रिया :-

एक व्यक्ती आणि समूह यांच्यामध्ये आंतरक्रिया घडून येत असते. उदा. वर्गात शिकणारा शिक्षक आणि विद्यार्थी यांच्यामध्ये आंतरक्रिया घडून येत असते ती आंतरक्रिया या प्रकारातील आहे. व्यक्तीचा समूहावरती आणि समूहाचा व्यक्तींवरती प्रभाव पडत असतो. एखादी व्यक्ती ही प्रभावदार व्यक्तीमत्व असते, त्या व्यक्तीचा समूहावर प्रभाव पडत असतो. उदा. राजकारणात एखादी राजकारणी आपल्या प्रभावी व्यक्तीमत्वाचा अनुयायांवर अथवा कार्यकर्त्यावर प्रभाव टाकत असतो. यामध्ये होणारी आंतरक्रिया ही व्यक्ती आणि समूहामध्ये होणारी आंतरक्रिया असते.

३. समूहा-समूहातील आंतरक्रिया :-

दोन वेगवेगळे समूह देखील एकमेकांच्या प्रभावाने प्रभावित होत असतात आणि या प्रभावातून आंतरक्रिया घडत असते. उदा. एका गल्लीत दोन तरुण मंडळे आहेत, त्यातील एका मंडळाने जर सामाजिक उपक्रम राबविला तर दुसरे मंडळ प्रभावित होवून लगेच एखादा सामाजिक उपक्रम राबवते. शहरात असणारे एखादे महाविद्यालय हे शैक्षणिक दृष्टा जर विकसीत असेल ते महाविद्यालय जे उपक्रम राबवत असते ते उपक्रम इतर महाविद्यालये राबवण्याचा प्रयत्न करीत असतात. अर्थात हा प्रभाव सकारात्मक अथवा नकारात्मक स्वरूपाचा असतो. मैत्री, स्पर्धा, सहकार्य आणि संघर्षात्मक देखील असतो. वरील प्रमाणेच दोन राजकीय पक्ष, संघटना दरम्यान होणारा सर्ब अथवा स्पर्धा हेदेखील समूहा-समूहात होणारया आंतरक्रियेचा उदाहरण म्हणता येईल.

वरीलप्रमाणे आपणांस सामाजिक आंतरक्रियेचे स्तर स्पष्ट करता येतील. ज्यावेळी आंतरक्रिया घडत असते, तेव्हा त्याचे स्वरूप नेमके कसे असते हे पुढील मुद्यांच्या आधारे आपण थोडक्यात समजावून घेवू.

१. प्रत्यक्ष आंतरक्रिया :-

ज्यावेळी दोन व्यक्ती अथवा समूह प्रत्यक्षपणे एकमेकांच्या समोर येतात, त्यावेळी प्रत्यक्ष आंतरक्रिया घडते. उदा. शिक्षक आणि विद्यार्थी यांच्यात होणारी चर्चा, दोन मित्रांमध्ये होणारी चर्चा ही प्रत्यक्ष आंतरक्रियेची उदाहरणे आहेत.

२. संकेतिक आंतरक्रिया :-

संकेतांच्या माध्यमातून उदा. चेहऱ्यावरील हावभाव, खुणा, हातवारे अथवा विशिष्ट भाषा इत्यादीच्या माध्यमातून होणारी आंतरक्रिया ही संकेतिक आंतरक्रिया आहे. उदा. लहान मूळ रङ्ग लागले तर त्यास भूक लागली असल्याचे ते रडण्याच्या माध्यमातून सांगते.

३. केंद्रीभूत आंतरक्रिया :-

निश्चित हेतू मनामध्ये ठेवून दोन व्यक्ती अथवा समूह जेव्हा आंतरक्रिया करीत असतात त्यावेळी ती केंद्रिभूत आंतरक्रिया ठरते. उदा. शिक्षक संघटना, विद्यार्थी संघटना, बचत गट आदीसाठी एकत्र आलेला समूह हा केंद्रिभूत आंतरक्रिया करीत असतात.

वरील मुख्य मुद्याच्या अनुषंगाने आपणास सामाजिक आंतरक्रिया यांचे स्वरूप सांगता येईल.

□ सामाजिक आंतरक्रियेचे प्रकार (Types of Social Interaction) :-

सामाजिक आंतरक्रियेशिवाय सामाजिक जीवन निर्माण होवू शकत नाही. सामाजिक आंतरक्रियेमुळेच समूहाचे अथवा समाजाचे स्वरूप गतिशील बनते. सामाजिक आंतरक्रिया वेगवेगळ्या स्वरूपात अथवा

प्रकारात समाजात घडत असतात. परंतु सर्वच सामाजिक आंतरक्रियांचा अभ्यास करणे केवळ अशक्य असते. म्हणून काही प्रसिद्ध समाजशास्त्रज्ञांनी सामाजिक आंतरक्रियेच्या काही प्रमुख प्रकारांचा अभ्यास केलेला आहे. सामाजिक आंतरक्रियांच्या वेगवेगळ्या प्रकारांना ‘सामाजिक प्रक्रिया’ (Social Process) असे म्हटले जाते. पुढे आपण सामाजिक आंतरक्रियांच्या विविध प्रकारांचा अभ्यास करणार आहोत, तत्पूर्वी आपण ‘सामाजिक प्रक्रिया’ या संकल्पनेचा अर्थ समजून घेवूयात.

□ सामाजिक प्रक्रिया : व्याख्या

१. मॉरिस गिंसबर्ग : “व्यक्ती वा समूहामध्ये घडून येणाऱ्या आंतरक्रियांचे विविध प्रकार म्हणजे सामाजिक प्रक्रिया होय.” ("Social process means the various mode of Interaction between individuals or groups."- **Moris Ginsberg**)

२. हॉर्टन आणि हंट : “सामाजिक जीवनात वारंवार घडून येणाऱ्या वर्तनाच्या रूपांना सामाजिक प्रक्रिया म्हणतात.” ("Repetitive forms of behaviour which are commonly found in social life."- **Horton and Hunt**)

वरील व्याख्यांचे अध्ययन केल्यानंतर आपणांस सामाजिक प्रक्रिया या संकल्पनेचा अर्थ लक्षात येईल.

□ सामाजिक आंतरक्रियेचे प्रकार :-

सामाजिक आंतरक्रियेमध्ये सहकार्य, स्पर्धा, संघर्ष, सन्मीलन, विनिमय इत्यादी प्रकार पडतात. या प्रकारांनाच सामाजिक प्रक्रिया म्हणतात.

अ) सहकार्य (Co-operation) :-

सहकार्य हा सामाजिक आंतरक्रिया प्रकारातील महत्वाचा प्रकार आहे. त्याचबरोबर तो वैश्विक (Universal) आणि सतत (Continuous) आढळून येणारा प्रकार मानला जातो. सर्वच समाज अथवा समूह सहकार्य या तत्त्वावरतीच आधारलेला आपणांस दिसून येतो. कोणत्याही समूहामध्ये अथवा गटामध्ये एकत्र राहण्यासाठी सहकार्य आवश्यक असते. सहकार्याशिवाय सामाजिक जीवन हे अशक्यप्राय बाब आहे. जशी कुटुंबात सहकार्याची भावना असते त्या आधारावरच कुटुंब हे एकसंघ राहू शकते.

सहकार्य हा शब्द लॅटिन भाषेतील ‘को’ (Co) म्हणजे एकत्र (ऑपेररी) (Operari) म्हणजे कार्य करणे या दोन शब्दापासून तयार झालेला आहे. त्यानुसार सहकार्य म्हणजे एकत्र कामकरणे अर्थात त्यामध्ये उद्दिष्टचे ही एकच अथवा एकसारखी असतात. त्यानुसार लोक कार्य करीत असतात तेथे सहकार्य घडून येत असते. सहकार्य म्हणजे काय? हे समजण्यासाठी पुढील व्याख्या पाहूयात.

१. चाईल्ड फेअर : “सहकार्य ही अशी एक प्रक्रिया आहे की, ज्यायोगे व्यक्ती अथवा समूह

कमीअधिक संघटीत होवून समान हेतू साध्य करण्यासाठी संघटित प्रयत्न करतात.” (“Co-operation is the process by which individuals or groups combine their efforts in more or less organised way for the attainment of common objective.”- **Fair Child**)

२. मागरिट मीड : “सहकार्य म्हणजे समान साध्याच्या पूर्तेसाठी एकत्र काम करणे होय.” (“Co-operation is the art of working together to one end.”- **Margaret Mead**)

३. रॉबर्ट निसबेट : “सर्वांचा हितसंबंध गुतलेल्या समान उद्दिष्टांच्या प्राप्तीसाठी केलेला सामूहिक किंवा एकत्रित प्रयत्न म्हणजेच सहकार्य होय.” (“It is joint or collaborative behaviour toward some goal in which there is common interest.”- **Robert Nisbet**)

४. मेरिल आणि एल्ड्रेज : “ज्यामध्ये दोन किंवा अधिक दोनपेक्षा अधिक व्यक्ती समान हेतू साध्य करण्यासाठी कार्य करीत असतात.” (“Co-operation is a form of social interaction where in two or more persons work together to again a common end.”- **Merrill and Eldredge**)

वरील सर्व व्याख्या सहकार्य या संकल्पनेचा अर्थ स्पष्ट करतात. एक हेतू समोर ठेवून तो प्राप्त करण्यासाठी केले जाणारे एकत्रित प्रयत्न म्हणजे सहकार्य होय.

- (अ) दोन किंवा दोनपेक्षा अधिक व्यक्ती.
- (ब) समान हेतू किंवा ध्येय किंवा उद्दिष्ट्ये आणि,
- (क) हेतू साध्य करण्यासाठी केले जाणारे एकत्रित अथवा संघटित प्रयत्न.

वरील घटकांच्या आधारे सहकार्य या संकल्पनेत कोणकोणते घटक गुंतलेले असतात ते दिसून येते.

आधी अध्ययन केल्याप्रमाणे सहकार्य ही सामाजिक जीवनामध्ये महत्वाची संकल्पना मानली जाते. एकूणच सामाजिक जीवनामध्ये सर्वत्र सहकार्य ही वृत्ती आढळून येते. उदा. कुटुंब नीट चालावे यासाठी कुटुंबातील सदस्य हे एकमेकांना सहकार्य करीत असतात. ग्राम स्वच्छता अभियानामध्ये भाग घेतलेल्या गावामध्ये सर्वचजण एकमेकांना सहकार्य करून ते कार्य पूर्ण करीत असतात.

□ सहकार्याचे प्रकार :-

१. मार्गदर्शनपर सहकार्य (Directed co-operation) :-

अधिकारप्राप्त असणाऱ्या व्यक्तीच्या मार्गदर्शनाखाली ज्यावेळी समान उद्दीष्ट प्राप्त करण्यासाठी संघटितरित्या काम केले जाते, त्यास मार्गदर्शनपर सहकार्य म्हणतात. उदा. एखादा सिनेमात भूमिका

करण्यासाठी अभिनेत्याला मार्गदर्शन करण्याचे काम दिग्दर्शक करीत असतो किंवडुना तो सर्वांनाच मार्गदर्शन करीत असतो, यातूनच ध्येय साध्य होत असते.

२. पारंपारिक सहकार्य (Traditional Co-operation) :-

एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित होणारा हा सहकार्याचा वर्तन प्रकार आहे. उदा. सामूहिक शेती अनेक कुटुंबानी एकत्रित येवून केली जाते.

३. प्रत्यक्ष सहकार्य (Direct Co-operation) :-

ज्यावेळी लोक एकमेकांच्या प्रत्यक्ष संपर्कात राहून एखादे विशिष्ट ध्येय साध्य करण्यासाठी कार्य करीत असतात, त्याला प्रत्यक्ष सहकार्य असे म्हणतात. उदा. एखाद्या कुटुंबात लग्नकार्य असेल तर सर्व नातेवाईक एकत्र राहून लग्न व्यवस्थित पार पाडण्यासाठी एकमेकांना सहकार्य करीत असताना दिसून येते.

४. अप्रत्यक्ष सहकार्य (Indirect Co-operation) :-

स्वतंत्ररित्या आपआपली कार्ये व्यक्ती पार पाडत असतात, त्यावेळी ते अप्रत्यक्ष सहकार्य होते. उदा. समाजामध्ये वेगवेगळ्या विभागामध्ये लोक काम करीत असतात. समाजस्वास्थ्य राहण्यासाठी समाजामध्ये वकील, पोलीस, कामगार, ऑफिसर, अभियंता इत्यादी आपआपली कामे पार पाडतात. यातून अप्रत्यक्षरित्या ते एकमेकांना सहकार्य करीतच असतात. त्यांना प्रत्येकांनाच वाटते आपण आपले काम करतो, परंतु ते परस्परपूरक कार्ये करीत असतात. अशाप्रकारे श्रम विभाजनामुळे समाज नीट चालत राहतो, त्यामुळे समाजात जैविक सामाजिक एकात्मता निर्माण होत असते.

ब) संघर्ष (Conflict) :-

सर्वच समाजात संघर्ष अस्तित्वात असतो. अनेकवेळा संघर्ष हा स्पर्धात्मक स्वरूपाचा असतो. संघर्ष हा व्यक्ती-व्यक्ती अथवा समूहात दिसून येतो, त्याचवेळी ती ठरविलेली ध्येय साध्य करण्यासाठी स्वतःचा स्वतःशीच संघर्ष चालू असतो. संघर्ष हा सुधा वैश्विक प्रक्रिया (Universal Process) आहे. पुढे आपण संघर्ष या संकल्पनेच्या व्याख्या पाहूयात. त्यावरून आपणास संघर्ष म्हणजे काय हे समजून येईल.

१. गिलीन आणि गिलीन : “संघर्ष ही अशी सामाजिक प्रक्रिया आहे की, ज्यामध्ये व्यक्ती किंवा समूह हे आपले ध्येय प्रत्यक्ष आव्हानाने, हिंसेने अथवा हिंसेच्या धमकीने मिळवण्याचा प्रयत्न करतात.” ("Conflict is the social process in which individuals or groups seek their ends by directly challenging the antagonist by violence or threat of violence." - **Gillin and Gillin**)

२. हॉर्टन आणि हंट : “इतर स्पर्धकांना स्पर्धेतून वाद करून किंवा त्यांना कमकुवत करून बक्षीसावर आपला हक्क सांगण्यासाठी केलेला प्रयत्न म्हणजे संघर्ष होय.” ("Conflict is a process of seeking to monopolize rewards by eliminating or weakening the competitions."- Horton and Hunt)

३. ए. डब्ल्यू. ग्रीन : “संघर्ष म्हणजे समोरील विरोधकाला जाणिवपूर्वक हारवण्याचा, स्पर्धेतून बाद करण्याचा, प्रतिकार करण्याचा किंवा विरोधकावर बळजबरी करण्याचा प्रयत्न होय.” ("Conflict is the deliberate attempt to oppose, resist or coerce the will of another or others."- A. W. Green)

४. हॉर्टन आणि हंट : “इतर स्पर्धकांना स्पर्धेतून वाद करून किंवा त्यांना कमकुवत करून बक्षीसावर आपला हक्क सांगण्यासाठी केलेला प्रयत्न म्हणजे संघर्ष होय.” ("Conflict is a process of seeking to monopolize rewards by eliminating or weakening the competitions."- Horton and Hunt)

वरील सर्व व्याख्यांचे अध्ययन केल्यानंतर आपल्या असे लक्षात येईल की, संघर्ष ही संकल्पना सहकार्याच्या विरोधी आहे. आपले वर्चस्व टिकवण्यासाठी, स्पर्धेतील बक्षीसावर आपला हक्क सांगण्यासाठी, एकाधिकार प्रस्थापित करण्यासाठी हिंसा, विरोध अथवा धमकीचा वापर केला जातो. संघर्षात स्वतः विजयी होण्याचा प्रयत्न केला जातो.

□ संघर्षाचे प्रकार :-

१. युद्ध (War) :-

दोन मोठ्या गटातील संघर्ष म्हणजे युद्ध होय. प्रामुख्याने दोन देशातील लोकांच्या मनात एकमेकांच्या विरोधी मतांमुळे सतत संघर्षाची भूमिका तयार होवून त्याची परिणीती युद्ध होते.

२. दावा किंवा खटला (Litigation) :-

कोर्टात अथवा न्यायालयात एखाद्या घटनेच्या संदर्भात व्यक्ती अथवा समूहांमध्ये अशा प्रकारचा संघर्ष घडून येतो, त्यावेळी खटला भरला जातो.

३. गटांतर्गत दुफळी (Fectional Strife) :-

गटांतर्गत दुफळी हा एक संघर्षाचा प्रकार आहे. एखाद्या मोठ्या समूहात वैयक्तिक मतभिन्नतेमुळे दुफळी निर्माण होते. उदा. एखाद्या राजकीय पक्षाच्यामध्ये अनेक गट असतात, त्यामध्ये एखाद्या गटावर अन्याय झाल्याचे वाटते. तेव्हा तो गट संघर्षास तयार होतो.

४. अवैयक्तिक आदर्शासाठीचा संघर्ष (Conflict of Impersonal Ideas) :-

संघर्षाच्या या प्रकारात व्यक्ती अथवा समूह स्वतःच्या फायद्यासाठी लढत नसतात. ते आदर्शवादासाठी संघर्ष करतात. ध्येय प्राप्त करण्यासाठी लढत असतात. ही ध्येय अथवा आदर्श समूहाच्या फायद्याची असतात, अशी त्यांची भूमिका असते.

वरीलप्रमाणे आपणांस संघर्षाचे प्रकार सांगता येतील. गिलीन आणि गिलीन यांनी देखील संघर्षाचे प्रकार सांगितले आहेत, त्यामध्ये-

- १) वैयक्तिक संघर्ष.
- २) वांशिक संघर्ष.
- ३) राजकीय संघर्ष.
- ४) आंतरराष्ट्रीय संघर्ष.
- ५) वर्ग संघर्ष.

या संघर्ष प्रकारांचा समावेश होतो. त्याबरोबर जातीयवाद, धर्मवाद, प्रांतवाद, भाषावाद, आर्थिक विषमता शिक्षणातील तफावत अशा विविध कारणांच्यामुळे संघर्ष निर्माण होत असतो. संघर्ष हा नेहमी समाजस्वास्थ्यासाठी घातकच असतो. संघर्षातून समाजामध्ये तेढ, दुफळी निर्माण होत असते. मुद्यावरून गुद्यावर येण्याचा प्रकार हा संघर्षात निर्माण होत असतो. यामुळे द्वेषभावना वाढीस लागत असते.

क) समायोजन (Accommodation-Adjustment) :-

समायोजन ही देखील एक वैशिक प्रक्रिया आहे. समायोजन हा तडजोडीचा एक मार्ग आहे. तसाच तो एक संघर्षाला फुलस्टाप देण्याचा सुद्धा एक मार्ग आहे. समूहाचे अस्तित्व टिकून राहण्यासाठी समायोजन ही सामाजिक प्रक्रिया किंवा आंतरक्रिया महत्वाची बाब मानली जाते. समायोजन प्रक्रियेमुळे समाजात शांतता प्रस्थापित करता येते. संघर्ष करण्यासाठी जेव्हा दोन बाजू समोर येतात तेव्हा त्यांच्या असे लक्षात येते की, संघर्षातून आपला फायदा होण्याच्याएवजी तोटाच जास्त होतो आहे, त्यावेळी समायोजन करण्याचे मनसुबे आखले जातात. एखादी खटकणारी बाब सोडून देणे आणि जुळवून घेणे हे समायोजनामध्ये महत्वाची तत्त्वे मानली जातात. समायोजनाच्या संदर्भात अनेक समाजशास्त्रज्ञांनी व्याख्या केलेल्या आहेत. त्यातील काही महत्वाच्या व्याख्या आपणांस पुढीलप्रमाणे अभ्यासता येतील.

✽ व्याख्या (Definitions) :-

१. सुदरलँड : “समायोजन ही अशी एक प्रक्रिया आहे की, ज्यामध्ये एकेकाळी संघर्ष करणारे लोक समान उद्दिष्टांसाठी एकत्र येवून काम करू शकतात.” ("Accommodation is the process by which those ones in conflict can work together in common enterprises." - **Sutherland**)

२. जोन्स : “समायोजन म्हणजे असहमतीशी सहमत होणे होय, असे एका अर्थने म्हणता येईल.” ("In one sense accommodation may be said to be an agreement to disagree."- **Jones**)

३. ऑगबर्न आणि निमकॉफ : “परस्परांशी शत्रुत्वाची भावना असणाऱ्या व्यक्ती आणि समूहातील लोक परस्परांशी जुळवून घेणाऱ्या व्यक्ती यांचे निर्देशन करण्यासाठी समाजशास्त्रज्ञांनी समायोजन ही संकल्पना वापरलेली आहे.” ("Accommodation is a term used by the sociologists to describe the adjustment of hostile individuals or groups."- **Ogburn and Nimkoff**)

४. हॉर्टन आणि हंट : “परस्परांशी संघर्ष करणाऱ्या व्यक्ती व समूह यांच्यामध्ये तात्पुरती सहमती निर्माण करण्याची प्रक्रिया म्हणजे समायोजन होय.” ("Accommodation is the process of developing temporary working agreements between conflicting individuals or groups."- **Horton and Hunt**)

वरील सर्व व्याख्यांचे अध्ययन केल्यानंतर आपल्या असे लक्षात येईल की, जुळवून घेणे व आपले ध्येय साध्य करणे हे समायोजन प्रक्रियेचे महत्वाचे उद्दिष्ट असते. संघर्षाच्या अगदी विरोधी समायोजन ही प्रक्रिया आहे.

□ समायोजनाचे प्रकार (Types of Accommodation) :-

१. मध्यस्थी (Mediation) :-

ज्यावेळी संघर्ष एका विशिष्ट टप्प्यावर मिटवायचा असतो, त्यावेळी दोन्हीकडील बाजूनी एका मध्यस्थीची निवड केली जाते. तेव्हा त्याच्यात अप्रत्यक्ष आंतरक्रिया होत असते. एक पक्ष दुसऱ्या पक्षाशी मध्यस्थामार्फत दुसऱ्या पक्षाशी संपर्क साधत असतो. मध्यस्थामार्फत समायोजन करत असतात.

२. मतांतर (Conversion) :-

यामध्ये व्यक्ती स्वतःची मते, धर्म, रितीरिवाज, परंपरा, प्रथा यांचा त्याग करून समोरील व्यक्तीच्या अथवा समूहाचा प्रथा, परंपरा, रितीरिवाज, श्रद्धा इत्यादींचा स्विकार करीत असतो. अशावेळी यास मतांतर करून झालेले समायोजन म्हणतात.

३. तात्पुरता तह (Truce) :-

एकमेकांच्यात असणाऱ्या संघर्षातील काही मुद्यांवर सहमत होवून समायोजन करतात, त्यास तात्पुरता तह असे म्हणतात. वादाच्या प्रश्नांना बाजूला ठेवण्याचा प्रयत्न दोन्हीकडील बाजू करीत असतात. यातून काही मार्ग निघेल अशी त्यांची भूमिका तयार होते.

४. दबावाला शरण जाणे (Yielding to coercion) :-

संघर्षामध्ये एका गटाच्या तुलनेत दुसरा गट हा कमकुवत असण्याची शक्यता असते. आपल्या शक्तीचा अंदाज आल्यानंतर दुसऱ्या शक्तीशाली गटास शरण जावून समायोजन केले जाते.

५. सहनशीलता (Toleration) :-

जेव्हा दोन्ही बाजू संघर्षावर ठाम राहतात, आपलेच मत योग्य आहे असे मानतात परंतु ते त्याविषयी आक्रमक भूमिका घेत नाहीत. समोरच्या बाजूकडे दुर्लक्ष करण्याचा प्रयत्न करतात. संघर्षाला टाळण्याची भूमिका तयार होते.

६. लवाद (Arbitration) :-

ज्यावेळी एकमेकांतील संघर्ष दोन्ही बाजू कमी करू शकत नाहीत, तेव्हा ते तिसऱ्याच व्यक्ती अथवा समूहाच्यामार्फत तो मिटवण्याचा प्रयत्न केला जातो, त्यास लवाद असे म्हणतात. यामध्ये लवादाने जो निर्णय देईल तो दोन्ही बाजूला मान्य करावा लागतो. लवादामध्ये तडजोडीद्वारे निर्णय दिला जातो.

७. मन परिवर्तन (Conciliation) :-

संघर्षामध्ये ज्यावेळी दोन्ही बाजूच्या गटांचे तिसऱ्या व्यक्तींकडून त्या घटनेच्या संदर्भात चर्चा करून मनपरिवर्तन करण्याचा प्रयत्न केला जातो. त्याच्यात मैत्रीचे संबंध प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

वरील विवेचनावरून आपणांस समायोजन या सामाजिक प्रक्रियेचे अथवा सामाजिक आंतरक्रियेचे महत्व आपणांस समजून येते. शांततामय समाज स्थापनेसाठी समायोजन हे महत्वाचे असते. समायोजन करून समाजजीवन आनंदी व सुखी ठेवता येतो, संघर्ष टाळता येतो.

२. मतांतर (Conversion) :-

यामध्ये व्यक्ती स्वतःची मते, धर्म, रितीरिवाज, परंपरा, प्रथा यांचा त्याग करून समोरील व्यक्तीच्या अथवा समूहाचा प्रथा, परंपरा, रितीरिवाज, श्रद्धा इत्यादींचा स्विकार करीत असतो. अशावेळी यास मतांतर करून झालेले समायोजन म्हणतात.

३. तात्पुरता तह (Truce) :-

एकमेकांच्यात असणाऱ्या संघर्षातील काही मुद्यांवर सहमत होवून समायोजन करतात, त्यास तात्पुरता तह असे म्हणतात. वादाच्या प्रश्नांना बाजूला ठेवण्याचा प्रयत्न दोन्हीकडील बाजू करीत असतात. यातून काही मार्ग निघेल अशी त्यांची भूमिका तयार होते.

ड) स्पर्धा (Competition) :-

स्पर्धा ही देखील सहकार्यासारखी मूळभूत सामाजिक प्रक्रिया अथवा सामाजिक आंतरक्रिया आहे. दोन व्यक्ती अथवा समूह एकच ध्येय मिळवण्यासाठी त्यांच्यात संघर्ष तयार होतो, तेव्हा स्पर्धा तयार होते. दुर्मिळ अथवा मौल्यवान वस्तू या नेहमीच मर्यादित असतात. पण त्यांना मिळवणाऱ्याची संख्या मात्र जास्त असते. स्पर्धा म्हणजे काय? हे समजून घेण्यासाठी आपणास पुढील व्याख्यांचा आधार घ्यावा लागेल.

✽ व्याख्या (Definitions) :-

१. हॉर्टन आणि हंट : “स्पर्धा म्हणजे पारितोषिके (ज्या गोष्टी दुर्मिळ आहेत त्या) मिळवण्यासाठी केलेला संघर्ष होय.” ("Competition is the struggle for possession of rewards which are limited in supply, good, status, power, love anything." - Horton and Hunt)

२. बीसान्झ : “ज्या गोष्टी मर्यादित प्रमाणात उपलब्ध असतात आणि ज्या वाटून घेता येत नाहीत अशा गोष्टी प्राप्त करण्यासाठी जेव्हा व्यक्ती झागडतात तेव्हा त्यास स्पर्धा म्हणतात.” ("Competition is the striving of two or more persons for the same goal which is limited so that all cannot share it." - Biesanz)

३. बोगार्डस : “गरजपूर्तीच्या ज्या गोष्टी अत्यंत अल्प असतात पण त्या मिळवण्यासाठी संघर्ष चालू असतो त्यास स्पर्धा असे म्हणतात.” ("Competition is a contest to obtain something which does not exist in the quantity sufficient to meet the demand." - Bogardus)

□ स्पर्धेचे प्रकार (Types of Competition) :-

१. वैयक्तिक स्पर्धा :-

जेव्हा स्पर्धा दोन व्यक्तींच्या दरम्यान होते, त्यावेळी ती वैयक्तिक स्पर्धा ठरते. उदा. बुद्धीबळाचा सामना हा दोन व्यक्तींच्यामध्येच खेळला जातो. टेनिसची स्पर्धा देखील वैयक्तिक स्पर्धा प्रकारात मोडते.

२. अवैयक्तिक स्पर्धा :-

संघांच्या दरम्यान ज्यावेळी स्पर्धा होते, त्यावेळी ती अवैयक्तिक स्पर्धा होते. उदा. क्रिकेटचा सामना, कब्बडी, फुटबॉलचा सामना इत्यादी. स्पर्धेच्या या प्रकारात गटाला फार महत्त्व असते.

३. मर्यादित स्पर्धा :-

जी स्पर्धा नियमांच्या आधारे होत असते, व त्यानुसारच त्यामध्ये भाग घेतला जातो, त्यावेळी ती मर्यादित स्पर्धा असते.

४. सापेक्ष आणि निरपेक्ष स्पर्धा :-

स्पर्धेमध्ये संपूर्ण विजय मिळवण्यापेक्षा अल्प विजयाची अपेक्षा ठेवली जाते, त्यास सापेक्ष स्पर्धा म्हणतात. उदा. जेव्हा व्यक्ती एखाद्या पदाची आकांक्षा ठेवतो, त्याविरुद्ध व्यक्तीला स्पर्धेत ठरविलेले उदिष्ट गाठता येते, त्यावेळी ती निरपेक्ष स्पर्धा ठरते.

या व्यतिरिक्त अनेक स्पर्धेचे प्रकार आहेत. सांस्कृतिक स्पर्धा, आर्थिक स्पर्धा, राजकीय स्पर्धा, सामाजिक स्पर्धा इत्यादी स्पर्धेचे प्रकार आहेत. आजच्या काळात सर्वच क्षेत्रात स्पर्धा आहे. निकोप स्पर्धेशिवाय समाजाची प्रगती अथवा विकास होवू शकत नाही, त्यातून समाजाचाच फायदा होत असतो.

२.३.३ सारांश

समाजशास्त्रामध्ये सामाजिक आंतरक्रिया ही महत्त्वाची संकल्पना समजली जाते. समाजाचा विकास अथवा प्रगती ही सामाजिक आंतरक्रियेशिवाय होवू शकत नाही. व्यक्ती-व्यक्ती आणि समूहांच्यामध्ये आंतरक्रिया या वेगवेगळ्या प्रकारे घडत असतात. म्हणून सामाजिक आंतरक्रिया हाच समाजाच्या आस्तित्वाचा मुख्य आधार मानला जातो. या प्रक्रियेत व्यक्ती इतरांच्या वर्तनाचा अर्थ समजून घेतात. त्या वर्तनाला योग्य तो प्रतिसाद देतात. या प्रक्रियेत व्यक्ती इतरांच्या वर्तनाशी जुळवून घेण्याचा प्रयत्न करीत असते. या प्रकरणात आपण सहकार्य, संघर्ष, समायोजन, स्पर्धा इत्यादी सामाजिक आंतरक्रियाचा अथवा सामाजिक प्रक्रियांचा अभ्यास केलेला आहे.

२. सामाजिक संरचना

२.१ प्रस्तावना (Introduction)

सामाजिक संरचना (Social Structure) ही समाजशास्त्रातील मूलभूत संकल्पना आहे. समाज हा मूळातच आंतरक्रिया करणाऱ्या व्यक्तींचा आणि त्याच्यातील सामाजिक संबंधांच्या जाळ्याचा बनलेला असतो. समाज हा संरचित (Structure) असतो असे समाजशास्त्रज्ञांचे मत आहे. व्यक्ती ही समाजात जी भूमिका निभावत असते त्या भूमिकेतून जे परस्परसंबंध तयार होतात ते संबंध संरचनेचा आधार (Base) असतात. समाज ही गुंतागुंतीची संरचना आहे. ती समजून घेण्यासाठी समाजशास्त्रज्ञानी संरचना-कार्यवाद (Structural-Functionalism) हा सैधांतिक दृष्टिकोन विकसित केलेला आहे. या सैद्धांतिक दृष्टिकोनाद्वारे आपण सामज संरचना किंवा रचना समजून घेतो. हर्बर्ट स्पेन्सर, रॉबर्ट मर्टन, एमिल दुरखीम, टॉलकॉल पार्सन्स इत्यादी अनेक समाजशास्त्रज्ञानी ही संकल्पना वापरलेली आहे. वरील सर्व समाजशास्त्रज्ञांनी सामाजिक संरचना या संकल्पनेचा अर्थ आपआपल्या परीने विशद केलेला आहे. या प्रकरणामध्ये आपण सामाजिक संरचना या संकल्पनेचा अर्थ समजून घेणार आहोत.

२.२ उद्दिष्ट्ये (Objectives)

या घटकांचा अभ्यास केल्यानंतर आपणास,

१. सामाजिक संरचना या संकल्पनेची व्याख्या स्पष्ट करता येईल.
२. सामाजिक संरचना या संकल्पनेचा अर्थ सांगता येईल.
३. सामाजिक संरचनामध्ये दर्जा व भूमिका कशा कार्य करतात हे स्पष्ट करता येईल.
४. दर्जाचे प्रकार सांगता येतील.
५. नियमने आणि मूल्ये या संकल्पना स्पष्ट करता येतील.

२.३ विषय विवेचन (Presentation of Subject Matter)

या प्रकरणामध्ये आपण सामाजिक संरचनेचा अर्थ, दर्जा आणि भूमिका, नियमने आणि मूल्ये यांचे विश्लेषण केलेले आहे.

□ व्याख्या (Definitions) :-

१. मॅरिस गिन्सबर्ग : “ज्या घटकांनी समाज बनतो अशा प्रमुख सामाजिक समूहांची आणि संस्थांची संकीर्ण व्यवस्था म्हणजे सामाजिक संरचना होय.” ("The Social Structure is the complex of principal groups and institutions which constitute societies." - **Morris Ginsberg**)

२. मॅकाव्हर आणि पेज : “सामाजिक संरचना म्हणजे समकालीन समाजातील व्यक्तींमधील परस्पर संबंधांची व्यवस्था होय.” ("A social structure is a nexus of present relationship." - **MacIver and Page**)

३. रेड्ब्लिफ ब्राऊन : “वेगवेगळ्या घटकांची सुव्यवस्थित पद्धती म्हणजे समाजरचना होय.” ("The ordered arrangement of parts of the components is social structure." - **Redblief Brawn**)

४. कार्ल मॅनहीम : “सामाजिक संरचना म्हणजे निरनिराळ्या विचारप्रक्रिया व निरीक्षण करावयास लावणाऱ्या क्रिया-प्रतिक्रियात्मक सामाजिक घटकांचे जाळे होय.” ("Social structure is the web of interacting Social aspects which intends to make the process of thinking and observation." - **Carl Manhim**)

५. टॉलकॉट पार्सन्स : “परस्परसंबंधित संस्था, साधने (agencies) आणि सामाजिक प्रतिमाने तसेच प्रत्येक व्यक्तीला समूहात असलेला दर्जा व भूमिका त्यांच्या विशिष्ट अशा मांडणीला किंवा रचनेला सामाजिक संरचना ही संज्ञा वापरली जाते.” ("Social structure is the term applied to the particular arrangement of the interrelated institutions, agencies and social patterns as well as the structure and roles which each person assumes in the groups." - Talcott Parsons)

२.३.१ सामाजिक संरचनेचा अर्थ (Meaning of Social Structure)

वरील व्याख्यांचे नीट अध्ययन केल्यानंतर आपण सामाजिक संरचना (social structure) या संकल्पनेचा अर्थ थोडक्यात लक्षात येईल.

समाजाचे स्वरूप हे गुंतागुंतीचे असते व ते स्वरूप समजून यावे यासाठी समाजशास्त्रज्ञांनी ‘सामाजिक संरचना’ ही संकल्पना वापरलेली आहे. सामाजिक संरचना ही अमूर्त स्वरूपाची संकल्पना आहे. व्यक्तीचा दर्जा, भूमिका, नियमने आणि मूल्ये तसेच समूह, उपसमूह, सर्व सामाजिक संस्था हे घटक एकमेकांच्या संबंधित आहेत. मुख्यतः समाज हा काही स्थिर घटकांनी मिळून बनलेला असतो. या दृष्टिकोनातून संरचनावादी समाजशास्त्रज्ञ समाजाकडे पाहत असतात. रेडक्लिफ ब्राऊन, हर्बर्ट स्पेन्सर हे संरचनावादी समाजशास्त्रज्ञ आहेत.

कोणत्याही घटनेविषयीची रचना ही सामान्यपणे स्थिर स्वरूपाची असते. त्यातील घटक एकमेकांशी परस्पर संबंधीत असतात. त्यातूनच विशिष्ट स्वरूपाची रचना उदयास येत असते. एकूणच मानवी समाजरचनेत एका विशिष्ट प्रकारचे संघटनातमक स्वरूप दिसून येते.

२.३.२ दर्जा आणि भूमिका (Status and Role)

समाज हा गुंतागुंतीचा असतो. समाजामध्ये विविध संस्था, संघटना कार्यरत असतात, त्या परस्परांना पूरक असतात तशाच त्या एकमेकांवर आधारलेल्यादेखील असतात. अर्थात हे सर्व सहजपणे निर्माण होत नाही, त्यासाठी व्यक्तीना नेमून दिलेली कार्ये, त्यातून त्या व्यक्तींनी निर्माण केलेले स्थान यावर बरेचसे अवलंबून असते. समाजात व्यक्ती आपले कार्य करीत असताना तो इतर व्यक्ती अथवा संस्थांच्याबरोबर तो संबंध प्रस्थापित करीत असतो. यातूनच त्या व्यक्तीचे स्थान ठरत असते. त्यात स्थानालाच दर्जा (Status) असे म्हणतात. याच दर्जाला आणि स्थानाला अनुसरून व्यक्ती जे कार्य निभावत असते व ते कार्य दुसऱ्याशी संबंधित असते त्याला भूमिका (Role) असे म्हणतात.

कोणत्याही व्यक्तीचे समाजातील स्थान आणि भूमिका ही ठरलेली असते. त्यानुसारच त्या व्यक्तीचे कार्य चालू असते. कुटुंबातील एखाद्या पुरुषाला मुलगा, पुतण्या, काका, पती, मामा इत्यादी भूमिका

निभवाव्या लागतात. अर्थात त्यावरूनच त्यांचा दर्जा (Status) ठरत असतो. तो व्यक्ती जर कुटुंबप्रमुख असेल तर त्याचा दर्जा हा त्या संबंधित कुटुंबात सर्वोच्च असतो.

२.३.२.१ दर्जा (Status) :-

१. शल्फ लिंटन : “एखाद्या व्यक्तीने विशिष्ट व्यवस्थेत विशिष्टवेळी जे स्थान धारण केलेले असते त्यास दर्जा असे म्हणतात.” ("Status is the place in particular system which a certain individual occupies at a particular time." - **Ralph Linton**)

२. ऑगबर्न व निमकॉफ : “समूहाद्वारे एखाद्या भूमिकेस किंवा भूमिकांच्या संचास प्रदान केलेले पदानुक्रमे स्थान म्हणजे दर्जा होय.” ("

" - **Ogburn and Nimkoff**)

३. इलि चिनॉय : “दर्जा म्हणजे सामाजिक दृष्टीने ओळखले जाणारे स्थान होय.” ("Status is socially identified position." - **Ely Chinoy**)

४. इलियट आणि मेरिल : “व्यक्तिला समूहात लिंग, वय, कुटुंब, व्यवसाय, विवाह, कर्तृत्व यांच्या प्रभावाने जे पदानुक्रम जे स्थान मिळते त्यास दर्जा म्हणतात.” ("Status is the position which the individual occupies in the group by virtue of his age, sex, family, class, occupation marriage and achievement." - **Elliott and Marrill**)

वरील व्याख्यांच्या विवेचनावरून असे आपणास दिसून येते की, सामाजिक संरचना अथवा संघटन आबाधित ठेवण्यासाठी समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला मिळालेली कार्ये पार पाडून आपले स्थान मिळवावे लागते. त्या मिळवलेल्या स्थानावरूनच दर्जा प्राप्त होत असतो.

एखाद्या व्यक्तीने एखाद्या विशिष्ट व्यवस्थेत धारण केलेले स्थान किंवा श्रेणी म्हणजे दर्जा होय. व्यक्तीला प्राप्त झालेले अधिकार, कर्तव्ये आणि सबलती दर्जा (Status) निर्धारित करीत असतात. प्रत्येकाचा दर्जा आपल्या सामाजिक ओळखीचा एक भाग असतो आणि आपले इतरांशी असलेले संबंध सुद्धा ‘दर्जा’ (Status) निर्धारित करतो. सामाजिक दर्जाची श्रेणी, रचना झालेली असून त्यामधील काही व्यक्ती आणि समूह हे श्रेष्ठ स्थान धारण करतात, तर काही अनिष्ट स्थान धारण करतात.

□ दर्जाचे प्रकार (Types of Status)

व्यक्तीला दर्जा कसा मिळतो या आधारावर समाजशास्त्रज्ञ राल्फ लिंटन (Ralph Linton) यांनी दर्जाचे प्रमुख दोन प्रकार सांगितले आहेत. व्यक्तीला दर्जा देण्याची आणि संपादन करण्याची जी पद्धती आहेत, त्यालाच अनुक्रमे अर्जित आणि अर्पित दर्जा असे म्हणतात.

अ) अर्पित दर्जा (Ascribed Status) :-

व्यक्तीला कोणत्याही कष्टाशिवाय समाजाकडून जन्मजातपणे जो दर्जा प्राप्त होत असतो, त्यास अर्पित दर्जा असे म्हणतात. कोणत्याही प्रयत्नाशिवाय व्यक्तीला एखादा दर्जा प्राप्त होत असतो, त्यास अर्पित दर्जा म्हणून ओळखले जाते. साधारणपणे हा दर्जा जैविकरित्या मिळालेला असतो. उदा. वय, लिंग, जात, धर्म इत्यादींच्या आधारावर व्यक्तीस अर्पित दर्जा प्राप्त होतो. असा दर्जा कायमस्वरूपी मिळालेला असतो आणि त्यात बदल करणे कठीण असते. या दर्जा प्राप्त करण्यासाठी व्यक्तीला निवडीची संधी जवळपास नसतेच.

□ अर्पित दर्जा निर्धारित करणारे घटक :-

१. वय (Age) :-

व्यक्तीचे वय हा संपूर्णपणे जैविक घटक आहे. बाल्यावस्था, तारुण्यावस्था, प्रौढावस्था हे वयाचे समूह सर्वसासाधारणपणे गृहित धरले जातात. अर्थात वय हा घटक बदलत जाणारा दर्जा निर्धारक घटक आहे. प्रत्येक वयानुसार दर्जा बदलत जात असतो. भारतामध्ये आश्रम पद्धती होती त्यानुसार, ब्रह्मचर्याश्रम, गृहस्थाश्रम, वानप्रस्थाश्रम व संन्याश्रम अशा चार आश्रमामध्ये जी विभागणी झालेली होती, ती वयोमानानुसारच होती. त्यामुळे ठराविक आश्रमामध्ये निश्चित केलेला दर्जा त्या व्यक्तीस प्रदान केला जात असे.

२. लिंग (Gender) :-

लिंग हा देखील एक जैविक घटक आहे. जन्मानुसार व्यक्तीचे लिंग निश्चित केले जात असले तरी ते बाह्य घटकांनी परिपूर्ण होत असते. लिंगानुसार श्रमविभागणी केली जात असल्याचे आपणास आढळून येते. कष्टाची कामे पुरुषांनी तर कमी श्रमाची कामे स्त्रीयांनी करावी असा एक प्रघात होता. अर्थात असे प्रघात समाजानुसार प्रदेशानुसार भिन्न-भिन्न आहेत. भारतीय समाजव्यवस्थेत मुलीपेक्षा मुलांला जास्त महत्त्व दिले जाते, म्हणजेच लिंगानुसार दर्जा निश्चित केला जातो.

३. नातेसंबंध (Kinship) :-

व्यक्ती नातेसंबंधामध्ये नेमकी कोण आहे यावरून देखील दर्जा ठरविला जातो. कुटुंबामध्ये आई-वडिलांना मिळणारा दर्जा हा उच्च असतो. आई-वडिल म्हणून त्यांना काही हक्क आपोआपच मिळत असतात. मुलगा अथवा मुलगी यांचा दर्जा हा कुटुंबात ठरलेला असतो. जवळचे नातेवाईक यांचा दर्जा हा महत्त्वाचा समजला जातो. उदा. मामा. हा व्यक्ती कुटुंबाचा विचार करिता महत्त्वाचा समजला जातो. त्याच्या ‘मामा’ या भूमिकेमुळे त्याचा दर्जा ठरलेला आहे. विवाहाच्यावेळी जवळचे असणारे नातेवाईक यांना मान दिलेला जातो. हे त्या नातेसंबंधावरून ठरत असते.

ब) अर्जित दर्जा (Achieved Status) :-

व्यक्तिगत क्षमता आणि सततचे प्रयत्न यांच्याद्वारे व्यक्तीने मिळवलेले सामाजिक स्थान म्हणजे अर्जित दर्जा होय. स्पर्धा आणि संधी यांच्याद्वारे व्यक्ती अर्जित दर्जा मिळवत असते. उदा. प्राध्यापक, डॉक्टर, वकिल, पायलट, चित्रकार, लेखक, अभियंता इत्यादी अर्जित दर्जे असून त्यांना ते स्वप्रयत्नाने मिळवावे लागतात. ब्रूम आणि सेल्झनिक यांनी सविस्तर विश्लेषण केलेले आहे. त्यातील व्याख्या पुढीलप्रमाणे आहे.

ब्रूम आणि सेल्झनिक : “कौशल्य, प्रयत्न, शिक्षण, ज्ञान इत्यादींच्या गुणवैशिष्ट्यांवर आधारलेल्या दर्जाला अर्जित दर्जा असे म्हणतात. या गुणवैशिष्ट्यांवर व्यक्तींचे नियंत्रण असत्याचे जाणवते.” ("Achieved status depends upon characteristics over which the individual has more control, skills, knowledge, education, deligence and the like."- **Broom and Selznik**)

आजचे युग हे स्पर्धेचे युग आहे. अशा या स्पर्धेच्या युगामध्ये व्यक्ती आपली सर्व गुणवैशिष्ट्ये पणाला लावून हवा असणारा दर्जा प्राप्त करीत असतो. ज्ञान, सततचे प्रयत्न, कौशल्य, गुणवत्ता, चिकाटी इत्यादीच्याद्वारे व्यक्ती उच्च पदांवर पोहचत असते. किंबहुना समाज त्यांना हे उच्चपद बहाल करीत असतो. एखादा शिक्षक हा त्याचवेळी विद्यार्थीप्रिय होतो, ज्यावेळी तो विद्यार्थी केंद्रित अध्यापन, नवनवीन कौशल्यांसह वर्गात शिकवत असतो. त्यामुळे तो ‘विद्यार्थीप्रिय शिक्षक’ हा दर्जा अर्जित करीत असतो.

२.३.२.२ भूमिका (Role) :-

समाजामध्ये व्यक्तीला विविध गुणांच्याआधारे एक विशिष्ट असे स्थान मिळत असते किंबहुना दर्जा प्राप्त होत असतो. त्या दर्जाला अनुसरून विविध बाबींचा विचार करून व्यक्तीला कार्य पार पाडावी लागतात, त्यालाच ‘भूमिका’ (Role) असे म्हणतात. प्रत्येक दर्जाला अनुरूप अशी भूमिका समाजाने ठरविलेली असते. उदा. लोकप्रतिनिधींनी विकासात्मक कार्य करावीत. शिक्षकांनी अध्यापन करावे, विद्यार्थी हा एक दर्जा आहे. हा दर्जा असणाऱ्या व्यक्तीने वर्गात हजर राहणे, गृहपाठ करणे, शैक्षणिक गुणवत्ता वाढवण्यासाठी भरपूर वेळ देणे इत्यादी वर्तन अपेक्षित आहे आणि हे वर्तन महणजेच त्या व्यक्तीची अथवा विद्यार्थ्यांची भूमिका होय.

‘भूमिका’ या संकल्पनेच्या काही व्याख्या पुढीलप्रमाणे आपणास स्पष्ट करता येतील.

१. यंग आणि मँक : “दर्जाचे कार्य म्हणजे भूमिका होय.” ("Role means work of status nature.")

२. राल्फ लिंटन : “स्थानाची गतिशील बाजू म्हणजे भूमिका होय.” ("A Role represents the dynamic aspect of position.")

३. टॉलकॉट पार्सन्स : “दर्जाचे कृतीमध्ये होणारे परिवर्तन म्हणजे भूमिका होय.” ("The role is status translated into action.")

वरील व्याख्यांच्यावरून असे आपल्या लक्षात येईल की, विशिष्ट दर्जावर असलेल्या व्यक्तीकडून समाजाने अपेक्षिलेले वर्तन म्हणजे भूमिका होय. व्यक्ती ही आपल्या स्थानाला, दर्जाला अनुसरून वर्तन करीत असतो. म्हणजे तो व्यक्ती आपली भूमिका पार पाडत असतो. प्रत्येक समूह आपल्या सदस्यांकडून निश्चित वर्तनाची अपेक्षा करीत असतो. एखाद्या विशिष्ट समूहाचा सदस्य असणे म्हणजेच काही निश्चित विशेषाधिकार आणि कर्तव्ये प्राप्त करणे होय. आपल्या समूहाप्रती असलेली व्यक्तीची कर्तव्ये म्हणजे तिची भूमिका होय.

□ भूमिकेची वैशिष्ट्ये (Characteristics of Role) :-

भूमिकेची प्रमुख वैशिष्ट्ये आपणास पुढीलप्रमाणे थोडक्यात विशद करता येतील.

१. भूमिका निभावणे (Role Playing) :-

समाजातील प्रत्येक व्यक्ती आपआपल्या दर्जानुसार भूमिका निभावण्याचा प्रयत्न करते त्याला भूमिका निभावणे असे म्हणतात. उदा. पोलिस हा शांतता व सुव्यवस्था राखण्याची भूमिका निभावत असतो.

२. विविध भूमिका (Multiple Role) :-

व्यक्तीला एकाच वेळी विविध भूमिका पार पाडाव्या लागतात. उदा. शाळेत शिक्षक असणारा व्यक्ती घरात पती, वडिल, भाऊ, मुलगा इत्यादी भूमिका एकाचवेळी करत असतो.

३. भूमिका वर्तन (Role Behaviour) :-

भूमिका निभावणाऱ्या व्यक्तीच्या वर्तनाचा निर्देश करण्यासाठी भूमिका वर्तन ही संज्ञा वापरली जाते. भूमिकेला अनुसरून व्यक्ती आपली कार्ये पार पाडत असतात.

४. भूमिका ताण (Role Strain) :-

आपल्या भूमिकेची कर्तव्ये पार पाडताना लोकांना अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागते, त्यालाच भूमिका ताण असे म्हणतात. जेव्हा व्यक्तीला एकाच वेळी अनेक भूमिका पार पाडाव्या लागतात, त्यावेळेस ताण-तणाव निर्माण होत असतात.

५. भूमिका संच (Role Set) :-

दर्जा धारण केलेल्या व्यक्तीला एकच एक भूमिका नसते, त्या दर्जाशी संबंधित विविध भूमिका पार पाडाव्या लागतात. उदा. पती हा वडिल, मुलगा, कर्मचारी, पालक इत्यादी असतो. अशा प्रकारे त्या व्यक्तीचा भूमिका या अनेक भूमिकांचा संच असतो आणि त्यातील भूमिका पार पाडताना अनेक तडजोडी कराव्या लागत असतात.

वरील वैशिष्ट्यांसह भूमिका संघर्ष, भूमिका प्रबलीकरण, भूमिका प्राधान्य हे देखील भूमिकेची वैशिष्ट्ये आपणांस सांगता येतील.

व्यक्तीच्या दर्जावरून त्याची भूमिका समाज ठरवित असतो. व्यक्ती जोपर्यंत विशिष्ट दर्जावर असतो तोपर्यंत आपण त्या व्यक्तीस महत्त्व देत असतो. आधुनिक समाजात स्तरीकरण हे दर्जा व भूमिका त्यांच्या वर्तनावर परिणाम करीत असतात. दर्जा आणि भूमिका यांचा संबंध हा समाजाच्यादृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा समजला जातो.

२.३.३ नियमने आणि मूल्ये (Norms and Values)

समाजामध्ये विविध भूमिका वठवणाऱ्या व्यक्तींनी परस्परांशी कसे वर्तन करावे या संदर्भात काही नियम असतात. हे नियम म्हणजे सामाजिक नियमने होत. मूल्ये आणि सामाजिक नियमने या दोहोंत अत्यंत संबंध असतात. मूल्ये आणि सामाजिक नियमने यांच्यात फरक करणे काहीवेळा कठीण असते. समाजात राहत असताना काही घटना या समाजाशी सुसंगतपणे घडतात, त्यातून पुढे नियम तयार होतात.

२.३.३.१ नियमने (Norms)

मानसशास्त्रज्ञ शेरीफ यांनी Social Norms हा शब्द पहिल्यांदा वापरला. तेव्हापासून सामाजिक नियमनांचा अभ्यास हेतू लागला. नर अभ्यासकांना समाज समजून घ्यायचा असेल तर सामाजिक नियमनांचा प्रथम अभ्यास करावा लागेल. काही सामाजिक शास्त्रज्ञांनी सामाजिक नियमनांची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केलेल्या आहेत. त्या प्रथम आपण समजावून घेवू.

१. हॉर्टन आणि हंट : “नेमके काय असावे अशी इच्छा व्यक्त करणारी संकल्पना म्हणजे नियमन होय.” ("A Norm is a concept of what is expected to exists." - **Horton and Hunt**)

२. हॅरी जॉन्सन : “वर्तनावर काही मर्यादा घालणारा संच आणि मनात गृहीत धरलेला अमूर्त नमुना म्हणजे नियमन होय.” ("A Norm is an abstract Pattern, held in the mind, that set Certain limits of behaviour." - **Harry Johnson**)

३. शेरिफ आणि शेरिफ : “‘गृहित वर्तनप्रकाराशी संबंधित असलेली प्रमाणित विधाने म्हणजे सामाजिक नियमन होय.’” ("Standardised generalisations concerning expects modes of behaviour." - **Sherif and Sheriff**)

वरील सर्व व्याख्यांचे अध्ययन केल्यानंतर आपणास असे लक्षात येते की, मुळात सामाजिक नियमने हे समामान्य स्वरूपाची असतात. एखाद्या व्यक्तीने सामाजिक नियमनांना अपेक्षित असणारे वर्तन केले तर समाज त्यास बक्षीस देत असतो. त्याने जर नियमनांच्या विरोधी वर्तन केले तर समाज त्यास शिक्षा देखील देत असतो. समाजातील सामाजिक स्थाने व्यक्ती भूषवितात व त्या स्थानाला दर्जा आणि भूमिका हे दोन पैलू असतात. या सामाजिक स्थानांचा आशय हा सामाजिक नियमने हाच असतो. सर्वच मानवी समाजात सामाजिक नियमने असतात. त्यांना संपूर्ण समाजाचा पाठिंबा असतो. नियमने दिसत नाहीत परंतु नियमनांच्या आधारे केलेले वर्तन दिसत असते. नियमने हे अमूर्त स्वरूपाची असतात. नियमने वर्तनाचे नियंत्रण करीत असतात.

□ सामाजिक नियमनाची वैशिष्ट्ये (Characteristics of Social Norms) :-

सामाजिक नियमनांची वैशिष्ट्ये आपणास पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. अमूर्त स्वरूप :-

सामाजिक नियमनांचे स्वरूप हे अमूर्त पातळीवरचे असते. सामाजिक नियमने दिसू शकत नाहीत मात्र त्यानुसार अपेक्षित असणारे वर्तन मात्र दिसत असते. व्यक्तीचे वर्तन हे आदर्शात्मक स्वरूपाचे असते. सामाजिक नियमनाला व्यक्ती अनुसरून असणारे वर्तन व्यक्तीकडून अपेक्षित असते.

२. स्थलकाल सापेक्षता :-

सामाजिक नियमने हे स्थलकालानुसार बदलत असतात. एखाद्या समाजात एखादी पध्दत जर रूढ असेल तर तीच पध्दत अथवा नियमन दुसऱ्या समाजात लागू होईलच असे नाही. भिन्न-भिन्न प्रदेशामध्ये सामाजिक नियमनांचे स्वरूप हे भिन्न-भिन्न असते. परिस्थिती बदलली की नियमने बदलत असतात. तसेच ती व्यक्तीसापेक्षदेखील असतात.

३. सामाजिक गरजपूर्तीची क्षमता :-

सामाजिक नियमनातून व्यक्तीचे अथवा समाजाचे आस्तित्व आणि सातत्य टिकवण्याचे काम केले जाते. समाजाची सामाजिक गरज आहे ती गरज सामाजिक नियमनांच्या माध्यमातून पूर्ण करण्याची क्षमता सामाजिक नियमनात असते. व्यक्तीच्या वर्तनावर नियंत्रण ठेवणे समाजात अपेक्षित असते ते कार्य सामाजिक नियमने करीत असतात.

४. समाजमान्य स्वरूप :-

सामाजिक नियमनांचे स्वरूप हे समाजमान्य असते. एखाद्या घटनेच्या संदर्भात सामाजिक नियमने ठरलेली असतात. त्याला समाजाची मान्यता असते. त्याला अनुसरूनच व्यक्ती आपले वर्तन करीत सतो. सामाजिक नियमने ही व्यक्तींसाठी मार्गदर्शक असतात. व्यक्तींचे वर्तन नियमनांच्या चौकटीमध्ये असावे असा एकूण समाजाचा आग्रह असतो.

५. सार्वत्रिक आस्तित्व :-

मानवी समाजात सामाजिक नियमनांचे आस्तित्व सार्वत्रिक स्वरूपाचे असते. कोणत्याही मानवी समाजात योग्य-अयोग्य, निती-अनिती, चांगले-वाईट या संकल्पना सापडतातच. त्याचे प्रमाण कमी-अधिक असेल परंतु सामाजिक नियमने नाहीत असा समाज नाही. सामाजिक वर्तनाचे आदर्श हे समाजा-समाजामध्ये बदलत जाणारे असते. त्यामुळे सर्वच समाजात सामाजिक नियमने कमी-अधिक प्रमाणात आढळत असतात.

६. व्यक्तीमत्वाचा भाग :-

व्यक्तीमत्वाच्या जडणघडणीमध्ये सामाजिक नियमनांचा महत्वाचा सहभाग असतो. बाल्यावस्थेपासून व्यक्तीवर्तनावर प्रभाव पाडण्याचे कार्य, त्याला योग्य दिशा देण्याचे कार्य नियमने करीत असतात. व्यक्तीमत्वाचा विकास हा प्रत्येक अवस्थेमध्ये त्या-त्या टप्प्यावर सामाजिक नियमनांच्या अनुषंगाने होत असतो.

वरील वैशिष्ट्यांच्या विवेचनांवरून आपल्या असे लक्षात येईल की, सामाजिक नियमनांची सार्वत्रिकता असणे गरजेचे असते, किंबहुना ती असतेच.

प्रत्येक समजातील नियमनांचे स्वरूप भिन्न-भिन्न असते. समाजीकरण प्रक्रियेत व्यक्तीकडून नियमनांचे आंतरीकरण होत असते. नियमांचे विविध प्रकार आहेत, त्यामध्ये-

- १) लोकरीती अथवा लोकरुढी (Folkways)
- २) लोकनीती (Mores)
- ३) कायदे (Laws)

या स्थूल गटात नियमनांचे वर्गीकरण समाजशास्त्रज्ञ करतात. समजातील व्यक्ती व समूहांच्या वर्तनाचे नियमन करून समाजात व्यवस्था निर्माण करणे व समाजाला स्थिरता प्राप्त करून देणे ही महत्वाची भूमिका सामाजिक नियमने पार पाडत असतात.

२.३.३.२ मूल्ये (Values)

काय असावे किंवा नसावे, योग्य काय आणि अयोग्य काय, चांगले काम आणि वाईट काम

इत्यादींबाबत एखाद्या समाजाच्या सदस्यांनी निश्चित केलेल्या सामूहिक संकल्पना म्हणजे मूल्ये (Values) होय. मूल्ये ही एखाद्या संस्कृतीचे लोक कशास प्राधान्य देतात तसेच कशाला महत्त्व देतात आणि नैतिकदृष्ट्या चांगले काय आणि वाईट काय हे सुचित असतात. मूल्ये ही समाजातील सदस्यांनी निश्चित केलेले मापदंड असतात. काही समाजशास्त्रज्ञांनी मूल्ये (Values) च्या व्याख्या केलेल्या आहेत. त्या पुढीलप्रमाणे आपणांस स्पष्ट करता येतील.

१. यंग आणि मॅक : “काय योग्य आहे आणि महत्त्वाचे हे बहुतांशी अज्ञात असलेले गृहित म्हणजे मूल्य होय.” ("Values are assumptions, largely unconscious of what is right and important." - **Yound and Mack**)

२. जॉन्सन हॅरी : “मूल्ये म्हणजे सामान्य प्रमाणके असतात आणि ती उच्च कोटीची नियमने म्हणून गणली जातात.” ("Values are general standards and may be regarded as higher order norms." - **Johnson Harry**)

भारतीय समाजात स्वातंत्र्य, न्याय, समता, बंधूता, लोकशाही, सत्य, अहिंसा असे घटक हे मूल्ये म्हणून ओळखले जातात. प्रत्येक समाजाला स्वतंत्र असे मूल्ये असतात. कोणत्याही व्यक्तीचे वर्तन योग्य की अयोग्य हे ठरविण्याचे काम त्या समाजात अस्तित्वात असणारी मूल्ये करीत असतात. मूल्ये ही लोकांच्या वर्तनावर प्रभाव टाकत असतात. एकूणच सामाजिक जीवनासाठी व्यापक मार्गदर्शक तत्त्वे म्हणून कार्य करतात. त्यामुळे काही मूल्ये मात्र सार्वत्रिक स्वरूपाची असतात म्हणजेच ती सर्व समाजामध्ये किंवा संस्कृतीमध्ये आढळतात. उदा. सत्य बोलणे, चांगुलपणा, सुंदरता, शांतता, प्रामाणिकपणा, न्याय इत्यादी.

मूल्ये ही संकल्पना नियमनांसारखीच अमूर्त स्वरूपाची आहे. मूल्ये म्हणजे संस्कृतीने घालून दिलेला आदर्श (ideal) किंवा मानदंड (Standard) कि ज्याच्याशी तुलना करून एखाद्या गोष्टीला किंवा वर्तनाला इष्ट-अनिष्ट, चांगले-वाईट, योग्य-अयोग्य, चूक-बरोबर ठरविले जातात. भावना, कल्पना, वर्तने, गुण, वस्तू, व्यक्ती, समूह, साध्ये, साधने इत्यादी अनेक गोष्टींचे मूल्यांच्या आधारे मूल्यमापन केले जाते. काळानुसार मूल्ये ही बदलत जाणारी असतात. परंतु ती कमी-अधिक प्रमाणात त्याची गरज समाजाला भासत असते. नियमने मूल्यांपासून निष्पन्न होतात. उदा. ‘क्षमता’ हे मूल्य स्विकारल्यानंतर कोणत्याही स्वरूपातील विषमता त्याज्य ठरते व तशी नियमने आस्तित्वात येतात.

२.३.४ सारांश (Let Us Sum Up)

या घटकामध्ये आपण एक केंद्रिय संकल्पना म्हणून सामाजिक संरचना (Social Structure) या संकल्पनेचा अभ्यास केला. आपण सामाजिक संरचनेच्या व्याख्या, अर्थ यांचा सविस्तर अभ्यास केला.

त्याबरोबर आपण दर्जा आणि भूमिका (Status and Role) आणि नियमने व मूल्ये (Norms and Values) यांच्यादेखील सविस्तर अभ्यास केलेला आहे.

सामाजिक संरचना ही एक मूलभूत संकल्पना आहे. विविध समाजशास्त्रज्ञांनी या संकल्पनेची व्याख्या केलेली आहे. सामाजिक संरचना म्हणजे समकालीन समाजातील व्यक्तींमधील परस्पर संबंधाची व्यवस्था होय. पुढे आपण दर्जा आणि भूमिका या संकल्पनांच्या व्याख्या अभ्यासल्या दर्जा म्हणजे सामाजिक दृष्टीने ओळखले जाणारे स्थान होय. तर भूमिका म्हणजे दर्जाचे कृतीत होणारे रूपांतर होय. व्यक्तीला मिळालेल्या अथवा मिळवलेल्या दर्जानुसार भूमिका अदा कराव्या लागतात. नियमने हा समाजाच्या महत्वाचा घटक आहे. समाजात काही नियमने अस्तित्वात आहेत म्हणून समाज अस्तित्व टिकून आहे. समाजात कसे वागावे, कसे वागू नये हे ठरविण्यासाठी जे घटक असतात ते घटक म्हणजे मूल्ये होत. मूल्ये आणि नियमने अमूर्त स्वरूपाचे घटक असतात.

२.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्न व उत्तरे (Self-Study Questions & answers)

२.५ सरावासाठी प्रश्न (Questions for Practice)

२.६ अधिक वाचनासाठी पुस्तके (Suggested Readings)

१. **Rawat, H. K.** : "Sociology", Rawat Publications, Jaipur, 2007.
२. **Shankar Rao** : "Sociology : Primary Principles", S. Chand and Co. Ltd., New Delhi, 2004.
३. **Madver, R. M. and Page C. H.** : "Society : An Introductionary Analysis", MacMillan India Limited, Madras, 1986.
४. डॉ. सर्जेराव साळुंखे : “समाजशास्त्रातील मूलभूत संकल्पना”, नरेंद्र प्रकाशन, पुणे, १९९६.
५. **Harry Johnson M.** : "Sociology : A systematic Introduction", Allied Publishers, Bombay, 1970.
६. **Vidya Bhushan and Suchdeva** : "An Introduction to Sociology", Kitab Mahal, Allahabad, 1998.

For 2nd proof corrected

प्रकरण तिसरे

समाज आणि सामाजिक संस्था (Society and Social Institution)

प्रकरणाची प्रस्तावना (Block Introduction)

मागील प्रकरणांमध्ये समाजशास्त्राची व्याख्या अभ्यासविषय समजून घेताना यातील सामाजिक आंतरक्रियां, ‘सामाजिक संरचना’ या मूलभूत संकल्पनांचे अध्ययन केले आहे. या प्रकरणातही आपण अशाच दोन मूलभूत स्वरूपाच्या संकल्पनांचा समाजशास्त्रीय अर्थ समजून घेणार आहोत.

पहिल्या घटकांमध्ये ‘समाज’ ही संकल्पना अभ्यासणार आहोत. दैनंदिन व्यवहारामध्ये ‘समाज’ हा शब्द नेहमीच वापरला जातो. पण समाजशास्त्रामध्ये ‘समाज’ ही संकल्पना निश्चित व व्यापक अर्थात वापरली जाते. ‘समाज’ या संस्थेच्या व्याख्या, समाजाचे स्वरूप स्पष्ट करणारी वैशिष्ट्ये व मानवी समाजात विकसीत होत केलेले समाजांचे विविध प्रकार अभ्यासणार आहोत. दुसऱ्या घटकात सामाजिक संस्था ही संकल्पना समजून घेणार आहोत. मानवी समाज परस्पर संबंधित व परस्परावलंबी अशा अनेक सामाजिक संस्थांनी मिळून बनलेला असतो. तसेच सामाजिक संस्था समाजाचे अस्तित्व अबाधित ठेवण्याचे कार्य करीत असतात. म्हणून सामाजिक संस्था या संकल्पनेचा समाजशास्त्रीय अर्थ व सामाजिक संस्थेची वैशिष्ट्ये आपण समजून घेणार आहोत.

समाज (Society)

घटक संरचना

३.१ प्रस्तावना

३.२ उद्दिष्ट्ये

३.३ विषय विवेचन

३.३.१ समाज : व्याख्या व अर्थ

३.३.२ समाजाची वैशिष्ट्ये

३.३.३ समाजाचे प्रकार

३.४ सारांश

३.५ स्वयं-अध्ययनासाठीच्या प्रश्नांची उत्तरे

३.६ सरावासाठी प्रश्न

३.७ चिंतन व कार्य

३.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

३.१ प्रस्तावना (Introduction)

‘समाज’ हाच समाजशास्त्राच्या अभ्यासाचा केंद्रबिंदू मानला जातो. म्हणूनच ‘समाजाविषयीचे सामान्य विज्ञान म्हणजे समाजशास्त्र’ अशी समाजशास्त्राची व्याख्या केली जाते. त्यामुळे समाजशास्त्राच्या दृष्टीने महत्वपूर्ण असणारी ‘समाज’ ही संज्ञा समजावून घेणे गरजेचे ठरते. सामान्य माणूस दैनंदिन जीवनात बदलत्या संदर्भानुसार समाज हा शब्द वापरतो. परंतु त्याहून निराळा विशिष्ट असा अर्थ ‘समाज’ या संज्ञेला समाजशास्त्रज्ञांनी दिला आहे.

सामान्यपणे व्यवहारिक जीवनात संकुचित अर्थाने ‘समाज’ हा शब्द वापरला जातो. धर्म, जात, देश, प्रदेश, गट, मंडळ अशा समुदायांच्या संदर्भात समाज हा शब्द वापरला जातो. हिंदू समाज, जैन समाज, मराठा समाज, धनगर समाज असा शब्दप्रयोग विविध धार्मिक, जातीय समुदायाच्या संदर्भात उल्लेख करताना वापरला जातो. तर प्रादेशिक समुदायाला ‘महाराष्ट्रीयन समाज, पंजाबी समाज’ असे म्हटले जाते. काहीवेळा

एखाद्या व्यक्तिच्या संदर्भात ती उच्चभू समाजातील आहे असा उल्लेख केला जातो. समाजशास्त्रात 'समाज' हा शब्द संकुचित अर्थाने वापरला जात नाही.

समाजशास्त्रामध्ये 'समाज' संकल्पना निश्चित व व्यापक अर्थाने वापरली जाते. त्यामुळे 'समाज' या संज्ञेचा अर्थ स्पष्ट करणाऱ्या विविध समाजशास्त्रज्ञांनी केलेल्या व्याख्या समजून घेणे आवश्यक आहे. त्या आधारेच 'समाज' या संकल्पनेचा अर्थ व समाजाची वैशिष्ट्ये समजून घेणे शक्य होणार आहे.

३.२ उद्दिष्ट्ये (Objectives)

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपल्याला,

- 'समाज' संकल्पनेच्या विविध समाजशास्त्रांनी केलेल्या व्याख्या सांगता येतील.
- 'समाज' या संकल्पनेचा समाजशास्त्रीय अर्थ स्पष्ट करता येईल.
- समाजाच्या वैशिष्ट्यांचे अध्ययन करता येईल.
- समाजाच्या विविध प्रकारांचे विवेचन करता येईल.

३.३ विषय विवेचन (Presentation of Subject Matter)

या घटकामध्ये तीन विभाग केले आहेत. पहिल्या विभागात 'समाज' या संकल्पनेचा अर्थ विविध व्याख्यांच्या आधारे समजून घेऊ. दुसऱ्या विभागात आपण समाजाची ठळक वैशिष्ट्ये अभ्यासू. तिसऱ्या भागात आपण पृथ्वीवर निरनिराळ्या प्रदेशात विकसीत झालेल्या मानव समाजाचे प्रकार अभ्यासू.

३.३.१ समाज : व्याख्या व अर्थ (Society : Definition and Meaning)

'समाज' या संकल्पनेचा समाजशास्त्रीय अर्थ समजून घेण्यासाठी आपण काही व्याख्यांचा अभ्यास करू.

अ) 'समाज' संकल्पनेच्या व्याख्या (Society : Definition)

१. मॅकआयव्हर आणि पेज : "समाज म्हणजे सामाजिक संबंधाचे जाळे होय." ("Society is a web of social Relationship." - MacIvar and Page)

२. जे. एफ. गिलिन : "ज्यांचे हेतू समान आहेत, जे एका प्रदेशात एकत्रित राहतात, ज्यांची जीवन पद्धती समान आहे. मनात एकत्वाची जाणीव आहे व या सर्वांमुळे आपण इतरांपेक्षा वेगळे आहोत असे मानणाऱ्या व्यक्तिंचा मोठ्यात मोठा तुलनात्मकदृष्ट्या कायम स्वरूपाचा समूह म्हणजे समाज होय." ("A Society is the largest relatively permanent group of people who share common interests,

common territory, common mode of life and a common esprit 'crops or belongingness' whereby they distinguish themselves from outsiders." - **J. F. Gillin**)

३. ड्रेस्लर आणि विलिस : "समाज म्हणजे समान संस्कृती असणाऱ्या आणि आपण सर्वजण एक आहेत असे मानणाऱ्या व्यक्तिंचा समूह होय." ("A Society is a group of people who share a culture and think of themselves as united." - **Dressler and Willis**)

४. मॉरिस गिन्सबर्ग : "इतरांपेक्षा वेगळ्या असलेल्या निश्चित स्वरूपाच्या संबंधानी किंवा वर्तन प्रकारांनी एकात्म झालेल्या व्यक्तिंचा समुच्चय म्हणजे समाज होय." ("A Society is a collection of individuals united by certain relations or mode of behaviour which mark them off from others who do not enter those relations or who differ from them in behaviour."

- **Morris Ginsberg**)

५. डब्ल्यू. जी. सम्नेर : "समाज म्हणजे मानवाचा असा समूह की जो सहकारी प्रयत्नांद्वारे उपजीविकेची साधने मिळवतो आणि मानव जातीचे अस्तित्व टिकवतो." ("A Society is a group of human beings living in co-operative efforts to win subsistence and perpetuate the species.")

- **W. G. Sumner**)

समाजशास्त्रामध्ये 'समाज' संकल्पना स्पष्ट करणाऱ्या अनेक व्याख्या आहेत. त्यापैकी वरील व्याख्यांचा सखोल अभ्यास केल्यास त्यातून 'समाज' संज्ञा स्पष्ट करणारे विविध अर्थ समजून घेता येतील. समाजाच्या वेगवेगळ्या पैलूंवर प्रकाश टाकल्याचे दिसून येते. वरील व्याख्यांमधून 'समाज' संकल्पनांचा अर्थ स्पष्ट करणारे मुद्दे खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

ब) 'समाज' या संकल्पनेचा अर्थ (Meaning of the term 'Society')

'समाज' या संकल्पनेच्या वरील व्याख्यांचे सखोल अध्ययन केल्यास त्याचा समाजशास्त्रीय अर्थ खालीलप्रमाणे स्पष्ट होतो.

१. 'समाज' म्हणजे केवळ व्यक्तिंचा समुच्चय नव्हे तर व्यक्तींमधील परस्परसंबंधाची व्यवस्था होय.
२. 'समाज' म्हणजे सामाजिक संबंधाचे जाळे होय असे म्हणतो त्याअर्थी समाज ही एक अमूर्त व्यवस्था आहे. कारण सामाजिक संबंधाची व्यवस्था प्रत्यक्ष दिसत नाही. परंतु लोकांच्या वर्तनाचे निरीक्षण करता येते. या दृष्टिकोनातून 'समाज' संकल्पना अमूर्त आहे.
३. समाजातील प्रत्येक सदस्य समाजात जगण्यासाठी इतर सदस्यांवर अवलंबून असतो. कारण व्यक्ती आपल्या सर्व गरजांची पूर्तता स्वतंत्रपणे करू शकत नाही. मानवाच्या गरजा

परस्परावलंबनातूनच भागवल्या जातात. अशा परस्परावलंबनातून सहकार्याची भावना निर्माण होते.

४. प्रत्येक समाजाचे विशिष्ट असे वर्तनविषयक नियमन व रितीरिवाज असतात. त्याची गुंतागुंतीची व्यवस्था कार्यरत असते.
  ५. समाज सापेक्षतः विशाल असा आहे, त्या अंतर्गत अनेक समूह, उपसमूह यांचा समावेश होतो.
  ६. प्रत्येक समाजाची वैशिष्ट्यपूर्ण अशी संस्कृती असते.
  ७. प्रत्येक समाजाचे एखाद्या विशिष्ट भूप्रदेशावर वास्तव्य असते.
  ८. समाज स्वयंपूर्ण असतात कारण समाजाच्या गरजा भागवण्याची स्वयंपूर्ण यंत्रणा समाजात अस्तित्वात असते.
  ९. प्रत्येक समाज सदस्याला आपल्या समाजाच्या वर्तन पद्धती इतरांहून निराळ्या आहेत आपण इतर समाजातील व्यक्तीपेक्षा वेगळे आहोत असे वाटते त्यातूनच आपण सर्व एक आहोत ही भावना निर्माण होते.
  १०. नव्या सदस्यांची भरती करण्याची, पिढ्यान् पिढ्या टिकून राहण्याची व्यवस्था समाजात असते. त्यामुळे समाज स्वयंसातत्यशील असतात.
- स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१ (Check Your Progress-1)
१. समाज म्हणजे सामाजिक संबंधाचे जाळे आहे असे कोणी म्हटले आहे?
  २. समाजात सहकार्याची भावना का दिसून येते?
  ३. समाज सापेक्षतः विशाल समूह आहे असे का म्हटले आहे?

३.३.२ मानवी समाजाची वैशिष्ट्ये (Characteristics of Human Society)

मानवी समाजाची वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे :-

१. समाज म्हणजे सामाजिक संबंधाचे जाळे आहे (Society is web of social relationship) :-
समाज हा व्यक्ती आणि समूहांनी मिळून बनतो. समाज अस्तित्वात येण्यासाठी व्यक्ती आणि समूहात घडून येणाऱ्या आंतरक्रियांना महत्व आहे. या आंतरक्रिया वर्तनविषयक आदर्श, मूल्ये व नियमानुसार होत असतात. सामाजिक आंतरक्रियेमुळेच निश्चित स्वरूपाचे सामाजिक संबंध प्रस्थापित होतात. ज्याप्रमाणे एखादे वस्त्र उभ्या-आडव्या धाग्यांनी मिळून बनते, त्याप्रमाणे समाज एकमेकांत गुंतलेल्या परस्पर संबंधातून

निर्माण झालेल्या जाळ्याप्रमाणे असतो. अशाप्रकारे सापेक्षतः स्थिर परस्परसंबंधित घटकांनी मिळून समाज बनतो. त्यामुळेच समाज म्हणजे सामाजिक संबंधाची व्यवस्था किंवा सामाजिक संबंधाचे जाळे आहे असे म्हटले जाते.

२. व्यापक संस्कृती (Comprehensive Culture) :-

प्रत्येक समाजाची वैशिष्ट्यपूर्ण व्यापक स्वरूपाची संस्कृती असते. प्रत्येक समाजातील संस्कृतीचे स्वरूप भिन्न असते. संस्कृती म्हणजे त्या संपूर्ण समाजाची जीवन जगण्याची रीत होय. मानवनिर्मित अशा भौतिक व अभौतिक घटकांचा समावेश संस्कृतीत होतो. भौतिक संस्कृतीमध्ये मूर्त वस्तूंचा समावेश होतो. उदा. घरे, भांडी, फर्निचर, यंत्रे, अवजारे, उपकरणे इ. तर अभौतिक संस्कृतीमध्ये अमूर्त बाबींचा समावेश होतो. उदा. ज्ञान, कला, कौशल्य, मूल्ये, रितीरिवाज, श्रद्धा, विचारप्रणाली इ. संस्कृती समाजातील सदस्यांकडून संपादित केली जाते. म्हणजेच संस्कृती एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीला हस्तांतरित केली जाते. संस्कृती संक्रमणामुळेच समाजाचे सातत्य टिकून राहते.

३. समाज हा सापेक्षतः विशाल आणि व्यापक समूह असतो (Society is a relatively large and comprehensive group) :-

समाज हा अनेक समूह आणि उपसमूहांनी मिळून बनलेला असतो. त्यामुळे त्याचे स्वरूप सापेक्षतः विशाल असते. त्याशिवाय समाज कोणत्याही समूहाचा उपसमूह नसतो. या अर्थाने समाजाची व्यापकता स्पष्ट होते. उदा. भारत देश हा विशाल समाज त्यातील जाती, धर्म, पंथ, आदिवासी, ग्रामीण समुदाय अथा समूह, उपसमूहांनी मिळून बनलेला आहे.

४. निश्चित भूप्रदेश (Definite Territory) :-

प्रत्येक समाजाचा निश्चित भूप्रदेश असतो. समाजातील सदस्य एका विशिष्ट भू-प्रदेशावर आपले संपूर्ण जीवन व्यतीत करतात. प्रत्येक समाजाच्या भौगोलिक मर्यादा, सीमारेषा निश्चित असतात. प्रादेशिकतेवरूनच त्या-त्या समाजाचे सांस्कृतिक वेगळेपण निर्देशित होते. उदा. आदिवासी समाज, ग्रामीण समाज, शहरी समाज. परंतु हे समाज एका विशाल समाजाचे भाग असतात. अपवादात्मक काही भटके समाज आपले स्थान अथवा वास्तव्य बदलत असले तरी त्यांची भटकंती विशिष्ट भूप्रदेशाशी निगडीत असते.

५. समाजात लैंगिक पुनरुत्पादनाद्वारे नव्या सभासदांची भरती केली जाते. (Recruitment of new members through sexual reproduction in Society) :-

समाजाच्या अस्तित्वासाठी समाजातील सदस्यसंख्या महत्त्वपूर्ण असते. मानव समाजात सदस्यांचे जन्म-मृत्यूचे चक्र अखंड सुरु असते. परंतु समाजव्यवस्था टिकून राहते. कारण मृत्यू पावणाऱ्या सदस्यांच्या जागी नव्या सदस्यांची भरती प्रजोत्पादनाद्वारे करण्याची यंत्रणा समाजात असते. समाजात लोकसंख्येचे

सातत्य व संतुलन राखण्याचे कार्य ही यंत्रणा करते. प्रजोत्पादनाच्या मागाने नविन सदस्यांची समाजात भरती करताना विवाहसंस्था स्त्री-पुरुषातील लैंगिक संबंधाचे नियमन करण्याचे कार्य करते व कुटुंबसंस्था नव्या सदस्यांचे संगोपन, पालनपोषण करते त्याचबरोबर समाजाचा जबाबदार घटक बनवण्याचे कार्य करते. प्रजोत्पादनाशिवाय समाजात स्थलांतरानेही लोकांची भरती होते. परंतु त्याचे प्रमाण अत्यल्प असते.

६. समाज स्वयं सातत्यशील असतो (Society is a self perpetuating System) :-

समाजात सतत बदल होत असतात. परंतु समाजाचे मूळ अथवा स्थूल स्वरूप कायम अबाधित राहते. कारण समाजाच्या संस्कृतीचा ठेवा एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरित करण्याची यंत्रणा समाजात अस्तित्वात असते. समाजाची जीवन जगण्याची रीत वा सांस्कृतिक वारसा जुनी पिढी येणाऱ्या नव्या पिढीला समाजीकरणाच्या, शिक्षणाच्या माध्यमातून देत असते. त्यामुळे समाजाचे सातत्य टिकून राहते.

७. समाजाच्या सदस्यांमध्ये सारखेपण व भिन्नत्वही आढळते (Likness and difference among members of Society) :-

समाजातील सदस्यांच्या सांस्कृतिक जडण-घडणीत व समाजीकरणाच्या प्रक्रियेत समानता असल्याने त्या-त्या समाजातील सदस्यांची विचारसरणी, दृष्टिकोन यामध्येही सारखेपण आढळून येते. समाज सदस्यांच्या विचारसरणीत असलेले सारखेपण समाजाचे संघटन, ऐक्य, टिकवून ठेवण्यास उपयुक्त ठरते. समाज सदस्यांत सारखेपण असले तरी त्यांचे वर्तन यंत्रासारखे नसते. अनेक बाबी अशा आहेत की, त्यामुळे समाजामध्ये वैविध्य दिसून येते. समाज सदस्यांचे भिन्नत्व हे लिंग, वय, जैविक गुण, कार्यक्षमता, वैचारिकता इत्यादीमुळे निर्माण होते. अशी भिन्न गुणवैशिष्ट्ये व कार्यक्षमता लाभलेल्या व्यक्ती समाजातील भिन्न-भिन्न प्रकारच्या जबाबदाऱ्या पार पाडतात असे लोक एकमेकांच्या गरजा भागवण्याचे परस्परपूरक कार्य करतात. या परस्परावलंबनामुळेच समाजामध्ये सहकार्याची भावना वाढीस लागते. त्यामुळेच मानवी सामाजिक जीवन शक्य होते.

८. समाज ही सापेक्षतः स्वयंपूर्ण व्यवस्था आहे. (Society is a relatively self sufficient system) :-

समाजातील सदस्यांच्या विविध प्रकारच्या गरजा भागवण्याची यंत्रणा समाजात असल्याने समाज ही स्वयंपूर्ण व्यवस्था आहे. प्रत्येक समाजाच्या उदरनिर्वाहविषयक गरजांपासून, वस्तू, सेवा, शिक्षण, आरोग्य, संरक्षण यासारख्या गरजांची पूर्तता योग्य मागाने व्हाव्यात अशी यंत्रणा समाजात अस्तित्वात असते. याशिवाय काही मूलभूत गरजांची पूर्तता होणे समाजाचे अस्तित्व अबाधित राखण्यासाठी आवश्यक असते. उदा. (१) योग्य प्रमाणात लोकसंख्या अस्तित्वात असणे. (२) समाजातील सदस्यांमध्ये कार्याचे योग्य वाटप व्हावे अशी श्रमविभाजनाची यंत्रणा निर्माण करणे. (३) समाजाचे ऐक्य टिकवून ठेवणे. समाजाचे सातत्य टिकवून ठेवणे.

याशिवाय समाजातील विविध सामाजिक गरजा पूर्ण होत असतात. अर्थात कोणताही समाज पूर्णतः आत्मनिर्भर नसतो. कारण आजकाल विशिष्ट गरजा पूर्ण करण्यासाठी एका समाजाला इतर समाजावर अवलंबून रहावे लागते. उदा. दुधाच्या पुरवठ्यासाठी शहरी समाजाला ग्रामीण समाजावर अवलंबून रहावे लागते.

९. श्रमविभाजनाची व्यवस्था (System of Division of Labour) :-

समाजात व्यक्तींना संस्कृतीच्या साहाय्याने शिक्षण व प्रशिक्षण देऊन त्याच्या कौशल्यानुसार व पात्रतेप्रमाणे श्रमविभाजन केले जाते. समाजाच्या गरजांनुसार व्यक्ती, शेतकरी, कामगार, व्यापारी, शिक्षक, डॉक्टर, परिचारिका, सैनिक, पोलीस अशा विविध स्थानांवर विशिष्ट प्रकारचे कार्य पार पाडीत असते. अर्थातच मानवी समाजातील श्रमविभाजन अनुवंशावर आधारित नसते. तर व्यक्ती संस्कृतीनुरूप, आपल्या क्षमता व पात्रतेनुसार विविध स्थानांवर कार्यरत असते. श्रमविभाजनामुळे समाजामध्ये परस्परावलंबन व सहकार्य भावना वाढीस लागते.

१०. सामाजिक नियंत्रणाच्या यंत्रणा (Mechanisms of Social Control) :-

समाजातील सदस्यांच्या वर्तनावर नियंत्रण ठेवणाऱ्या यंत्रणा प्रत्येक समाजात अस्तित्वात असतात. व्यक्तीने आपल्या गरजा भागविताना समाजाच्या नियमन व मूल्यांचे पालन करावे अशी अपेक्षा असते. अर्थात या विरोधी वर्तन केल्यास समाजामध्ये विघटनात्मक परिस्थिती निर्माण होऊ शकते. अनुचित वर्तन समाज संघटन धोक्यात आणते. त्यामुळे च सामाजिक नियंत्रणाच्या औपचारिक व अनौपचारिक यंत्रणाद्वारे समाजाचे स्थैर्य अबाधित राखले जाते.

११. समाज गतिशील असतो (Society is dynamic) :-

समाज सापेक्षतः स्थिर अशा दर्जे, भूमिका, समूह, सामाजिक नियमने, वैशिष्ट्यपूर्ण संस्कृती अशा विविध घटकांनी बनलेला असतो. परंतु समाजात बदलही होत असतात. समाज संरचनेच्या घटकात जेव्हा परिवर्तन होते, तेव्हा समाजातील परिवर्तन अपरिहार्य असते. आजच्या युगात विज्ञान-तंत्रज्ञान, इतर समाजांशी होणारा संपर्क, समाजातील बदलणारी धोरणे अथवा कायदे यामुळे समाजात परिवर्तन घडून येते.

○ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२ (Check Your Progress-2)

१. समाजाची महत्वाची तीन वैशिष्ट्ये सांगा?
२. समाजातील सांस्कृतिक वेगळेपण कशामुळे दिसून येते?
३. समाजात नव्या सभासदांच्या भरतीसाठी कोणत्या संस्था महत्वपूर्ण कार्य करतात?
४. समाजातील श्रमविभाजनामुळे काय घडते?

३.३.३ समाजाचे प्रकार (Types of Society)

मानव व मानवेतर प्राण्यांच्या समाजात आपले अस्तित्व टिकवून ठेवण्यासाठी आपल्या गरजांचे निराकरण करत असतात. परंतु मानव व मानवेतर प्राण्यांच्या गरजांच्या निराकरणात मूळभूत अर्थाने भिन्नत्व आहे. कारण मानवेतर प्राण्यांचा समाज आपल्या गरजाचे निराकरण अनुवंशिकतेच्या तंत्राने करतात तर मानव प्राणी आपल्या गरजांची पूर्तता संस्कृतीच्या साहाय्याने करतात. पृथ्वीवर निरनिराळ्या प्रदेशात वास्तव्य करणाऱ्या मानवाने आपल्या प्राथमिक अवस्थेपासून अनेक प्रकारच्या आर्थिक क्रिया विकसीत केल्या. समाजाच्या या विकास प्रक्रियेत निरनिराळ्या टप्प्यावर निरनिराळ्या प्रकारच्या आर्थिक क्रियांभोवती मानवी समाज संघटित झाले. अशा विविध वैशिष्ट्यपूर्ण आर्थिक क्रियांनी प्रभावित झालेले समाजाचे प्रकार पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. शिकार व अन्नसंकलन करणारे समाज (Hunting and Food-Gathering Societies)

:-

मानवाच्या प्रारंभिक अवस्थेत शिकार व वनस्पतीजन्य खाद्यपदार्थाचे संकलन करणे हा या समाजातील लोकांचा उदरनिर्वाहाचा प्रमुख मार्ग होता. प्राथमिक अवस्थेत धान्य पेरणे, शेती करणे, पशुपालनाची उपयुक्तता याचे ज्ञान नसल्याने ते दैनंदिन गरजेपुरतेच अन्नसंकलन व शिकार करीत. हे समाज अन्नसंकलनासाठी अत्यंत अप्रगत साधने म्हणजेच अणकुचीदार दगड, लाकूड आणि मृत प्राण्यांच्या हाडांपासून अवजारे बनवून त्याचा वापर करीत. असे अत्यंत साधे समाज जगाच्या पाठीवरून जवळजवळ नष्ट झाले आहेत. परंतु अत्यंत अल्प प्रमाणात ऑस्ट्रेलिया, आफ्रिका व दक्षिण अमेरिकेत आजही काही समाज उदरनिर्वाहप्रथान जीवन जगताना आढळतात. अशा प्रकारे शिकार व अन्नसंकलन करणाऱ्या समाजाचे स्वरूप अत्यंत साधे व अप्रगत असे आहे.

हा समाज प्रामुख्याने डोंगराळ प्रदेश, घनदाट अरण्ये व जंगलांमध्ये वास्तव्य करीत असे. अत्यंत लहान आकाराचे हे समाज अन्नसंकलनाच्या शोधार्थ दुसऱ्या प्रदेशात भटकत जात. अन्नधान्य वा वस्तूचा साठा करण्याकडे त्यांची प्रवृत्ती नसल्याने अत्यंत कमी वेळ ते अन्नसंकल्पनासाठी देत. त्यांच्या जीवनात स्थैर्य नसले तरी त्यांची जीवनपद्धती वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. या समाजात जास्तीत जास्त वेळ एकमेकांच्या सोबत व नव्या सदस्यांच्या संगोपनात व समाजीकरणात घालवत असत. या समाजातील लोकांचे परस्परसंबंध समानतेच्या पातळीवरचे असत. या समाजात वर्गीय विभेदन आढळत नाही. स्त्री-पुरुषांच्या कामाचे स्वरूप वेगळे असले तरी दोघांची कामे सारखीच महत्वाची मानली जातात. त्यामुळे स्त्री-पुरुष संबंध समानतेच्या पातळीवरचे असत. मुलांचे पालनपोषण हे स्त्रियांचे महत्वाचे काम मानले जाते. परंतु अन्न संकलनामध्ये नियाही पुरुषांच्या बरोबरीने सहभागी असत. शिकार करणे, समूहाचे संरक्षण करणे ही पुरुषांची मुख्य जबाबदारी असते. कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात विवाह संस्था या समाजात दिसते. एक पत्नी विवाह हा या समाजातील प्रमुख विवाह प्रकार होय.

२. बागायती समाज (Horticultural Societies) :-

उदरनिर्वाहाचे नवे साधन गवसलेला हा समाज ज्याने बागा व शेती करण्यासाठी मानवी शक्ती व हाताने वापरावयाच्या साधनांचा उपयोग केला. बिया मातीमध्ये रुजविल्यास जास्त प्रमाणात अन्नधान्य उत्पादन घेता येते. याचे ज्ञान या समाजास आले. हा अन्न उत्पादनाचा नवा क्रांतीकारक शोध स्त्रियांनी लावला असे मानले जाते. भविष्यकाळातील अन्नधान्याची तरतूदही करता येईल या हेतूने निरनिराळ्या वनस्पतींच्या बियांची लागवड करून उत्पादन घेण्यात आले. शिकार व अन्न संकलनापेक्षा या विकासाच्या टप्प्यामध्ये बागायती समाजास खात्रीशीर उत्पादनाचा मार्ग गवसला. अर्थातच खतांचा वापर, फेरपीक पध्दती, सिंचन व्यवस्था अशा सुविधा भरघोस उत्पादन देऊ शकतात. या ज्ञानाचा या समाजात अभाव होता.

बागायती समान प्रारंभी तीन वेगवेगळ्या प्रदेशात विकसीत झाले. त्यामध्ये अति पूर्वेकडील थायलंडमध्ये सुमारे अकरा हजार वर्षांपूर्वी भाताचे पीक घेण्यास प्रारंभ झाला. त्यानंतर दहा हजार वर्षांपूर्वी मध्य-पूर्वेकडील प्रदेशात गहू, सातू व राय याचे उत्पादन घेण्यात आले. तर सुमारे सहा ते नऊ हजार वर्षांपूर्वी मेसो अमेरिकेत मक्याचे पीक घेण्यास सुरुवात झाली. त्यानंतरच्या काळात जगाच्या विविध भागात बागा व शेती करणारे समाज विकसीत झाले.

शेती व बागायती समाजात उत्पादन घेण्यासाठी अधिक वेळ लोकांना काम करावे लागत असे. बागायती समाजामध्ये स्त्रियांवरील कामाचे ओळ्ये वाढले. त्या पेरणीपूर्व मशागत, पेरणी, पिकांची देशभाल, कापणी यासारखी कामे करू लागल्या. तर शेतीसाठी झाडे-झुडपे तोडून जमीन तयार करण्याचे शारीरिक कष्टाचे काम पुरुष करू लागले. या समाजात लिंगभेदावर आधारित श्रमविभाजनास प्रारंभ झाला. शेतीकामामध्ये स्त्रियांचे महत्व वाढल्याने अधिक स्त्रिया उपलब्ध व्हाव्यात या हेतूने या समाजात बहुपतीत्वाची प्रथा रुजल्याचे दिसते.

बागायती उत्पादन पद्धतीचे दोन प्रकार दिसतात. एक म्हणजे केवळ उदरनिर्वाहापुरती शेती करून उत्पादन घेणारे समूह. असे समूह उष्ण कटिबंधात ज्या ठिकाणी शेतीस पोषक प्रदेश नाहीत अशा ठिकाणी दिसून येतात. जंगल तोडून शेतीसाठी कसण्यास योग्य जमीन तयार करून पुन्हा नव्या ठिकाणी स्थलांतरित शेती करत. असे समाज आकाराने लहान असतात, त्यांना शेतजमिनीच्या संपादनासाठी नेहमीच संघर्ष करावा लागतो. या समाजातील राजकीय व्यवस्था त्या-त्या समाजापुरती मर्यादित असते. ही राजकीय व्यवस्था पुरुषप्रधान आप्तसंबंध व्यवस्थेभोवती संघटित झालेली दिसते. या समाजात स्त्री-पुरुष दर्जामध्ये भेद असला तरी स्त्री-पुरुष संबंधामध्ये समानता दिसते.

दुसऱ्या प्रकारचे समाज उदरनिर्वाहाच्या गरजेपेक्षा अधिक उत्पादन शेतीतून घेतात. या समाजातील आर्थिक, राजकीय व सामाजिक व्यवस्था भिन्न स्वरूपाची असल्याचे दिसते. असे समाज आकाराने मोठे

व ज्या ठिकाणी शेतीस पोषक पर्यावरण आहे अशा प्रदेशात दिसतात. हे समाज कायमच्या वसाहती करून राहतात. या समाजात पुरुषप्रधान आप्तसंबंध व्यवस्थेभोवती संघटित झालेली अधिक विकसीत स्वरूपाची राजकीय व्यवस्था दिसते. व्यावसायिक विशेषीकरणामुळे व्यवसायानुसार वेगवेगळी प्रतिष्ठा मिळू लागली. त्यातूनच या समाजात सामाजिक स्तरीकरण व्यवस्था निर्माण झाली. ज्यांच्याकडे जास्त जमीन व ज्यांचा श्रमिकांवर ताबा असे गट समाजात प्रभावशाली ठरू लागले. त्यामुळेच या समाजात संघटित लष्करी ताकद दिसते.

३. पशुपालक समाज (Pastoral Societies) :-

या समाजातील लोक जीवनावश्यक अशा अन्न, वस्त्र, अशा गरजांच्यापूर्ती साठी पशुपालन व पशुसंवर्धन करतात त्यांना पशुपालक समाज म्हणतात. या समाजाने प्राण्यांचे दूध, कातडी, केस, शेण यांचा उपयोग आपल्या विविध गरजा भागविण्यासाठी केला. ज्याठिकाणी गवताळ प्रदेश आहे व जिथे जनावरांच्या चारा-पाण्याची सोय होते. अशा प्रदेशात पशुपालक समाज बहुसंख्येने दिसतात. युरोप, आशियातील गवताळ प्रदेश, तसेच पूर्व आफ्रिकेच्या काही भागात हे समाज आढळतात. हे समाज काही प्रमाणात शेतीही करतात. बहुतांशी पशुपालक समाज भटके जीवन जगतात, कारण त्यांना चारा-पाण्याच्या शोधार्थ प्राण्यांचे कळप घेवून भटकंती करावी लागते. त्यामुळेच हा समाज गतिशील व आकाराने लहान आहे.

पशुपालक समाज पुरुषप्रधान आप्तसंबंध व्यवस्थेभोवती संघटित झालेले दिसतात. मुबलक साधनसंपत्ती असलेल्या या स्थिर जीवन जगणाऱ्या पशुपालक समाजाची राजकीय सत्ता कुणा एका प्रमुखाच्या हाती एकवटल्याचे दिसते. जे पशुपालक समाज चारा-पाण्याच्या शोधात भटकंती करतात ते विघटीत होतात. या समाजातून राजकीय नेतृत्वाचा अभाव असतो.

४. शेतीव्यवसाय करणारे समाज (Agricultural Societies) :-

अन्नधान्य पिकवण्यासाठी नांगराचा व त्यासारख्या पर्यायी साधनांचा वापर करून अधिक प्रमाणात उत्पादन घेणाऱ्या समाजांना शेती व्यवसाय करणारे समाज असे म्हटले जाते. बागायती समाज मानवी शक्ती व हाताने वापरायच्या साधनांद्वारे उत्पादन घेत असत. परंतु शेतीव्यवसाय करणाऱ्या समाजात अधिक विकसीत नांगरासारखे साधन शेतीची मशागत करण्यासाठी वापरण्याचे ज्ञान मानवास झाले, त्यामुळे बागायती समाजापेक्षा अतिरिक्त उत्पादन घेण्याचे कसब या समाजाने हस्तगत केले. शेतीस उपयुक्त अशा ज्ञानामुळे मानवाच्या उपजीविकेच्या साधनांमध्ये बदल झाला. पशुपालनाचे महत्त्व वाढले. शेतीखालील जमीनीचे क्षेत्र वाढले. शेतीस उपयुक्त क्रतु, हवामान, कसण्यास योग्य जमीन, सकस बियाणांची ओळख, पेरणीच्या तंत्रापासून पीक सुरक्षित ठेवण्याच्या ज्ञानामुळे मानवास शेतीतून भरघोस उत्पादन घेता येऊ लागले.

शेती व्यवसायाचे सामाजिक संघटनावर परस्परसंबंधी असे अनेक परिणाम झाले. नद्यांच्या सुपीक प्रदेशात मोठ्या प्रमाणात लोकसंख्या एकवटली, त्या ठिकाणी शहरे अस्तित्वात आली. या समाजातूनच समाज संघटनांची इतर रुपे अथवा प्रकार विकसीत झाले. सुतार, लोहार, चांभार, कुंभार यांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण कामातून शेतीपूरक व्यवसाय निर्माण झाले. शेतीपूरक कामांमध्ये विशेषीकरण, व्यवस्था निर्माण झाली. समाजात विभेदन होऊन राजकीय, आर्थिक, धार्मिक संस्था विकसीत झाल्या.

शेतीव्यवसायामुळे जमीन मौल्यवान साधनसामग्री बनली. ज्यांच्याकडे जमीन अधिक तो श्रीमंत आणि सत्ताधीश बनला. साहजिकच समाजामध्ये वर्गव्यवस्था निर्माण झाली. यापूर्वी विकसीत झालेल्या समाजांच्या तुलनेत शेतीव्यवसाय करणाऱ्या समाजामध्ये सामाजिक, आर्थिक, धार्मिकदृष्ट्या अधिक संघटित अशी समाजव्यवस्था निर्माण झाली.

५. औद्योगिक समाज (Industrial Societies) :-

तंत्रज्ञानात झालेल्या क्रांतीकारक बदलानंतर औद्योगिक समाज विकसीत झाले. वस्तूंच्या उत्पादनाकरिता यंत्रांचा वापर, विनिमयावर आधारित परस्पर संबंध, वर्गीय विभाजन, धर्मनिरपेक्षता, नोकरशाही संघटना, कुशल कामगार व विशेषतज्ज्ञांची असणारी गरज अशी वैशिष्ट्ये असणाऱ्या समाजाला औद्योगिक समाज म्हणतात. इतर समाजांच्या तुलनेत पूर्णतः वेगळा, वैशिष्ट्यपूर्ण असा समाजसंघटनेचा प्रकार औद्योगिक समाजाच्या रूपात विकसीत झाला. या समाजात कारखाना उत्पादन पद्धतीचे महत्त्व वाढल्याने त्यासाठी आवश्यक सुशिक्षित, कुशल व तज्ज्ञ कामगारांची गरज निर्माण झाली. सर्वांसाठी खुली असलेली शिक्षण व्यवस्था हे या समाजाचे महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य होय. औद्योगिकीकरणामुळे कच्च्या मालाचे पुरवठादार व कारखानदार, उत्पादक व उपभोक्ते यांच्यात वस्तुविनिमयाची संघटीत व्यवस्था निर्माण झाली. त्यासाठी आवश्यक मोठ्या वित्तीय संस्था मोठमोठ्या बाजारपेठा या समाजात विकसीत झाल्या.

कारखाना उत्पादन पद्धतीमुळे खाजगी मालमतेचा अधिकार व्यक्तिनं प्राप्त झाला. त्यातून भांडवलशाही व्यवस्था अस्तित्वात आली. या भांडवलशाही व्यवस्थेने कामगार व भांडवलदार असे दोन वर्ग निर्माण झाले. त्यामुळेच वर्गीय, विभेदन औद्योगिक समाजाचे प्रमुख लक्षण होय.

औद्योगिक समाजात मानवतावादी मूल्यांचे महत्त्व वाढले. समाजातील सर्व घटकांना विकासाची संधी मिळू लागल्याने सामाजिक गतिशीलता वाढली. औद्योगिक समाजातील परस्पर संबंधाचे स्वरूप सामान्य, औपचारिक व व्यक्तिनिरपेक्ष झाल्याचे दिसते.

६. औद्योगिकोत्तर समाज (Post Industrial Societies) :-

औद्योगिक समाजातील परिवर्तनाचा वेग व त्याचे स्वरूप पाहता काही समाजशास्त्रज्ञांनी औद्योगिकोत्तर समाजाची संकल्पना मांडली आहे. औद्योगिक समाज हे विविध शोध व कारागिरांनी केलेल्या प्रगतीवर

अवलंबून असतात. तर औद्योगिकोत्तर समाज त्या शोधांच्या आधारे तंत्रज्ञानात्मक प्रगती घडवून आणणाऱ्या विशेषीत ज्ञानावर अवलंबून असतात. संगणक उद्योगाचा वाढणारा विकास हे औद्योगिकोत्तर समाजाचे महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य आहे. इंटरनेटच्या माध्यमातून ऑनलाईन व्यवहारांमुळे निर्माण होणाऱ्या क्षेत्रांकडे लक्ष वेधले जात आहे. जागतिकीकरणानंतर इंटरनेट सुविधा व फॅक्स ही साधने क्षणार्धात जगाच्या कानाकोपन्यात माहिती पोहचवू लागली आहेत. त्यामुळे नवीन ग्राहक संस्कृती उदयास आली आहे. तात्काळ सेवा-सुविधा जागतिक घडामोर्डीचे ज्ञान व त्यामधला सहभाग वाढू लागला आहे. एकूणच औद्योगिकोत्तर समाज भविष्यात संगणकाची क्षमता वाढवून त्याचा प्रसार व उपयोगावरच अवलंबून राहणार आहे. या समाजातील बदलाचा वेग पाहता या समाजाची अर्थव्यवस्था सेवाभिमुख असेल असे वर्तविले जात आहे.

औद्योगिकोत्तर समाजातील तंत्रविद्यात्मक प्रगती काही प्रश्न, समस्या निर्माण करेल. बेकारी व त्यासारख्या इतर समस्या सोडविण्यासाठी शासन व्यवस्थेला नोकन्या उपलब्ध करून देण्याची भूमिका घ्यावी लागेल, नवीन धोरणे ठरवावी लागतील. औद्योगिकोत्तर समाजात उच्चशिक्षित लोक, प्रशिक्षित शास्त्रज्ञ, तंत्रज्ञ व सामाजिक विचारवंतांचे महत्त्व वाढेल अशी काहींची धारणा आहे. संगणकाचा मानवी जीवनावरील प्रभाव माणसाला गजबजलेली शहरे सोडून शांत ठिकाणी स्थलांतर करण्यास प्रवृत्त करेल. याची सुरुवात आज झालेली दिसत आहे. अर्थात औद्योगिकोत्तर समाजाचे स्वरूप कसे असेल याचे स्पष्ट चित्र आताच स्पष्ट होत नसले तरी समाजावरील संगणकाचा प्रभाव पाहता आजच्या औद्योगिक समाजात खूपच क्रांतीकारक परिवर्तने घडून येतील असा अंदाज वर्तविला जात आहे.

○ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-३ (Check Your Progress-3)

□ खालील प्रश्नांची उत्तरे एका वाक्यात द्या.

१. शिकार व अन्न संकलन करणारे समाज आपला जास्त वेळ कोणत्या कामासाठी देत?
२. बागायती समाज म्हणजे काय?
३. पशुपालक समाज भटके जीवन का जगतात?
४. कोणत्या समाजात शेती मौल्यवान साधनसामग्री बनली?
५. औद्योगिक समाज म्हणजे काय?

३.४ सारांश (Let us sum up)

सामाजिक संबंध हा प्रमुख आधार असलेली समाजशास्त्रातील ‘समाज’ ही मूलभूत संकल्पना

आहे. ‘समाज’ ही संज्ञा व्यवहारात मर्यादित अर्थने वापरली जाते. परंतु समाजशास्त्रात या संज्ञेचा शास्त्रीय पद्धतीने अभ्यास केला जातो. या घटकामध्ये ‘समाज’ ही संकल्पना समजून घेण्यासाठी विविध समाज-शास्त्रज्ञांनी दिलेल्या व्याख्यांचे अध्ययन केले. तसेच या व्याख्यांमधून स्पष्ट होणारा ‘समाज’ हा संकल्पनेचा अर्थ समजून घेतला आहे. ‘समाज’ ही एक अमूर्त बाब आहे ती निरीक्षणातून स्पष्ट होते असे सामजशास्त्रज्ञांनी म्हटले आहे. ‘समाज म्हणजे परस्पर संबंधाचे जाळे होय’ तसेच ‘निश्चित भूप्रदेशावर वास्तव्य करणारा विशाल मानवी समूह म्हणजे समाज’ या व्याख्यातून समाजशास्त्रज्ञ समाज ही संकल्पना स्पष्ट करतात.

मानवी समाजाच्या विविध वैशिष्ट्यांचे अध्ययन आपण या घटकात केले. (१) समाज हे सामाजिक संबंधाचे जाळे आहे. (२) समाज वेगवेगळी स्थाने असणाऱ्या व्यक्तिंचा बनलेला असतो. (३) समाज सापेक्षतः विशाल व स्वतंत्र अस्तित्व असलेला समूह आहे. (४) निश्चित भूप्रदेश (५) व्यापक संस्कृती (६) प्रजोत्पादन (७) समाज स्वयंसातत्यशील व स्वयंपूर्ण व्यवस्था आहे (८) समाजात सामाजिक नियंत्रणाची यंत्रणा असते (९) समाज गतिशील असतो अशी समाजाची वैशिष्ट्ये आहेत.

तिसऱ्या घटकात आपण जगामध्ये विकसीत होत गेलेल्या मानवी समाजांचे अध्ययन केले. मानवी समाज विकास प्रक्रियेत टप्प्या-टप्प्याने निरनिराळ्या आर्थिक क्रिया करू लागला. या आर्थिक क्रियांभोवती त्यांचे सामाजिक जीवन संघटीत झाले. जीवननिर्वाहविषयक गरजांचे निराकरण करताना मानवाने विविध आर्थिक क्रिया विकसित केल्या. त्याचा परिणाम मानवाच्या सामाजिक जीवनावर कशा पद्धतीने होतो हे आपण अभ्यासले. आपण अभ्यासलेले समाजाचे प्रकार :- (१) शिकार व अन्न संकलन करणारे समाज, (२) बागायती समाज (३) पशुपालक समाज (४) शेती व्यवसाय करणारे समाज (५) औद्योगिक समाज (६) औद्योगिकोत्तर समाज.

३.५ स्वयं-अध्ययनासाठीच्या प्रश्नांची उत्तरे (Answers to Check Your Progress)

□ स्वयं-अध्ययनासाठीच्या प्रश्नांची उत्तरे-१

१. ‘समाज’ म्हणजे सामाजिक संबंधाचे जाळे’ आहे असे मँकआयव्हर आणि पेज या सामजशास्त्रज्ञाने म्हटले आहे.
२. मानवाच्या गरजा परस्परावलंबून भागवल्या जातात. परस्परावलंबनामुळेच समाजात सहकार्याची भावना दिसून येते.
३. मानवी समाज सापेक्षतः विशाल आहे असे म्हटले जाते, कारण या अंतर्गत अनेक समूह व उपसमूहांचा समावेश होतो.

□ स्वयं-अध्ययनासाठीच्या प्रश्नांची उत्तरे-२

१. समाज या संकल्पनेची तीन वैशिष्ट्ये : (१) सामाजिक संबंधाचे जाळे (२) निश्चित भूप्रदेश (३) व्यापक संस्कृती.
२. समाज एका विशिष्ट भूप्रदेशावर वास्तव्य करतो, त्या प्रादेशिकतेवरून समाजाचे सांस्कृतिक वेगळेपण दिसून येते.
३. समाजात नव्या सभासदांच्या भरतीसाठी विवाहसंस्था व कुटुंबसंस्था महत्वपूर्ण कार्य पार पाडतात.
४. समाजातील श्रमविभाजनामुळे समाजातील सदस्यांमध्ये परस्परावलंबन आणि सहकार्य वाढते.

□ स्वयं-अध्ययनासाठीच्या प्रश्नांची उत्तरे-३

१. शिकार व अन्न संकलन करणारे समाज आपला जास्त वेळ एकमेकांच्या सान्निध्यात नव्या सदस्यांच्या संगोपन व समाजीकरणात घालवतात.
२. बागायती समाज म्हणजे ज्या समाजाने बागा व शेती करण्यासाठी मानवी शक्ती व हाताने वापरावयाच्या साधनांचा उपयोग केला.
३. पशुपालक समाज भटके जीवन जगतात कारण त्यांना प्राण्यांचे कळप घेऊन चारा-पाण्याच्या शोधार्थ भटकावे लागते.
४. शेतीव्यवसाय करणाऱ्या समाजात शेती मौल्यवान साधनसामग्री बनली.
५. ज्या समाजात वस्तूच्या उत्पादनासाठी यंत्राचा वापर केला जातो. विनिमयावर आधारित परस्परसंबंध असतात. वर्गीय विभाजन, धर्मनिरपेक्षता, नोकरशाही संघटना, कुशल कामगार व विशेषज्ञांची गरज असते त्या समाजाला औद्योगिक समाज म्हणतात.

३.६ सरावासाठी प्रश्न (Exercise)

१. समाज म्हणजे काय? त्याचा अर्थ स्पष्ट करा.
२. समाजाची वैशिष्ट्ये विशद करा?
३. समाजाच्या विविध प्रकारांचे वर्णन करा?

३.७ चिंतन व कार्य (Reflection and Action)

मानव समाज निश्चित भूप्रदेशावर वास्तव्य करतो. तेथील भौगोलिक पर्यावरणाच्या प्रभावातून त्या समाजाची एकूण जीवन पद्धती अथवा संस्कृती आकारास येते. भारतातही विविध भूभागावर वास्तव्य करणारे समाज आहेत आणि त्यांची वैशिष्ट्यपूर्ण जीवनपद्धती आहे. त्या विविध समाजांच्या सांस्कृतिक भिन्नतेविषयी टिप्पण तयार करा.

३.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके (Answers to Check Your Progress)

१. Davis, Kingsley : Human Society, Surjeet Publication, New Delhi, 1982.
२. Ginsberg, Morris : Sociology, Surjeet Publication New Delhi, 1986.
३. Jadhav, Ramesh : Samajshastra (In Marathi), C. Jamanadas and Co., Mumbai, 1988.
४. डॉ. साळुंखे सर्जेराव : समाजशास्त्रातील मूळभूत संकल्पना, नरेंद्र प्रकाशन, पुणे, १९९६.

सामाजिक संस्था (Social Institution)

घटक संरचना

- ३.१ प्रस्तावना
- ३.२ उद्दिष्ट्ये
- ३.३ विषय विवेचन
  - ३.३.१ सामाजिक संस्था व्याख्या आणि अर्थ
  - ३.३.२ सामाजिक संस्थांचे प्रकार
  - ३.३.३ सामाजिक संस्थेची वैशिष्ट्ये
- ३.४ सारांश
- ३.५ स्वयं-अध्ययनासाठीच्या प्रश्नांची उत्तरे
- ३.६ सरावासाठी प्रश्न
- ३.७ चिंतन व कार्य
- ३.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

३.१ प्रस्तावना (Introduction)

‘सामाजिक संस्था’ ही समाजशास्त्रातील एक महत्वाची संकल्पना आहे. जी. एच. गिडिंग या समाजशास्त्रज्ञाने समाजशास्त्राची व्याख्या करताना म्हटले आहे की, “समाजशास्त्र हे सामाजिक संस्थाबाबतचे विज्ञान आहे. समाजशास्त्राचा अभ्यास करताना सामाजिक संस्थांचा तसेच त्यांच्यातील परस्परसंबंधाचा अभ्यास करणे महत्वाचे मानले जाते.

दैनंदिन व्यवहारात संस्था हा शब्द निरनिराळ्या अर्थाने वापरला जातो. लोकांनी एका विशिष्ट उद्देशाने केलेले संघटन, मंडळ अथवा समूहाच्या संदर्भात संस्था हा शब्द वापरला जातो. समाजातील विविध मंडळांचा किंवा सामाजिक समूहांचा उल्लेखही ‘संस्था’ म्हणून केला जातो. काहीवेळा शाळा, महाविद्यालय, दवाखाना या इमारतींचा उल्लेख संस्था म्हणून केला जातो. समाजशास्त्रात मात्र संस्था हा शब्द अत्यंत वेगळ्या अर्थाने वापरला जातो. म्हणूनच ‘सामाजिक संस्था’ ही संकल्पना नेमकी समजून घेण्यासाठी विविध

समाजशास्त्रज्ञांनी केलेल्या काही व्याख्या पाहणे आवश्यक आहे. त्याबरोबरच ‘सामाजिक संस्था’च्या वैशिष्ट्यांचेही अध्ययन करणार आहोत.

३.२ उद्दिष्ट्ये (Objectives)

- या घटकाचा अभ्यासानंतर आपल्याला,
- ‘सामाजिक संस्था’ या संस्थेची व्याख्या देता येईल.
  - सामाजिक संस्थांचा अर्थ स्पष्ट करता येईल.
  - सामाजिक संस्थेची वैशिष्ट्ये सांगता येतील.

३.३ विषय विवेचन (Presentation of Subject Matter)

या घटकामध्ये दोन विभाग केले आहेत. पहिल्या विभागात आपण सामाजिक संस्थेच्या व्याख्या, त्याचा अर्थ, प्रमुख सामाजिक संस्था व त्यांचे कार्य समजून घेणार आहोत तर दुसऱ्या विभागात सामाजिक संस्थांच्या वैशिष्ट्यांचे अध्ययन करणार आहोत.

३.३.१ सामाजिक संस्था : व्याख्या व अर्थ (Social Institution : Definition and Meaning)

‘सामाजिक संस्था’ ही संकल्पना समजून घेण्यासाठी समाजशास्त्रज्ञांनी केलेल्या काही व्याख्या खाली दिल्या आहेत.

१. किंग्जले डेव्हीस : “एका किंवा अनेक कार्याच्या भोवती रचल्या गेलेल्या आणि परस्परांत गोवल्या गेलेल्या लोकरीत, लोकरीती आणि कायदे यांचा संच म्हणजे संस्था होय.” ("An Institution may be defined as a set of interwoven folkways, mores and laws built around one or more functions." - Kingslay Davis)

२. टिशलेर, व्हायटन आणि हंटर : “समाजाच्या मुलभूत सामाजिक गरजा भागविणाऱ्या क्रियांचे संघटन करणाऱ्या, मूल्ये, नियमने, दर्जे आणि भूमिका यातून निर्माण होणाऱ्या, सुव्यवस्थित सामाजिक संबंधांना सामाजिक संस्था असे म्हणतात.” ("The ordered social relationship that grow out of the values, norms, statuses and roles that organize those activities that fulfill society's fundamental needs." - Tischler, Whitten and Hunter)

३. हॉटन आणि हंट : “संस्था म्हणजे सामाजिक संबंधाची संघटित अशी व्यवस्था की, ज्यामध्ये काही समान मूल्ये आणि वर्तनरीतींचा समावेश होतो आणि जी समाजाच्या काही मूलभूत गरजा भागवते.”

("An Institution is an organized system of social relationship which embodies certain common values and procedures and meets certain basic needs of the society." - **Horton and Hunt**)

४. मेरिल आणि एल्ड्रेज : “मूलभूत सामाजिक कार्याच्या पूर्तीसाठी व्यक्तीच्या वर्तनाचा संघटित रूप देणारे साचे म्हणजे सामाजिक संस्था होय.” ("Social institutions are social patterns that establish the organised behaviour of human being in the performance of basic social functions." - **Merrill and Eldredge**)

५. ऑगबर्न आणि निमकॉफ : “सामाजिक संस्था म्हणजे काही मूलभूत मानवी गरजा भागविण्याचे संघटित आणि प्रस्थापित असे मार्ग होत.” ("Social Institutions are organized and established ways of satisfying certain basic human needs." - **Ogburn and Nimkoff**)

वरील व्याख्यांचे विश्लेषण केल्यास ‘सामाजिक संस्था’ संकल्पनेचा अर्थ खालील मुद्यांद्वारे स्पष्ट करता येईल.

१. मानवी समाजात सामाजिक संस्थांच्याबाबत दोन महत्वाचे मुद्दे निर्दर्शनास येतात. (अ) समाजाच्या मूलभूत गरजा भागविणे आवश्यक असते. (ब) समाजाच्या गरजा भागविण्यासाठी काही वर्तन प्रकार रुढ होतात म्हणजेच समाजाच्या गरजांची पूर्तता करण्याची व्यवस्था निर्माण होते.
२. मानवाच्या मूलभूत व विशिष्ट गरजा भागवण्याच्या हेतूने संस्था निर्माण होतात. सामाजिक संस्था म्हणजे लोकरुढी, लोकनीती, कायदे, मूल्ये, नियमने यांचा संच असलेली यंत्रणा होय. मानवाच्या गरजांची पूर्तता या संचाच्या चौकटीत होत असते. उदा. मानवाची गरजपूर्ती विवाह संस्थेच्या माध्यमातून होते आणि विवाह संस्था लोकरुढी, लोकनीती व कायदे यांच्या समन्वयातून ही गरज भागवते.
३. सामाजिक संस्थेची निर्मिती सुनियोजित नसते. त्या कुणी जाणूनबुजून, नियोजनपूर्वक निर्माण करत नाहीत. त्या आपोआप निर्माण होतात. मानवाने अतिप्राचीन काळापासून आपल्या गरजा भागविण्यासाठी काही सोयीच्या पद्धती किंवा वर्तन प्रकार अंगीकारले. त्यांना लोकरुढी, लोकनीती व प्रथांचे स्वरूप प्राप्त झाले. हे वर्तन प्रकार जेव्हा बंधनकारक झाले तेव्हा त्यांचे नियमनात रूपांतर झाले. आधुनिक समाजात व्यक्तिगत व सामूहिक वर्तन काटेकोर व्हावे या हेतूने कायद्यांची निर्मिती केली.
४. सामाजिक संस्थांमार्फत महत्वाची कार्ये पार पाडली जातात. मानवी गरजांचे समाधान करणे, समाज सदस्यांच्या वर्तणुकीचे नियंत्रण करून समाजस्वास्थ्य टिकवणे.

५. सामाजिक व सांस्कृतिक चौकटीतच समाजसदस्यांचे वर्तन व्हावे यासाठी सामाजिक संस्थेची नियंत्रणात्मक यंत्रणा कार्यरत असते. त्यामुळे समाजाचे संघटन टिकते. त्याबरोबरच सामाजिक नियमनाच्याविरोधी वर्तन करणाऱ्यांना कोणत्या-ना-कोणत्या रूपात शिक्षेस सामोरे जावे लागते.
६. सामाजिक संस्था या सामाजिक स्थान व भूमिकांबाबतचे आदर्श व्यक्तीसमोर ठेवतात, त्यामुळे व्यक्तिमत्वाचा विकास होतो व सुप्त गुणांच्या वाढीस चालना मिळते.

३.३.२ सामाजिक संस्थांचे प्रकार (Types of Social Institution)

मानवी समाजाच्या गरजांच्या पूर्तीसाठी सामाजिक संस्थांची निर्मिती होते. मानवाच्या गरजा अनंत असल्यातरी मानवी जीवनाच्या अस्तित्वासाठी महत्त्वपूर्ण ठरणाऱ्या मूलभूत सामाजिक संस्था आहेत. कुटुंब संस्था, अर्थसंस्था, राज्यसंस्था, धर्मसंस्था या सदस्यांना मूलभूत सामाजिक संस्था मानण्यात येते. मानवाच्या काही दुय्यम महत्त्वाच्या गरजाही असतात. ज्या गरजांच्या अभावी मानवाच्या अस्तित्वास बाधा पोहचत नाही. अशा दुय्यम गरजांची पूर्ती करणाऱ्या संस्थांना ‘दुय्यम सामाजिक संस्था’ म्हणता येईल. क्रिडा संस्था, मनोरंजन या दुय्यम संस्था होत.

विल्यम ग्रॅहम सम्नेर यांनी सामाजिक संस्थांची निर्मिती कशी होते. या निकषाच्या आधारे संस्थांचे दोन प्रकार सांगितले आहेत. ज्या सामाजिक संस्था आजाणतेपणी, स्वयंस्फूर्तीने अस्तित्वात येऊन स्थिरावतात, त्यांना ‘वर्धमान’ सामाजिक संस्था (Crescive Social Institution) म्हटले जाते. उदा. विवाह, कुटुंब व धर्मसंस्था. विशिष्ट काळी विशिष्ट हेतूच्या पूर्तीस्तव हेतूपूर्वक ज्या संस्था निर्माण करण्यात येतात. त्यांना विधीस्थापित सामाजिक संस्था (Inacted Social Institution) असे म्हणतात. उदा. औद्योगिक संस्था, कायदे, न्यायालये इत्यादी.

सामाजिक संस्थेची संकल्पना अधिक स्पष्ट होण्यासाठी समाजातील प्रमुख सामाजिक संस्था कोणत्या? त्या कोणते कार्य पार पाडतात? याविषयी थोडक्यात माहिती करून घेणे आवश्यक आहे.

○ प्रमुख सामाजिक संस्था व त्यांच्याकडून पार पाडले जाणारे कार्य :-

१. कुटुंब संस्था : प्रजोत्पादन, बालसंगोपन, समाजीकरण, तणाव व्यवस्थापन.
२. विवाह संस्था : लैंगिक गरजपूर्ती, प्रजोत्पादन.
३. आर्थिक संस्था : वस्तू व सेवांचे उत्पादन, विनीमय व वितरण.
४. धर्म संस्था : आत्मिक समाधान, समाजात एकात्मता राखणे व सामाजिक नियंत्रण.

५. राज्य संस्था : कायदा व सुव्यवस्था राखणे, संरक्षण, सामाजिक सुरक्षा.
६. शिक्षण संस्था : संस्कृती संक्रमण, समाजीकरण, विविध आर्थिक भूमिका पार पाडण्यास तयार करणे.

○ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१ (Check Your Progress-1)

खालील प्रश्नांची एक वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. सामाजिक संस्थेची कोणतीही एक व्याख्या सांगा ?
२. सामाजिक संस्थेच्या बाबत दोन महत्त्वाचे मुद्दे सांगा ?
३. सर्व मानवी समाजात आढळणाऱ्या मूलभूत सामाजिक संस्था कोणत्या ?
४. वर्धमान सामाजिक संस्था म्हणजे काय ?
५. शिक्षण संस्था कोणते कार्य पार पाडते ?

३.३.३ सामाजिक संस्थेची वैशिष्ट्ये (Characteristics of Social Institution)

सामाजिक संस्थांची प्रमुख वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत :-

१. सामाजिक संस्थांचा विकास अनियोजित असतो (Development of Social Institutions are unplanned) :-

लोक आपल्या गरजा भागविण्याचे विविध मार्ग सातत्याने शोधत असतात. काही वेळा एखादा गरजपूर्तीचा मार्ग अधिक समाधानकारक असतो. त्याचा वापर वारंवार केला जातो. अशाप्रकारे सामुदायिक जीवन जगताना काही विशिष्ट मार्ग आपल्या गरजपूर्तीसाठी पुन्हा-पुन्हा उपयोगात आणले जातात. असे मार्ग कालांतराने समाजमान्य होतात. हे प्रस्थापित मार्ग एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरीत होतात व त्याला संस्थेचे स्वरूप प्राप्त होते. त्यामुळे सामाजिक संस्था जाणून-बुजून निर्माण केल्या जात नाहीत तर त्यांचा विकास अनियोजित असतो.

२. सामाजिक संस्था सार्वत्रिक असतात पण त्यांचे स्वरूप भिन्न असते (Institution are universal but their nature are different) :-

मानवी समाजाच्या विकास प्रक्रियेत सर्व प्रकारच्या संस्थांचे अस्तित्व आढळते. समाज अप्रगत व आदिवासी असो अगर प्रगत व औद्योगिक असो तेथे सामाजिक संस्था आढळते. म्हणजेच सामाजिक संस्था सार्वत्रिक आहेत. परंतु प्रत्येक समाजाची संस्कृती, नियमने भिन्न असतात. साहजिकच सामाजिक संस्थांचे

स्वरूपही भिन्न असल्याचे दिसते. उदा. आदिवासी समाजातील कुटुंब संस्था, विवाह संस्था, धर्म संस्था यांचे स्वरूप औद्योगिक समाजातील संस्थांपेक्षा भिन्न असते. अमेरिकन समाजातील संस्थांपेक्षा भारतीय समाजातील संस्थांचे स्वरूप भिन्नच असते. अशाप्रकारे सर्व समाजात सामाजिक संस्था दिसून येतात परंतु त्यांचे स्वरूप वेगळे असते.

३. सामाजिक संस्थेला संकल्पना आणि संरचना असते (Social Institution consists of a concept and structure) :-

कोणत्याही संस्थेला संकल्पना असते जिच्या मुळाशी हेतू, प्रेरणा, भावना, मते असतात. त्याचा मूर्त रूप देऊ शकणारी मान्यताप्राप्त नियमने, मूल्ये, लोकरुढी, लोकनीती, कायदे यांची प्रभावी यंत्रणा असते. त्याचप्रमाणे संस्थेच्या मूलाशी विविध दर्जे आणि भूमिका असतात. अशाप्रकारे विविध गरजा पूर्ण करण्याचे मार्ग संस्था ठरवून देतात. ज्याला समाजमान्यता असते.

४. सामाजिक संस्था मानवी गरजांची पूर्तता करतात (Social Institutions are satisfying human needs) :-

समाजमान्य व प्रस्थापित मागाने मानवी गरजांच्या पूर्ततेसाठी संस्था अस्तित्वात आलेल्या असतात. विवाहसंस्था मानवाच्या लैंगिक संबंधाचे नियमन, नियंत्रण व प्रजोत्पादनाच्या हेतूने अस्तित्वात आली. त्याचप्रमाणे सामाजिक सुरक्षा कायदा, शांतता व सुव्यवस्था राखण्याच्या हेतूने राज्यसंस्था निर्माण झाली. सामाजिक संस्था समाजातील सदस्यांच्या मूळभूत, महत्वाच्या गरजांची पूर्तता करतात.

५. सामाजिक संस्थेचे विशिष्ट वर्तन प्रकार असतात (Social Institutions may have specific behaviour) :-

सामाजिक संस्थेशी निगडीत विविध भूमिका व्यक्तिंना पार पाडाव्या लागतात. या भूमिका वठविताना औपचारिक व अनौपचारिक सामाजिक नियमनांचे पालन करावे असे अपेक्षित असते. अलौकिक शक्तीवर विश्वास, दानधर्म, पुण्यकर्म असे वर्तन प्रकार व्यक्तींच्या वर्तनातून प्रकट व्हावेत अशी धर्मसंस्थेची अपेक्षा असते. तसेच राज्यसंस्थेने घालून दिलेल्या नियम, हुक्म, कायदे यांचे पालन करून समाजात शांतता व सुव्यवस्था प्रस्थापित करावी अशी समाजाची अपेक्षा असते. अशाप्रकारे व्यक्ती, सामाजिक संस्थेशी निगडीत वर्तन प्रकारांचे पालन करतात.

६. सामाजिक संस्थेची काही प्रतिके असतात (Social Institution may have symbols) :-

प्रत्येक सामाजिक संस्थेशी संबंधित विशिष्ट अशी भौतिक किंवा अभौतिक प्रतिके असतात. अंगठी, मंगळसूत्र ही विवाहसंस्थेची प्रतिके आहेत. मूर्ती, मंत्र, ध्वज, ख्रिश्चन धर्मातील क्रॉस ही धार्मिक प्रतिके

होत. राष्ट्रध्वज, राष्ट्रमुद्रा, राष्ट्रगीत ही राज्यसंस्थेची प्रतिके आहेत. मंदीर, मशीद, शाळा. या इमारतीही संस्थांचे प्रतिकात्मक प्रतिनिधीत्व करतात. या प्रतिकांविषयी समूह सदस्यांच्या मनात घ्येय, श्रद्धा अशा तीव्र स्वरूपाच्या भावना असतात. त्यामुळे समूहामध्ये एकात्मता, निष्ठा, समुदाय भावना निर्माण होतात.

७. संस्था सामाजिक नियंत्रणाचे साधन असतात (Institutions are means of Social Control) :-

विविध सामाजिक संस्था समाजातील सदस्यांकडून आपल्या गरजा भागविताना समाजमान्य नियमने, मूळे याला अनुसरून विशिष्ट वर्तनाची अपेक्षा करतात. सामाजिक नियमनांच्या विरोधी वर्तन सामाजिक संस्थांना अमान्य असते; त्यामुळे सामाजिक संस्था सामाजिक नियंत्रणाच्या यंत्रणा असतात.

८. सामाजिक संस्था सापेक्षतः स्थिर असतात (Social Institutions relatively stable) :-

मानव आपल्या गरजा भागविताना नियमनांना अनुसरून वर्तन करीत असतो. व्यक्ती बदलल्या तरी सामाजिक संस्थांची नियमने, मूळे, दर्जा, भूमिका यांनी मिळून बनलेली संस्थात्मक चौकट दीर्घकाळ टिकते. हे जरी खेरे असले तरी सामाजिक संस्थांमध्ये बदल हे होत असतात. कोणतीही संस्था कायम स्वरूपी स्थिर नसते. त्यामध्ये होणारे परिवर्तन हे मंदगतीने होत असते. भारतीय समाजातील जातीसंस्था, विवाहसंस्था, कुटुंब संस्थांचे स्वरूप आजही टिकून आहे. पण औद्योगिकीकरण, आधुनिकीकरणामुळे या संस्थांचा आकार, रचना, कार्य यामध्ये परिवर्तन होत आहे. उदा. संयुक्त कुटुंबपद्धतीत परिवर्तन होऊन विभक्त कुटुंबाची संख्या वाढत आहे. शिक्षण, नवीन मूल्यव्यवस्था यामुळे पती-पत्नीच्या पारंपारिक भूमिकेत बदल घडून येत आहे. अर्थातच हे परिवर्तन मंदगतीने होत असल्याने सामाजिक संस्था सापेक्षतः स्थिर असतात असे दिसते.

९. सामाजिक संस्था परस्परसंबंधित आणि परस्परावलंबी असतात (Social Institutions are interrelated and interdependent) :-

सामाजिक संस्था या एकमेकांना प्रभावित करतात. कुटुंब, धर्म, शिक्षण, राज्य आदी संस्थामध्ये परस्पर संबंध असतो. त्यामुळे समाजातील कोणत्याही संस्थेत बदल झाल्यास इतर सामाजिक संस्थांतही परिवर्तन घडून येते. उदा. शिक्षणामुळे व्यक्तीवरील धार्मिक श्रद्धांचा प्रभाव कमी होतो. एखाद्या समाजातील धार्मिक श्रद्धा, दैववादी विचारसरणी समाजाच्या आर्थिक विकासात अडथळा ठरतात. विवाह आणि कुटुंब संस्था परस्परपूरक कार्य करतात. समाजीकरणाचे कार्य कुटुंबातून तसेच शिक्षण संस्थेतूनही होते. विवाह, कुटुंब, अर्थसंस्था, शिक्षण इत्यादी संस्था राज्यसंस्थेमार्फत केल्या जाणाऱ्या कायद्यांच्या प्रभावाखाली असतात. म्हणजेच एका सामाजिक संस्थेत बदल झाला तर दुसऱ्या संस्थेतही बदल घडून येतो. हे सर्व सामाजिक संस्था परस्परसंबंधित व परस्परावलंबी असल्यामुळे घडते.

○ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२ (Check Your Progress-2)

□ खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. सामाजिक संस्थांची कोणतीही दोन महत्वाची वैशिष्ट्ये सांगा?
२. राज्यसंस्थेशी निगडीत प्रतिके कोणती?
३. सामाजिक संस्था सापेक्षतः स्थिर असतात असे का म्हटले जाते?
४. धर्मसंस्थेशी संबंधित विशिष्ट वर्तन प्रकार कोणते?

३.४ सारांश (Let us sum up)

या घटकामध्ये आपण ‘सामाजिक संस्था’ या संकल्पनेची व्याख्या समजावून घेतली. समाजातील प्रमुख सामाजिक संस्थांचे प्रकार व सामाजिक संस्थेची वैशिष्ट्याचे अध्ययन केले. प्रस्तुत घटकातील काही ठळक मुद्दे खालीलप्रमाणे :-

‘सामाजिक संस्था’ ही संकल्पना निश्चित अर्थाने वापरली जाते. मानवी समाज आपल्या गरजा भागविताना अनेक मार्ग अथवा वर्तनरीतींचा अवलंब करतात. यातील प्रभावी वर्तनरीती वारंवार वापरल्या जातात. अशा वर्तन रीती समाजात रुढ होतात, स्थिरावतात. त्यातून सामाजिक संस्था प्रस्थापित होतात. थोडक्यात सामाजिक संस्था म्हणजे सामाजिक नियमने, लोकरुढी, लोकनीती, कायदे, मूल्ये, तत्वे, शिकवण, विचारसरणी या सर्वांचा संच एकत्रित येऊन मानवी समाजाच्या गरजा भागविण्याचे प्रस्थापित अथवा संघटित मार्ग होत. सामाजिक संस्थांची निर्मिती हेतूपूर्वक केली जात नाही. त्यांची निर्मिती अनियोजित असते. ‘सामाजिक संस्था’मार्फत काही महत्वाची कार्ये पार पाडली जातात. मानवी गरजांचे समाधान करणे, सदस्यांच्या वर्तुणुकीचे नियंत्रण करणे, समाज स्वास्थ्य व समाज संघटन टिकवणे.

कुटुंब संस्था, विवाह संस्था, राज्य संस्था, अर्थ संस्था, धर्म संस्था, शिक्षण संस्था अशा मूलभूत सामाजिक संस्था सर्वच समाजात आढळतात. सम्नर या समाजशास्त्रज्ञाने सामाजिक संस्थांचे दोन प्रकार सांगितले आहेत.

१. **वर्धमान सामाजिक संस्था :** ज्या सामाजिक संस्था मानवाच्या उत्क्रांतीबरोबर अजाणतेपणी निर्माण होतात त्यांना वर्धमान सामाजिक संस्था म्हटले आहे.

२. **विधीस्थापित सामाजिक संस्था :** ज्या सामाजिक संस्था जाणवीपूर्वक, नियोजनातून, विशिष्ट हेतूने सामाजिक जीवन विकसित व नियंत्रित व्हावे यासाठी निर्माण केल्या जातात, त्यांना विधीस्थापित सामाजिक संस्था म्हटले जाते.

सामाजिक संस्थांची काही प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे :-

१) सामाजिक संस्थांचा विकास अनियोजित असतो. २) सार्वत्रिक असतात पण त्यांचे स्वरूप भिन्न असते. ३) संस्थेला संकल्पना व संरचना असते. ४) संस्था मानवी गरजांची पूर्ता करतात. ५) सामाजिक संस्थेशी संबंधित विशिष्ट वर्तन प्रकार असतात. ६) संस्थांची प्रतिके असतात. ७) संस्था नियंत्रणाचे साधन असतात. ८) संस्था सापेक्षतः स्थिर असतात. ९) सामाजिक संस्था परस्पर संबंधित व परस्परावलंबी असतात.

३.५ स्वयं-अध्ययनासाठीच्या प्रश्नांची उत्तरे (Answers to Check Your Progress)

□ स्वयं-अध्ययनासाठीच्या प्रश्नांची उत्तरे-१

१. “एका किंवा अनेक कार्याच्या भोवती रचल्या गेलेल्या आणि परस्परांत गोवल्या गेलेल्या लोकरीती, लोकनिती आणि कायदे यांचा संच म्हणजे संस्था होय.”
२. सामाजिक संस्थांबाबत आढळणारे दोन महत्वाचे मुद्दे म्हणजे, समाजाच्या मूलभूत गरजा भागविणे आवश्यक असते व त्या गरजांच्या पूर्तीसाठी निश्चित यंत्रणा असते.
३. सर्व मानवी समाजात आढळणाऱ्या संस्था- कुटुंब संस्था, विवाह संस्था, अर्थ संस्था, धर्म संस्था, शिक्षण संस्था व राज्य संस्था.
४. ज्या सामाजिक संस्था अजाणतेपणी, स्वयंस्फूर्तीने अस्तित्वात येतात त्यांना वर्धमान सामाजिक संस्था असे म्हटले जाते.
५. शिक्षण संस्था संस्कृती संक्रमण, समाजीकरण व विविध आर्थिक भूमिका पार पाडण्याचे शिक्षण देण्याचे कार्य करते.

□ स्वयं-अध्ययनासाठीच्या प्रश्नांची उत्तरे-२

१. सामाजिक संस्थेची वैशिष्ट्ये : १) संस्थांचा विकास अनियोजित असतो. २) संस्था सार्वत्रिक असतात पण त्यांचे स्वरूप भिन्न असते.
२. राष्ट्रध्वज, राष्ट्रमुद्रा, राष्ट्रगीत ही राज्यसंस्थेशी निगडीत प्रतिके होत.
३. सामाजिक संस्थेची नियमनात्मक चौकट दीर्घकाळ टिकते; परंतु सामाजिक संस्थांमध्ये मंदगतीने परिवर्तन होत असते म्हणून संस्था सापेक्षतः स्थिर असतात असे म्हटले जाते.
४. अलौकिक शक्तीवर विश्वास, दानधर्म, पुण्यकर्म हे धर्मसंस्थेशी निगडीत वर्तन प्रकार होय.

३.६ सरावासाठी प्रश्न (Exercise)

१. सामाजिक संस्थेची व्याख्या सांगून अर्थ स्पष्ट करा.
२. सामाजिक संस्थेची प्रमुख वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.

३.७ चिंतन व कार्य (Reflection and Action)

१. नवीन मूल्यव्यवस्था, औद्योगीकरण, आधुनिकीकरणाच्या अनुषंगाने आज कुटुंब संस्थेत होणाऱ्या परिवर्तनाविषयी टिप्पणी तयार करा.
२. समाजातील सर्व सामाजिक संस्थांवर वाढत जाणाऱ्या कायद्याच्या प्रभावाविषयी टिप्पणी तयार करा.

३.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके (Answers to Check Your Progress)

१. Barnes, Harry Elmer : Social Institutions Prentic Hall, New York, 1984.
२. Johnson Harry M. : Sociology : D. Systematic Introduction, Allied Publishers Ltd., New Delhi, 1960.
३. Shankar Rao, C. N. : Sociology : Primary Principles, S. Chand & Co., New Delhi, 2004.
४. Sharma, R. N. : Principles of Sociology, Asid Publisher House, Bombay, 1968.
५. डॉ. संगवे विलास : समाजशास्त्र, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९७२.
६. डॉ. साळुंखे सर्जेराव : समाजशास्त्रातील मूलभूत संकल्पना, नरेंद्र प्रकाशन, पुणे, १९९६.

□ □ □

प्रकरण चौथे

संस्कृती आणि समाजीकरण (Culture and Socialization)

प्रकरणाची प्रस्तावना (Block Introduction)

या प्रकरणात आपण संस्कृती आणि समाजीकरण या दोन संकल्पना समजावून घेणार आहोत.

‘संस्कृती’ ही संकल्पना समाजशास्त्रातील प्रमुख संकल्पना आहे. मानव समाज आणि मानवेतर समाज यातील भिन्नता दाखवून देण्यासाठी संस्कृती ही संकल्पना महत्वाची आहे. सजीव म्हणून आपले आस्तित्व टिकविणे हे केवळ मानवासाठीच महत्वाचे नाही तर इतर सर्वच मानवेतर प्राण्यासाठी महत्वाचे आहे. सर्वच प्राणीमात्रांत जीवनापैकी बराचसा भाग आपल्या गरजांच्या पूर्तीशी संबंधित असलेल्या प्रयत्नामध्येच व्यतित होतो यास मानव अपवाद नाही, मात्र मूलभूत गरजांची पूर्ती करण्याच्या प्रकारांचा विचार केल्यास मानव व अन्य प्राणी यांच्यात महत्वपूर्ण भेद आढळतो. हे भेद स्पष्ट करताना असे म्हटले जाते की, ‘मानवाची जीवन जगण्याची पद्धत म्हणजे संस्कृती’ या अर्थाने संस्कृती ही संकल्पना आपण अभ्यासणार आहोत.

संस्कृतीप्रमाणेच ‘समाजीकरण’ ही समाजशास्त्रातील मध्यवर्ती संकल्पना आहे. व्यक्ती व समाज या दोहोंच्याही दृष्टीने महत्वाची असणारी ही एक प्रमुख प्रक्रिया आहे. मानवास मानवी व्यक्तिमत्व समाजीकरण प्रक्रियेद्वारेच प्राप्त होते. सामाजिकदृष्ट्या विचार केल्यास

मानव प्राण्याचे सामाजिक प्राण्यात रूपांतर होणे हे अनेक प्रकारे लाभदायक ठरते, यामुळे समाजात सहभागी होण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या व्यक्तिमत्वाचा विकास होतो. समाजव्यवस्थेचे कार्य अबाधितपणे चालू राहते. या प्रक्रियेत व्यक्तीच्या ‘स्व’ संकल्पनेचा विकास होवून व्यक्ती आपली संस्कृती आत्मसात करते. व्यक्तिमत्व विकास, समाजाचे सातत्य, स्थिरता, समाज व्यवस्था आणि संस्कृतीचे संक्रमण या मानवी समाजाच्या दृष्टीने आवश्यक गोष्टी समाजीकरण या प्रक्रियेत शक्य होतात.

या प्रकरणातील पहिल्या घटकात संस्कृतीचा अर्थ, वैशिष्ट्ये व घटक व दुसऱ्या घटकात समाजीकरणाचा अर्थ, समाजीकरणाच्या अवस्था आणि समाजीकरणाची साधने आपण समजून घेणार आहोत.

संस्कृती (Culture)

घटक संरचना

४.१ प्रस्तावना

४.२ उद्दिष्ट्ये

४.३ विषय विवेचन

४.३.१ संस्कृतीची व्याख्या व अर्थ

४.३.२ संस्कृतीची वैशिष्ट्ये

४.३.३ संस्कृतीचे घटक

४.४ सारांश

४.५ स्वयं-अध्ययनासाठीच्या प्रश्नांची उत्तरे

४.६ सरावासाठी प्रश्न

४.७ चिंतन व कार्य

४.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

४.१ प्रस्तावना (Introduction)

संस्कृतीची निर्मिती व तिचा वापर हे मानवी समाजाचे एक प्रभेदक लक्षण आहे. समाजाच्या संस्कृतीचे आकलन करून घेतल्याशिवाय त्या समाजाची एकूण संरचना व व्यवहार याचा अभ्यास शक्य होत नाही. म्हणून समाजशास्त्रात संस्कृतीच्या अध्ययनाला अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे.

दैनंदिन व्यवहारात ‘संस्कृती’ या शब्दांचा आपण वारंवार उपयोग करीत असतो. त्यात प्रामुख्याने सुशिक्षित व्यक्ती ही सुसंस्कृत असते तर अशिक्षित व्यक्ती असंस्कृत असते, त्याचप्रमाणे प्रगत समाजाची संस्कृती उच्च असते तर मागास समाज संस्कृतीहीन असतो. असा लोकांचा समज असतो, परंतु समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून अशिक्षित व्यक्ती ही असंस्कृत नसते तसेच मागास समाज देखील संस्कृतीहीन नसतो. या लोकांची देखील विशिष्ट संस्कृती आहे. कारण प्रत्येक व्यक्तींची त्याच्या समाजानुसार एक विशिष्ट जीवन जगण्याची पद्धत असते त्यालाच संस्कृती म्हटले जाते.

मानवी समाज व मानवेतर समाज यामधील प्रमुख फरक म्हणजे मानवी संस्कृती होय. संस्कृतीची निर्मिती व वाढ मानवी समाजातच का झाली, इतर प्राणी संस्कृती निर्माण का करू शकले नाहीत असे प्रश्न निर्माण होतात. त्याचे उत्तर असे आहे की, मानव समाज स्वतःच्या गरजा भागवताना इतर प्राणीमात्राप्रमाणे निसर्गाला शरण गेलेला नाही. मानवाने आपल्या शारीरिक क्षमतेने जीवन जगण्यासाठी आवश्यक सामाजिक व्यवस्था व विविध साधने निर्माण केली. अनेक रितीरिवाज, परंपरा, लोकरुढी, कायदे तसेच विविध सामाजिक संस्था निर्माण केल्या. त्याच्या जोरावर मानवेतर प्राण्यांच्या पेक्षा विकसित असे सामाजिक व सांस्कृतिक जीवन निर्माण केले. त्याच मानवी जीवनाला संस्कृती म्हटले जाते.

थोडक्यात, आपल्या क्रिया, भावना आणि विचाराबरोबरच आपल्या व्यक्तिमत्त्वाला योग्य आकार देणारा एक महत्त्वाचा घटक म्हणजे संस्कृती होय. समाजशास्त्रज्ञांना अभिप्रेत असणारा संस्कृतीचा व्यापक अर्थ स्पष्ट करण्यासाठी संस्कृतीची व्याख्या, अर्थ, वैशिष्ट्ये व संस्कृतीचे घटक यांचा आढावा आपणांस घ्यावा लागेल.

४.२ उद्दिष्ट्ये (Objectives)

- या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपल्याला,
- संस्कृतीची व्याख्या समजून घेता येईल.
  - संस्कृती या संकल्पनेचा अर्थ स्पष्ट करता येईल.
  - संस्कृतीची वैशिष्ट्ये स्पष्ट होतील.
  - संस्कृतीचे घटक सांगता येतील.

४.३ विषय विवेचन (Presentation of Subject Matter)

या घटकात आपण संस्कृती या संकल्पनेच्या विविध समाजशास्त्रज्ञांनी सांगितलेल्या व्याख्यांचा आढावा घेणार आहोत, त्याद्वारे या संकल्पनेचा अर्थही जाणून घेणार आहोत. मानवी समाजजीवनाचे वैशिष्ट्य असणाऱ्या संस्कृतीची नेमकी संकल्पना वैशिष्ट्यांच्या माध्यमातून अभ्यासणार आहोत. तसेच मानवी संस्कृतीचे भौतिक संस्कृती व अभौतिक संस्कृती असे दोन भाग केले जातात त्याचा परिपूर्णपणे अभ्यास करून ही संकल्पना समजून घेणार आहोत.

४.३.१ संस्कृती : व्याख्या व अर्थ (Culture : Definition and Meaning)

मानवशास्त्रज्ञ व समाजशास्त्रज्ञांनी संस्कृतीच्या विविध प्रकारे व्याख्या केल्या आहेत. त्यातील निवडक व्याख्या खालीलप्रमाणे आहेत.

१. एडवर्ड बी. टायलर : “समाजाचा एक सदस्य म्हणून मानव जे ज्ञान, कला, श्रधा, नीतितत्वे, कायदे, परंपरा आणि इतर क्षमता, सवयी तसेच इतर तत्सम गोष्टी संपादित करतो, त्या सर्वांच्या संमिश्र एकीकरणास संस्कृती असे म्हणतात.” ("Culture is that complex whole, which includes knowledge, beliefs, art, morals, law, customs and any other capabilities and habits acquired by a man as a member of society." - *Edward B. Tylor*)

२. हॉर्टन आणि हंट : “ज्यांचे सामाजिक अध्ययन होते आणि ज्यात समाजातील सदस्यांचा सहभाग असतो असे सर्व काही म्हणजे संस्कृती होय.” ("Culture is everything which is socially learnt and shared by the members of Society.."- *Horton and Hunt*)

३. टिश्लेर, व्हायटन आणि हंटर : “मानवी व्यक्ती ज्या समूहाचा सभासद असतात त्यात, त्या जे जे करावयास, वापरण्यास, उत्पादित करण्यास, माहित करून घेण्यास आणि श्रधा ठेवण्यास शिकतात त्या सर्व गोष्टींना संस्कृती म्हणतात.” ("Culture is all that human beings learn to do, to use, to produce, to know and to believe in the social groups to which they belong..")

- *Thischler, Whitten and Hunter*)

४. ड्रेसलर आणि विलिस : “अनेक लोकांना समान असलेल्या आणि ज्यांचे लोकांकडून आपल्या मुलांकडे संक्रमण होते ती कौशल्ये, श्रधा, ज्ञान आणि उत्पादित वस्तू अशा सर्व गोष्टींचा संस्कृतीत समावेश होतो.” ("Culture consists of the sum total of skills beliefs, knowledge and products that are shared by a number of people and transmitted to their children.")

- *Dressler and Willis*)

५. डॉ. इरावती कर्वे : “संस्कारपूर्ण व संस्कारमय जीवन जगण्याची देशकाल विशिष्ट रीत (जीवन पद्धती व जीवनमूल्ये) म्हणजे संस्कृती होय.”

वरील व्याख्यांचा विचार करता संस्कृतीचा अर्थ खालीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल..

१. संस्कृती ही संकीर्ण व्यवस्था असून त्यात व्यक्ती समाजाचा सदस्य म्हणून ज्ञान, कला, नीतीतत्वे इत्यादी गोष्टी ग्रहण करीत असते, म्हणजेच संस्कृती संपादित केली जाते.
२. संस्कृतीत मानवनिर्मित अशा सर्व डोळ्यांना दिसणाऱ्या भौतिक व डोळ्यांना न दिसणाऱ्या अभौतिक घटकांचा समावेश होतो. भौतिक व अभौतिक घटकांच्या समावेशातून निर्माण झालेली संस्कृती एक व्यवस्था आहे.
३. संस्कृतीतील विविध गोष्टी व्यक्ती समाजाच्या सभासद या नात्याने शिकून घेते.

४. संस्कृती हे मानवी गरजांच्या पूर्तीचे साधन आहे. तसेच एखाद्या विशिष्ट समूह किंवा समाजाची संस्कृती समान असते त्यात सर्व सदस्यांचा सहभाग असतो.
५. संस्कृती शिकावी लागते त्यामुळे ती एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरित होते. तो समाजाचा सामाजिक वारसा असल्याने त्यात अनेक नवीन गोष्टींची भर पडून प्रत्येक पिढीत संस्कृती समृद्ध होत जाते.
६. संस्कृती निसर्गदत्त बाब नाही, कारण संस्कृती मानवनिर्मित आहे आणि प्रत्येक समाजाची संस्कृती म्हणजेच जीवन जगण्याची पध्दत वेगळी असते.

थोडक्यात, संस्कृती ही मानवनिर्मित असून ती व्यक्तीला शिकावी लागते. समाजाचा सदस्य या नात्याने ज्ञान, कला, विश्वास, परंपरा, नितीतत्त्वे, कायदे अशा अनेक गोष्टी व्यक्ती संपादित करते. समाजातील सामाजिक नियमने, मूल्ये, श्रधा, आचार-विचार, सवयी, दृष्टीकोन या सर्वच गोष्टींचा विकास संस्कृतीमुळे शक्य होतो. मनुष्याच्या सामाजिक किया, विचार, भावना, दृष्टीकोन, व्यवसाय व व्यक्तिमत्व याची निश्चिती करून त्यांना योग्य आकार देणारा एक महत्त्वाचा घटक म्हणजे संस्कृती होय. संस्कृतीमुळे च मानवेतर प्राण्यापासून मानवाचे वेगळेपण स्पष्ट होते. या संस्कृतीत मानवनिर्मित भौतिक व अभौतिक साधनांचा समावेश होतो.

○ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१ (Check Your Progress-1)

खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. एडवर्ड बी. टायलर यांनी सांगितलेली संस्कृतीची व्याख्या लिहा.
२. टिशलेर, व्हायटन व हंटर यांनी दिलेली व्याख्या लिहा.
३. डॉ. इरावती कर्वे यांची व्याख्या लिहा.

४.३.२ संस्कृतीची वैशिष्ट्ये (Characteristics of Culture)

समाजशास्त्रज्ञ आणि मानवशास्त्रज्ञांनी ज्या विविध व्याख्या दिल्या आहेत, त्यांच्या अध्ययनावरून संस्कृतीची काही वैशिष्ट्ये लक्षात येतात. संस्कृतीचे स्वरूप जाणून घेण्याच्या दृष्टीने संस्कृतीची वैशिष्ट्ये महत्त्वाची ठरतात. संस्कृतीची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. संस्कृती ही मानवनिर्मित आहे :-

संस्कृती ही निसर्गनिर्मित नसून ती मानव निर्मित आहे. मानवाने आपल्या जैविक क्षमतेच्या जोरावर सभोवतालच्या निसर्गाशी अनुकूलन साधण्यासाठी व आपल्या गरजांच्या पूर्तीसाठी संस्कृती म्हणजेच

आपली विशिष्ठ जीवनपद्धती विकसित केली आहे. मानवाने इमारती, वाहने, रस्ते, दाग-दागिने अशा अनेक डोळ्यांना दिसणाऱ्या भौतिक व कला, ज्ञान, विश्वास, मूल्ये, प्रमाणके अशा अभौतिक घटकांची निर्मिती केली आहे. या सर्वच गोष्टींचा समावेश संस्कृतीत केला जातो. म्हणून संस्कृती मानवनिर्मित आहे.

२. संस्कृती संपादावी किंवा शिकावी लागते :-

संस्कृती ही जन्मजात प्राप्त होणारा अनुवंशिक गुणधर्म नाही. समाजातील प्रत्येक मनुष्याला संस्कृती संपादित करावी लागते म्हणजेच शिकून घ्यावी लागते. मानव प्राणी व मानवेतर प्राणी यात काही मूलभूत भेद आहेत. सामान्यतः मानवेतर प्राण्यांचे जीवन हे शरीर प्रवृत्ती म्हणजेच सहजप्रवृत्तीवर आधारित असते. मानवेतर प्राण्यांचे वर्तन अनुवंशिक बाबीवर निर्धारित होते. त्यामुळे एका विशिष्ठ पद्धतीने मानवेतर प्राणी समूह आपले जीवन जगतात. उदा. पक्षाने घरटे बांधणे, वाघाने शिकार करणे इत्यादी.

मानवाबाबत हे आढळत नाही. म्हणून मानवाने सामाजिक व सांस्कृतिक जीवन विकसीत करून देशकाल जगण्याची विशिष्ठ पद्धत विकसित केली आहे. त्याला संस्कृती म्हटले जाते. ही संस्कृती म्हणजे जीवन जगण्याची पद्धती मानवाला आपल्या प्राप्त शारीरिक वैशिष्ठ्यांच्या आधारे संपादित करावी लागते. म्हणजे मानव म्हणून समाजाचा सभासद या नात्याने जगण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या श्रधा, नीतीमूल्ये, पात्रता, कला, कौशल्ये, वर्तनपद्धती, सवयी, दृष्टीकोन अशा अनेक बाबी आत्मसात कराव्या लागतात. जन्मतःच मानवी मूळ जैविक पातळीवर जगत असते. मात्र जन्मतः त्याच्याजवळ विविध गोष्टी शिकण्याची सुप्त क्षमता असते, या क्षमतेमुळेच मूळ जगण्यासाठी आवश्यक गोष्टी समाजीकरण प्रक्रियेद्वारे शिकून घेत असते. म्हणूनच समाजीकरण आणि संस्कृतीचे संपादन या दोन्ही प्रक्रिया एकत्रपणे सुरु असतात. अशाप्रकारे संस्कृती संपादित करून मानवी व्यक्तिमत्वाचा विकास होत असतो.

३. संस्कृतीचे संक्रमण होत असते :-

मानव केवळ संस्कृती संपादित करतो असे नाही तर त्या संस्कृतीचे संक्रमणदेखील करीत असतो. संस्कृतीचे हे संक्रमण मानव समाजाच्या उत्पत्तीपासून एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे अखंडपणे चालू आहे. मानवाजवळ अलौकिक अशा प्रकारची बुधीमत्ता आहे. त्याच्या जोरावर तो स्मरण, तर्क आणि कल्पना या गोष्टींचा वापर करून आपली शिक्षण क्षमता विकसित करतो. या शिक्षण क्षमतेच्या जोरावर तो संस्कृतीचे हस्तांतरण करतो. समाजात कुटुंब, शाळा, महाविद्यालये, विद्यापीठ तसेच पारंपारिक कला, भाषा, रेडिओ, दूरदर्शन, मासिके, वृत्तपत्रे ही संस्कृतीच्या हस्तांतरणातील यंत्रणा होत. संस्कृतीच्या हस्तांतरणामुळेच मानवी जीवनाचे आस्तित्व टिकून राहते.

४. संस्कृती संचयशील असते :-

संस्कृती संचयात्मक असते. मानव समाजात अखंडपणे संस्कृतीची निर्मिती होत असते. संस्कृतीचे हस्तांतरण एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे सातत्याने होत असते. हे हस्तांतरण होत असताना प्रत्येक नवीन पिढी, त्यात आपले नवीन ज्ञान, अनुभव, उपकरणे, साधने, कला, तंत्रज्ञान, विचार, दृष्टीकोन अशा बाबींची भर घालते. त्यामुळे संस्कृती समृद्ध होत जाते. त्याचप्रमाणे विविध समाजा-समाजामध्ये संस्कृतीचे आदान-प्रदान चालू असते. त्यामुळे संस्कृतीत अनेक गोष्टींची भर पडत जाते. म्हणून संस्कृती संचयशील असते हे मान्य करावे लागते.

५. संस्कृती सामाजिक व सर्वसमावेशक स्वरूपाची असते :-

संस्कृती मूलत: व्यक्तिगत बाब नसून ती सामाजिक स्वरूपाची असते. संस्कृतीची निर्मिती ही समग्र मानवी समाजाद्वारे होत असते. संस्कृतीमधील अगदी लहानात-लहान घटक देखील अनेक व्यक्तींच्या विविध प्रकारच्या आंतरक्रियेतून विकसीत होत असतो. मानवी समाजाच्या अगदी प्रारंभीच्या काळापासून ते आजच्या आधुनिक काळापर्यंत विविध प्रदेशात राहणाऱ्या मानवी समाजानी भौतिक वातावरणातील विविध वस्तू-साधनांचा उपयोगकरून परस्परांच्या सहकार्याने जीवन जगण्याचे विशिष्ठ मार्ग विकसित केले. म्हणजेच संस्कृतीची निर्मिती, संस्कृतीचे हस्तांतरण, संस्कृतीचे सातत्य मानवी समाजाद्वारेच राखले जाते. संस्कृती ही त्या समाजातील लोकांची एकूण जीवनपद्धती असते, त्यामुळे तिला सर्वसमावेशक स्वरूप प्राप्त झालेले आहे. अशा अनेक दृष्टींनी संस्कृती सामाजिक व सर्वसमावेशक ठरते.

६. संस्कृती समाजासाठी आदर्श असते :-

प्रत्येक समाजाची संस्कृती ही त्या समाजासाठी आदर्श असते. संस्कृती म्हणजे अनेक पिढ्यांनी चालवत आणलेला त्या समाजाचा सामाजिक वारसा असतो. परंपरेने चालत आलेला समाजाचा सामूहिक वारसा हा प्रत्येक नवीन पिढीला आदर्श असतो. समाजातील विविध परंपरा, मूल्ये, श्रद्धा, नियमने, वर्तनाचे प्रकार हे नेहमीच आदर्श असतात. तसेच आपली संस्कृती श्रेष्ठ आहे. समूहाच्या संस्कृतीप्रमाणे व्यक्तींचे आचरण असले पाहिजे असा प्रयत्न समाजाचा असतो. तसेच प्रत्येक संस्कृतीत समाजातील सभासदांच्या सर्वच गंरजा भागवून त्यांना समाधानी ठेवण्याच्या विशिष्ठ रितींचा अंतर्भाव असतो. त्यामुळे प्रत्येक समाजासाठी आपली संस्कृती ही आदर्श असते.

७. संस्कृती मानवी गरजांची पूर्तता करते :-

समाजाचे सातत्य व अस्तित्व टिकविणे या प्रमुख गरजेतूनच अनेक सामाजिक व जैविक गरजांची निर्मिती झालेली असते. या असंख्य गरजा भागल्या तरच समाज-सदस्यांना सुखी, समाधानी व आनंदी जीवन जगता येते. व्यक्तीला आपल्या गरजांची पूर्ती ही इतर व्यक्तींच्या अर्थातच समाजाच्या माध्यमातून करावी

लागते. संस्कृती ही मानवी गरजा भागविण्याच्या प्रयत्नातून निर्माण झालेली एक सामूहिक निर्मिती असते. या गरजांची पूर्तता कोणत्या मागाने करावी, या संदर्भात संस्कृती मार्गदर्शन करीत असते. त्यामुळे संस्कृतीने दाखवून दिलेल्या मागने जीवन जगल्यावर शारीरिक, मानसिक व सामाजिक अशा विविध गरजांची पूर्तता होते, याचा अर्थ समाजाच्या गरजांची पूर्तता करण्याची क्षमता संस्कृतीत असते.

८. संस्कृती समायोजनक्षम व परिवर्तनशील असते :-

माणूस हजारो वर्षापासून पर्यावरणाशी यशस्वीरित्या जुळवून घेत आला आहे. अर्थात हे समायोजन मानवाच्या जैविक क्षमतेमुळे शक्य होत नाही तर मानवाने निर्माण केलेल्या संस्कृतीमुळेच तो नैसर्गिक-भौतिक व सामाजिक पर्यावरणाशी जुळवून घेण्यात मोठ्या प्रमाणावर यशस्वी झाला आहे. मानवेतर प्राण्यांचा विचार करता अनेक प्राणी पर्यावरणाशी जुळवून घेता न आल्याने नामशेष झालेत तर काही नामशेष होण्याच्या मार्गावर आहेत. मात्र मानवी संस्कृती ही प्रतिकूल पर्यावरणाशी जुळवून घेण्याचे सामर्थ्यशाली साधन आहे. मानवाने केवळ निसर्गाशी समायोजन साधलेले आहे असे नाही तर त्याने तांत्रिक साधनांच्या सहाय्याने निसर्गावर विजयदेखील मिळविला आहे. अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण, आरोग्य, संशोधन, दृष्टीकोन, वाहतूकीची साधने अशा अनेक बाबी मानवी संस्कृतीशी निगडीत आहे. ज्यामुळे मनुष्य सभोवतालच्या पर्यावरणाशी समायोजन साधत आहे.

मानवी संस्कृती ही स्थिर स्वरूपाची नाही. मानवाच्या प्रत्येक नवीन पिढीने नवीन ज्ञान व अनुभवाने संस्कृतीत परिवर्तन घडवून आणले आहे. बदलत्या काळानुसार संस्कृतीत परिवर्तन होत जाते. भारतीय समाजात ब्रिटिश काळात इंग्रजी शिक्षण, पाश्चात्य विचार, समाजसुधारक, औद्यागिकरण, नागरीकरण, तंत्रज्ञ, विचारवंत, साहित्यिक, राजकीय नेते, उद्योजक इत्यादींनी अनेक बदल घडवून आणले. याबरोबरच समाजात विशिष्ठ विचार, आदर्श, मूल्ये व दृष्टीकोनामुळे कुटुंब संस्था, स्त्रीच्या दर्जात झालेले बदल हे संस्कृती परिवर्तनशील असल्याने शक्य होत आहेत.

९. संस्कृती एकात्म स्वरूपाची असते :-

प्रत्येक मानव समाजाची संस्कृती ही अतिशय व्यापक प्रकारची असते. संस्कृतीमध्ये असंख्य मूर्त/भौतिक आणि अमूर्त/अभौतिक घटकांचा समावेश होत असतो. सामान्यतः या घटकांत अलगता दिसते. मात्र प्रत्यक्षात हे घटक परस्पर संबंधीत, परस्परावलंबी व परस्परपूरक असतात, समाजातील सामाजिक संस्थांची कार्ये परस्परपूरक असतात. अशा सामाजिक संस्थांनी निर्धारित केलेल्या मार्गानेच समाजातील सदस्य आपल्या भूमिका पार पाडतात. व्यक्ती व समूहांवर नेहमीच नियमने व मूल्य व्यवस्थेचा प्रभाव असतो. थोडक्यात, संस्कृतीत समाविष्ट होणारी नियमने व मूल्य व्यवस्था व्यक्ती-समूहातील परस्पर संबंधात नियंत्रण ठेवतात. म्हणून समाजात एकात्मता निर्माण होते.

१०. संस्कृती अमूर्त व प्रतिकात्मक असते :-

सामान्यपणे संस्कृती ही संकल्पना अमूर्त/अभौतिक या अर्थनिच वापरली जाते. अभौतिक संस्कृतीत नियमने, मूल्ये, श्रद्धा, ज्ञान, कला, विचार, दृष्टीकोन अशा असंख्य गोष्टींचा समावेश होतो. या गोष्टी डोळ्यांना दिसून येत नाहीत म्हणूनच संस्कृती अमूर्त असते. संस्कृतीच्या अमूर्त बाबीमुळे डोळ्यांना दिसणारी मूर्त/भौतिक संस्कृती निर्माण होते. अमूर्त संस्कृती मानवी वर्तनासाठी देखील महत्वाची असते. संस्कृती प्रभावित वर्तन आपण पाहू शकतो. मात्र प्रत्यक्ष संस्कृती पाहू शकत नाही.

संस्कृती प्रतिकात्मक असते, ज्या वस्तू साधनामुळे एखादी गोष्ट अभिव्यक्त होते, त्या साधनांना प्रतिके म्हटले जाते. प्रतिके या अशा काही वस्तू असतात की ज्या दुसऱ्या कशाचे तरी प्रतिनिधीत्व करतात. लोक अशा प्रतिकांना मान्यता देतात म्हणूनच प्रतिके वस्तूची अभिव्यक्ती करतात. उदा. हिंदू धर्मात विवाहित स्त्रिया मंगळसूत्र वापरतात. विविध धर्माची प्रतिके वेगवेगळी असतात, त्याद्वारे धार्मिक वर्तन केले जाते. म्हणजेच संस्कृतीत प्रतिकाच्यामार्फत व्यक्त झालेल्या विशिष्ट अर्थ पद्धतीचा समावेश होतो म्हणून संस्कृती प्रतिकात्मक असते.

११. संस्कृती सापेक्षतः स्थिर असते :-

संस्कृती सापेक्षतः स्थिर असते. संस्कृतीत सामान्यतः जलद गतीने बदल होत नाहीत. होणारे बदल अत्यंत संथ गतीने व दीर्घकाळ घडून येत असतात. याबाबत विल्यम एफ. ऑगर्बर्न यांनी मांडलेली सांस्कृतिक पश्चायनाची संकल्पना अधिक बाबी स्पष्ट करते. संस्कृतीच्या भौतिक घटकात होणारे बदल अभौतिक घटकांपेक्षा जलद गतीने होत असतात. मात्र हे होणारे बदल स्पष्टपणे जाणवत नाहीत. त्यामुळे होणारे बदल सहजपणे स्वीकारले जातात. संस्कृतीत बदलांची सातत्याने होणारी प्रक्रिया स्पष्टपणे जाणवत नसल्याने संस्कृती सापेक्षतः स्थिर असते.

○ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२ (Check Your Progress-2)

□ खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. संस्कृती मानवनिर्मित असते म्हणजे काय?
२. संस्कृती कोणत्या अर्थाने संचयशील आहे?
३. संस्कृतीची पाच वैशिष्ठ्ये लिहा.

४.३.३ संस्कृतीचे घटक (Elements of Culture)

संस्कृतीची संकल्पना अधिक स्पष्ट करण्याच्या दृष्टीने संस्कृतीचे घटक कोणते आहेत याचा विचार

करणे आवश्यक आहे. संस्कृतीमध्ये ज्या गोष्टींचा समावेश होतो किंवा ती ज्या गोष्टींची मिळून बनलेली असते, त्या गोष्टींना संस्कृतीचे घटक असे म्हटले जाते. वेगवेगळ्या अभ्यासकांनी संस्कृतीचे वेगवेगळे घटक सांगितले आहेत.

अ) भौतिक किंवा मूर्त आणि अभौतिक किंवा अमूर्त घटक :-

संस्कृतीमध्ये अंतर्भूत होणाऱ्या गोष्टींच्या स्वरूपावरून संस्कृतीचे भौतिक व अभौतिक घटकांचा रॉबर्ट बिअरस्टेड यांनी संस्कृतीच्या घटकांमध्ये समावेश केला आहे.

१. भौतिक किंवा मूर्त घटक (Material Culture) :-

मानवाने बनविलेल्या आणि त्याच्या वापरात असलेल्या सर्व वस्तू-साधनांचा समावेश भौतिक संस्कृतीत होतो. ज्या घटकांचे आपण डोळे, नाक, कान, त्वचा व जीभ या ज्ञानइंद्रियाद्वारे निरीक्षण अथवा अवलोकन करू शकतो, त्यांना भौतिकघटक म्हटले जाते. घरे-दारे, भांडी, कपडे, दाग-दागिने, मोटार, रेल्वे, घड्याळे, यंत्रे, अवजारे, रेडिओ, टी. व्ही. चित्रपट अशा असंख्य मानवनिर्मित व डोळ्यांना दिसणाऱ्या सर्व वस्तू साधनांना संस्कृतीचे भौतिक घटक म्हणता येते. भौतिक संस्कृती मानवासाठी महत्वाची असते. मानवी समाज आणि त्यांचे पर्यावरण यात अभियोजन साधण्यासाठी भौतिक वस्तू-साधनांची गरज असते. यामुळेच मानवी समाज जीवनाचे अस्तित्व टिकून राहते.

२. अभौतिक किंवा अमूर्त घटक (Non-Material Culture) :-

भौतिक संस्कृतीत समाविष्ट होणाऱ्या वस्तू-साधनांच्या निर्मिती व वापराच्या कल्पना ज्या घटकांतून निर्माण होतात, त्या घटकांना अभौतिक/अमूर्त घटक म्हटले जाते. अभौतिक संस्कृती ही ज्ञान, श्रधा, नियमने, मूल्ये इत्यादी अमूर्त घटकांची मिळून बनलेली एक समग्र व्यवस्था आहे. सामाजिक संस्थांच्या माध्यमातून अभौतिक संस्कृतीचे संघटन झालेले असते. भौतिक संस्कृतीच्या घटकांना भौतिक आस्तित्व असते, त्याचे निरीक्षण केले जाऊ शकते, मात्र अभौतिक संस्कृतीचे घटक प्रत्यक्ष डोळ्यांना दिसू शकणारे नसतात, त्यांचे परिणाम मात्र निरीक्षणक्षम असतात. सामान्यतः ज्ञान, श्रधा, मूल्ये, कला-कौशल्य, तंत्रे, दृष्टीकोन, कल्पना, मते, विचारधारा, सामाजिक नियमने, सामाजिक संस्था इत्यादी अभौतिक घटक असून त्यांनाच अभौतिक संस्कृती म्हटले जाते. मानवी जीवनात भौतिक संस्कृतीला योग्य दिशा व अर्थ प्राप्त करून देणारी अभौतिक संस्कृती महत्वाची मानली जाते.

संस्कृतीचे भौतिक व अभौतिक घटक हे परस्परसंबंधित असे आहेत. उदा. विवाह ठरवताना दिलेल्या अंगठीला परस्परांच्या भावना, श्रधा, मूल्ये इत्यादी अभौतिक संस्कृती घटकांमुळे विशेष महत्व प्राप्त

होते. अंगठीला सांस्कृतिकदृष्ट्या प्रतिकात्मक मूल्य असते. म्हणजे अंगठी भौतिक संस्कृतीचा घटक असला तरी अभौतिक संस्कृतीमुळेच तिला अर्थ प्राप्त होतो. म्हणजे भौतिक आणि अभौतिक या दोहोंतील अभौतिक संस्कृती ही सापेक्षतः अधिक महत्वाची आहे.

ब) हैरी जॉन्सन यांनी सांगितलेले घटक :-

हैरी जॉन्सन यांनी आपल्या 'Sociology : A Systematic Introduction' या ग्रंथात संस्कृतीचे मूलभूत चार घटक सांगितले आहेत, ते पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. ज्ञान (Knowledge) :-

संस्कृतीचा ज्ञान हा एक महत्वाचा घटक आहे. निसर्गातील तसेच मानव समाजातील विविध प्रकारच्या वस्तू-साधनांचे व घटकांचे मानवाने मिळवलेले ज्ञान संस्कृतीचा प्रमुख घटक आहे. मनुष्याने प्राचीन काळापासून आपल्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी ज्ञानातूनच विविध साधने निर्माण करून प्रगती साधली आहे. आपल्या गरजांचे निराकरण करण्यासाठी नैसर्गिक घडामोडी, भौतिक वस्तू, मानवी वर्तन, मानवी परस्पर संबंध, सामाजिक घटक, मूल्ये, अभिवृत्ती, आदर्श इत्यादीचे ज्ञान मिळवित आला आहे. हे ज्ञान कला, विज्ञान, तंत्रज्ञान, तत्त्वज्ञान, सिध्दांत अशा अनेक स्वरूपात व्यक्त केलेले आहे. ही ज्ञानसंपदा संस्कृतीचा एक महत्वाचा व दिवसेंदिवस विस्तारित होत जाणारा महत्वाचा भाग आहे.

२. श्रधा अगर विश्वास (Beliefs) :-

समाजात प्रचलित असलेल्या श्रधा हा संस्कृतीचा महत्वाचा घटक आहे. ज्ञानाप्रमाणेच श्रधा देखील महत्वाची आहे. लोकांनी मान्य केलेले एखाद्या घटनेविषयी सत्य म्हणून स्वीकारलेले विधान किंवा कल्पना म्हणजे श्रधा होय. आपल्या सभोवतालच्या सर्वच गोष्टीचे ज्ञान अनुभवाच्या आधारे घेता येतेच असे नाही. संस्कृतीत ज्ञानाखेरीज काही श्रधा अगर विश्वासांचा देखील समावेश होतो. ईश्वराचे आस्तित्व, आत्म्याचे स्वरूप, पुनर्जन्म, स्वर्ग-नरक, मंत्र-तंत्र, शकून-अपशकून अशा अनेक बाबी सत्य आहेत किंवा सत्य असाव्यात अशी श्रधा अगर विश्वास समाजातील लोक बाळगतात. श्रधा या मानवी जीवनाच्या विविध अंगाशी संबंधित असतात व त्यांचा मानवी वर्तनावर मोठा प्रभाव असतो. लोकांच्या वर्तनातून श्रधा प्रकट होत असतात.

३. मूल्ये आणि नियमने (Values and Norms) :-

लोकांच्या वर्तनावर प्रभाव टाकणारी मूल्ये व नियमने देखील संस्कृतीचे महत्वाचे घटक आहेत. प्रत्येक मानवी समाजात निश्चित अशा प्रकारची मूल्ये आणि त्या मूल्यावर आधारित प्रमाणके असतात. ही

प्रमाणके अथवा सामाजिक नियमने मानवी वर्तन निश्चित करतात. परिणामी व्यक्ती-व्यक्तीच्या संबंधाबाबत एक निश्चित व्यवस्था आकाराला येते. कोणत्याही समाजात ज्या मानदंडाच्या आधारे आपण कोणत्याही बाबतीत योग्य-अयोग्य, नैतिक-अनैतिक, चांगले-वाईट असा भेद करतो, त्यास मूळ्ये असे म्हणतात. ही जॉन्सनच्या मते, “मूळ्य म्हणजे एक असे सांस्कृतिक मानदंड कि, ज्या आधारे आपण वेगवेगळ्या गोष्टींची तुलना करून काही मान्य- तर काही अमान्य, काही चांगल्या तर काही वाईट ठरवतो.” समता, स्वातंत्र्य, न्याय, मानवता ही मूळ्ये आहेत. वर्तनावर निश्चित मर्यादा घालणारा, मनात बाळगलेला, अमूर्त नमुना म्हणजे नियमने होय. लोकरुढी, लोकनीती, कायदा इत्यादी सामाजिक नियमने आहेत. विशिष्ट उद्दीष्टाभोवती नियमने केंद्रित झाली की, सामाजिक संस्था तयार होतात व त्या संस्कृतीच्या घटक बनतात. थोडक्यात मूळ्ये व नियमने व वर्तन प्रकार यांच्यातील परस्परसंबंधामुळे समाजाला रचना लाभते. या सर्वांचा संस्कृतीत समावेश होतो.

४. संकेत किंवा प्रतिके (Signs) :-

एखादी निश्चित कल्पना, विचार सूचित करण्यासाठी प्रत्येक संस्कृतीत काही चिन्हांचा म्हणजेच प्रतिकांचा वापर केला जातो. वेगवेगळ्या संस्कृतीत प्रतिकांच्या स्वरूपात व व्याप्तीत फरक आढळेल. पण प्रत्येक संस्कृतीत प्रतीके आढळतीलच. वेगवेगळे शारीरिक हावभाव, मौखिक अगर लिखित शब्द, चित्रे इत्यादीच्या साहाय्याने व्यक्ती आपल्या भावना व विचारांची देवाण-घेवाण करीत असते. भाषा ही मानवी संस्कृतीची सर्वात प्रभावी प्रतिकात्मक बाब आहे. याबोबरच मंगळसूत्र, स्वस्तिक चिन्ह, मंदीर, चर्च, राष्ट्रध्वज अशी अनेक प्रतिके आपल्या गुणवैशिष्ट्यांनी संस्कृतीतील महत्त्वाचे घटक आहेत. सामाजिक संबंधाना स्थैर्य, निश्चितता व सातत्य या संकेत किंवा प्रतिकांमुळे लाभत असते.

○ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-३ (Check Your Progress-3)

□ खालील प्रश्नांची उत्तरे एका वाक्यात द्या.

१. भौतिक संस्कृती म्हणजे काय?
२. अभौतिक संस्कृती म्हणजे काय?
३. ही जॉन्सन यांनी सांगितलेले संस्कृतीचे घटक कोणते?

४.४ सारांश (Let us sum up)

या घटकांमध्ये आपण संस्कृतीचा अर्थ व वैशिष्ट्ये यांचा अभ्यास केला आहे. यात संस्कृतीची ऎडवर्ड टायलर यांनी केलेली प्रसिद्ध व्याख्या दिली आहे. त्यांच्या मते, “समाजाचा सदस्य म्हणून मानव

जे ज्ञान, कला, श्रधा, नीतीतत्वे, कायदे, परंपरा आणि इतर क्षमता, सवयी तसेच इतर तत्सम गोष्टी संपादित करतो, त्या सर्वांच्या संमिश्र एकीकरणास संस्कृती असे म्हणतात. या व्याख्येबरोबरच हॉटन व हंट, टिशलेर, व्हायटन व हंटर, ड्रेसलर आणि विलिस, डॉ. इरावती कर्वे यांच्या व्याख्यांचा आपण अभ्यास केला. या व्याख्येवरून संस्कृतीचा अर्थ जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संस्कृतीच्या विविध वैशिष्ट्यांचा विचार करताना संस्कृती मानवनिर्मित असून तिचे संपादन करावे लागते. संस्कृतीचे एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमण होत असताना त्यात नवीन पिढी आपले ज्ञान व अनुभवाचा संचय करीत असते, त्यामुळे संस्कृती समृद्ध होत जाते. संस्कृती संपूर्ण समाजाची निर्मिती असल्याने ती सर्वसमावेशक असते व समाजासाठी आदर्श असते. संस्कृती समायोजनक्षम व परिवर्तनशील असल्याने मानवी गरजांचे निराकरण करते. संस्कृती समाजात एकात्मता निर्माण करते. संस्कृती अमूर्त व प्रतिकात्मक असते या बाबी स्पष्ट झाल्या आहेत.

प्रत्येक समाजात संस्कृतीचे भौतिक व अभौतिक घटक असे प्रकार होतात. भौतिक घटकांत डोळ्यांना दिसणाऱ्या सर्व वस्तू-साधनांचा समावेश होतो. तर अभौतिक संस्कृतीत डोळ्यांना न दिसणाऱ्या मात्र भौतिक घटकांवर परिणाम करणाऱ्या गोष्टींचा समावेश होतो. अभौतिक संस्कृती मानवी जीवनासाठी महत्वाची असते. त्यातील हँरी जॉन्सन यांनी सांगितलेले ज्ञान, श्रधा, मूल्ये आणि नियमने, प्रतिके या संस्कृतीच्या घटकांचा आपण अभ्यास केला. या अभ्यासामुळे आपणास संस्कृती ही संकल्पना समजून येण्यास मदत होईल.

४.५ स्वयं-अध्ययनासाठीच्या प्रश्नांची उत्तरे (Answers to Check Your Progress)

□ स्वयं-अध्ययनासाठीच्या प्रश्नांची उत्तरे-१

१. एडवर्ड बी. टायलर : “समाजाचा एक सदस्य म्हणून मानव जे ज्ञान, कला, श्रधा, नीतीतत्वे, कायदे, परंपरा आणि इतर क्षमता, सवयी तसेच इतर तत्सम गोष्टी संपादित करतो, त्या सर्वांच्या संमिश्र एकीकरणास संस्कृती असे म्हणतात.”
२. टिशलेर, व्हायटन आणि हंटर : “मानवी व्यक्ती ज्या समूहाचा सभासद असतात त्यात, त्या जे जे करावयास, वापरण्यास, उत्पादित करण्यास, माहित करून घेण्यास आणि श्रधा ठेवण्यास शिकतात त्या सर्व गोष्टींना संस्कृती म्हणतात.”
३. डॉ. इरावती कर्वे : “संस्कारपूर्ण व संस्कारमय जीवन जगण्याची देशकाल विशिष्ठ रीत (जीवन पद्धती व जीवनमूल्ये) म्हणजे संस्कृती होय.”

□ स्वयं-अध्ययनासाठीच्या प्रश्नांची उत्तरे-२

१. मानवाला जन्मतःच शारीरिक गुणवैशिष्ट्ये प्राप्त होतात. मात्र समाज जीवनासाठी आवश्यक पात्रता, कौशल्ये त्याला समाजाकडून प्राप्त करावी लागतात. आपल्या जैविक क्षमतेच्या जोरावर मानवाने आपल्या गरजांच्या पूर्तीसाठी भौतिक व अभौतिक संस्कृती निर्माण केली आहे. म्हणून संस्कृती मानवनिर्मित असते.
२. संस्कृती ही एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित होत जाते. हे संक्रमण होत असताना प्रत्येक नवीन पिढी त्यात आपले ज्ञान, अनुभव अशा गोष्टींची भर घालते. त्यामुळे संस्कृती समृद्ध होत जाते. या अर्थाने संस्कृती संचयशील असते.
३. संस्कृतीची वैशिष्ट्ये : (१) संस्कृती मानव निर्मित असते. (२) संस्कृती संपादावी लागते. (३) संस्कृतीचे संक्रमण होत असते. (४) संस्कृती संचयशील असते. (५) संस्कृती समाजासाठी आदर्श असते.

□ स्वयं-अध्ययनासाठीच्या प्रश्नांची उत्तरे-३

१. सभोवतालच्या पर्यावरणाशी समायोजन साधण्यासाठी मानवाने निर्माण केलेल्या सर्व वस्तू-साधने म्हणजे भौतिक संस्कृती होय.
२. अभौतिक संस्कृती म्हणजे मानवाने निर्माण केलेल्या सर्व वस्तूंच्या निर्मिती व वापराविषयीच्या कल्पना, ज्ञान, श्रधा व मूल्ये यांच्या एकत्रीकरणातून निर्माण झालेली एक व्यवस्था होय.
३. हेंगी जॉन्सन सांगितलेले संस्कृतीचे घटक ज्ञान, श्रधा, मूल्ये आणि नियमने व प्रतिके हे आहेत.

४.६ सरावासाठी प्रश्न (Exercise / Home Assignment)

१. संस्कृतीच्या व्याख्या सांगून संस्कृतीचा अर्थ स्पष्ट करा.
२. संस्कृतीची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
३. संस्कृतीचे घटक विशद करा.

४.७ चिंतन व कार्य (Reflection and Action)

आपण ज्या परिसरात राहतो, त्या परिसरातील स्थानिक दोन समुदायांच्या जीवन जगण्याच्या पद्धतीचे निरीक्षण करा. त्या समुदायातील वर्तन पद्धती, दृष्टीकोन, विचार, संस्था, श्रधा या माहितीचे संकलन करून दोन्ही समुदायातील सांस्कृतिक भिन्नता शोधून काढा.

४.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके (Suggested Readings)

१. डॉ. सर्जेराव साळुंखे : समाजशास्त्रातील मूलभूत संकल्पना, नरेंद्र प्रकाशन, पुणे, १९९६.
२. प्रा. रमेश जाधव : समाजशास्त्र, सी. जमनादास आणि कंपनी, मुंबई, १९८८.
३. डॉ. प्रदीप आगलावे : समाजशास्त्र, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २००२.
४. डॉ. उत्तम भोइटे : समाजशास्त्राची मूलतत्त्वे, विद्या बुक पब्लिशर्स, औरंगाबाद, १९९७.
५. प्रा. नी. स. वैद्य : समाजशास्त्र, विद्या प्रकाशन, नागपूर, २००३.

□ □ □

समाजीकरण

(Socialization)

घटक संरचना

- ४.१ प्रस्तावना
- ४.२ उद्दिष्ट्ये
- ४.३ विषय विवेचन
  - ४.३.१ समाजीकरण : व्याख्या आणि अर्थ
  - ४.३.२ समाजीकरण प्रक्रियेच्या अवस्था
  - ४.३.३ समाजीकरणाची साधने
- ४.४ सारांश
- ४.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ४.६ सरावासाठी प्रश्न / गृहपाठ
- ४.७ चिंतन आणि कार्य
- ४.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

४.१ प्रस्तावना (Introduction)

समाजीकरण ही समाजशास्त्रातील मध्यवर्ती संकल्पना आहे. मानवी सामाजिक जीवनाच्या प्रमुख पैलूंचे स्पष्टीकरण, समाजीकरणाच्या संकल्पनेमुळे मिळते. व्यक्तीला समाज सहभागी होण्याची क्षमता कशी प्राप्त होते आणि आपली स्थिरता अबाधित ठेवून समाज व्यवस्थेचे कार्य चालू राहण्यासाठी समाज आपल्या सदस्यांना विशिष्ट प्रकारे वागावयास कसे प्रवृत्त करतो. या परस्परसंबंधित अशा दोन बाबींचे स्पष्टीकरण समाजीकरणाच्या संकल्पनेमुळे मिळते. व्यक्ती आणि समाज या दोहोंच्याही दृष्टीने अत्यंत महत्वाची ही प्रक्रिया आहे.

मानवी बालकाचा ज्यावेळी जन्म होतो, त्यावेळी सर्वसामान्य जैविक क्षमता त्या बालकाजवळ असतात. त्यात प्रामुख्याने माता-पित्याकडून संक्रमित झालेली काही अनुवंशिक वैशिष्ट्ये व काही सुप्त

क्षमता या बाबी त्याच्याजवळ असतात. जन्मतःच मानवी बालक एक सजीव घटक असते. त्यांच्याकडे मानवाने जैविक गुणधर्म असतात. पाय, हात, पाठीचा ताठ कणा, जीभ व सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे प्रगल्भ बुध्दी अशा सर्व जैविक बाबी त्याच्याकडे असतात. मात्र या जैविक बाबींचा समाजमान्य वापर कसा करावा ही गोष्ट त्याला शिकावी लागतो, म्हणजे मानवी अर्भकाचे सामाजिक प्राण्यांत रूपांतर करावे लागते. ही सामाजिक प्राणी बनविणारी प्रक्रिया त्याच्या जन्मापासून सुरु होते. समाजाला देखील नवजात अर्भकाचे सामाजिक प्राण्यांत रूपांतर करून त्याला समाजाचा सक्षम घटक होण्यासाठी सामाजिक, सांस्कृतिक कौशल्ये शिकावावी लागतात. या प्रक्रियेत व्यक्तीला ज्या समाजात आपले संपूर्ण जीवन जगावयाचे असते त्याची ओळख होते. समाजाचा क्रियाशील सभासद होण्याची क्षमता तिच्यात निर्माण केली जाते. व्यक्तीच्या ‘स्व’-संकल्पनेचा विकास होवून तिचे व्यक्तिमत्व घडते, म्हणूनच ज्या प्रक्रियेत मानवी बालक सामाजिक, शारीरिक, बौद्धिक, भावनिक आणि मानसिक कौशल्ये तसेच विविध सामाजिक भूमिका पार पाडण्यासाठी आवश्यक पात्रता शिकून घेते तिला समाजीकरण म्हटले जाते. या घटकात आपण समाजीकरणाची व्याख्या व अर्थ, समाजीकरणाच्या अवस्था व समाजीकरणाची साधने अभ्यासणार आहोत.

४.२ उद्दिष्ट्ये (Objectives)

या घटकाच्या अभ्यासात आपणास,

- समाजीकरण या प्रक्रियेची व्याख्या व अर्थ स्पष्ट होईल.
- समाजीकरण प्रक्रियेच्या अवस्था समजून घेता येतील.
- समाजीकरण साधने सांगता येतील.

४.३ विषय विवेचन (Presentation of Subject Matter)

या घटकाची विभागणी तीन भागात केली आहे. पहिल्या भागात समाजीकरणाची व्याख्या दिल्या आहेत आणि अर्थ स्पष्ट केला आहे. दुसऱ्या भागात समाजीकरण प्रक्रियेच्या अवस्था स्पष्ट केल्या आहेत आणि तिसऱ्या भागात समाजीकरणाची साधनांचे विवेचन करण्यात आले आहे.

४.३.१ समाजीकरण : व्याख्या आणि अर्थ (Socialization : Definition and Meaning)

समाजीकरण या प्रक्रियेचा अर्थ स्पष्ट होण्यासाठी आपण काही व्याख्यांचा अभ्यास करू.

४. डेसलर आणि विलिस : “ज्या प्रक्रियेद्वारा त्याच्या किंवा तिच्या संस्कृतीत योग्य मानले जाणारे

वर्तन प्रकार आणि नियमने व्यक्ती शिकून घेते आणि त्यांचा अवलंब करते, त्या प्रक्रियेला समाजीकरण असे म्हणतात.”

("Socialization is the process by which an individual learns and adopts the behaviour patterns and norms considered appropriate in his or her culture.")

२. हॅरी जॉन्सन : “सामाजिक भूमिका पार पाडण्याचे सामर्थ्य शिकणाऱ्याला प्राप्त करून देणारे शिक्षण म्हणजे समाजीकरण होय. समाजीकरणात संस्कृती शिकून घेतली जाते.”

("Socialization is learning that enables the learner to perform social roles. Culture is what is learnt in socialization.")

३. वॉलेस आणि वॉलेस : “समाजाच्या दृष्टीने योग्य अशा श्रद्धा आणि वर्तन प्रकार व्यक्तींमध्ये संक्रमित करून त्यांच्या ‘स्व’चा किंवा व्यक्तिमत्वाचा विकास होणे शक्य करणारी प्रक्रिया म्हणजे समाजीकरण होय.”

("Socialization is the process of transmitting socially appropriate beliefs and behaviour patterns to an individual and making possible the development of a 'self' or personality.")

४. टिशलेर, ब्हायटन आणि हंटर : “समाजाचा सभासद म्हणून कार्यरत रहाण्यासाठी आवश्यक असलेली बौद्धिक, शारीरिक आणि सामाजिक कौशल्ये, मूळ ज्या प्रदीर्घ आणि गुंतागुंतीच्या सामाजिक आंतरक्रियात्मक प्रक्रियात शिकते त्याला समाजीकरण असे म्हणतात.”

("The long and complicated process of social interaction through which child learns the intellectual, physical and social skills needed to function as a member of society is called socialization.")

५. लुन्डबर्ग : “समाजीकरण म्हणजे अशी आंतरक्रियांची संकिर्ण प्रक्रिया कि, ज्यामार्फत व्यक्ती, सवयी, कौशल्ये, श्रद्धा आणि न्याय-प्रमाणके शिकून घेते, की ज्यांची सामाजिक समूहात व समुदायात प्रभावीपणे भाग घेण्यासाठी जरूर असते.”

("Socialization consists of the complex processes of interaction through which the individuals learn the habit, skills, belief and standards of judgement that are necessary for his effective participation in social groups and communities.")

वरील व्याख्यांचा विचार करता समाजीकरणाचा अर्थ पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

सामाजिक संघटन टिकून रहावे व समाजाचे व्यवहार सुव्यवस्थितपणे चालू रहावेत यासाठी समाजात विविध प्रक्रिया चालू असतात, त्यातील मानवी बालकाचे सामाजिक प्राण्यांत रूपांतर करणारी प्रमुख प्रक्रिया

म्हणजे समाजीकरणाची प्रक्रिया आहे. समाजीकरण प्रक्रियेचा अर्थ स्पष्ट करण्यासाठी खालील मुद्दे महत्वाचे आहेत.

१. व्यक्ती ज्या समाजाची व समाजांतर्गत ज्या समूहाची सदस्य असते तिच्या विषयीचे ज्ञान तिळा प्राप्त होते.
२. समाजीकरणामुळे संस्कृतीचे घटक असलेल्या रुढी, परंपरा, नीतितवे यासारखी नियमने, सांस्कृतिक मूळ्ये यासारख्या गोष्टीचे संपादन व्यक्तीकडून केले जाते.
३. समाजीकरण ही निरंतरपणे चालणारी अध्ययन प्रक्रिया असून त्या व्यक्ती शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक आणि सामाजिक कौशल्यांचे संपादन करते यामुळे व्यक्ती समाजाची व समाजातील अनेक गटांची सभासद बनण्यास पात्र ठरते व सामूहिक जीवनात सक्षमपणे सामाजिक भूमिका पार पाडू शकते.
४. या प्रक्रियेत आपल्या संस्कृतीतील नियमने, मूळ्ये, वर्तन प्रकार, अभिवृत्ती, श्रधा, कौशल्ये या गोष्टी आत्मसात केल्या जातात. या प्रक्रियेद्वारा संस्कृतीचे संक्रमण एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे केले जाते. तसेच समाजीकरण हा दोन पिढ्यांना जोडणारा दुवा असल्याने समाजसातत्याही टिकून रहाते.
५. समाजीकरणामुळे व्यक्तीत स्वतःविषयीची जाणीव निर्माण होते, तिच्या ‘स्व’ संकल्पनेचा विकास होतो.
६. समाजीकरणामुळे व्यक्तीमध्ये सामाजिक आदर्श व मूल्यांबाबत श्रधा निर्माण होते, अशी श्रधा समाज व समूहांसाठी अनिवार्य आहे.
७. व्यक्तींच्या मनात व्यापक सामाजिक हिताविषयी जाणिवा निर्माण होवून सहकार्य, समावेशकता या सामाजिक जीवनासाठी आवश्यक गोष्टींचा विकास होतो.
८. व्यक्तीच्या दृष्टीने समाजीकरण महत्वाचे आहे. समाजीकरणामुळे व्यक्तीत सामाजिक भूमिका वठविण्याची क्षमता विकसीत होते, ती समाजातील इतर व्यक्तीबरोबर आंतरक्रिया करण्यास पात्र बनते आणि समाजाशी एकरूप होण्याची पात्रता तिच्या अंगी निर्माण होते.
९. समग्र समाजाच्या दृष्टीने, समाजसातत्य टिकवून ठेवण्यासाठी सहाय्यभूत होणारी, सामाजिक स्थैर्य टिकवून ठेवणारी, संस्कृती संक्रमणाला सहकार्य करणारी आणि सामाजिक नियंत्रणाचे प्रभावी साधन म्हणून समाजीकरण ही एक महत्वाची सामाजिक प्रक्रिया आहे.

- स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१ (Check Your Progress-1)
  - खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा.
१. ‘समाजीकरण’ या संज्ञेची ‘टिशलेर, ब्हायटन व हॅटर’ यांनी सांगितलेली व्याख्या द्या.
  २. व्यक्तीच्या व्यक्तीमत्व विकासाच्या दृष्टीने समाजीकरणाचे महत्त्व सांगा.
  ३. समाजाच्या दृष्टीने समाजीकरण प्रक्रियेचे महत्त्व विशद करा.

४.३.२ समाजीकरण प्रक्रियेच्या अवस्था (Stages in the Process of Socialization)

समाजीकरण ही व्यक्तीच्या जन्मापासून ते तिच्या मृत्युपर्यंत निरंतरपणे चालू राहणारी प्रक्रिया आहे. व्यक्तीचे समाजीकरण एकदम होत नाही तर काही अवस्थांमधून होत असते. समाजीकरण ही टप्प्याटप्प्याने गुंतागुंतीची होत जाणारी महत्त्वाची प्रक्रिया आहे. समाजीकरणात व्यक्तीचे वय, परिपक्वता, भावनिक व मानसिक स्थिती लक्षात घेवून वयाच्या प्रत्येक टप्प्यांवर मोठ्या कौशल्याने समाजीकरण घडवून आणले जाते. समाजीकरणात विविध सामाजिक भूमिकांचे आंतरीकरण होते.

डॉ. सिंगमंड फ्राईड, टॉलकॉट पार्सन्स, हेंरी जॉन्सन आणि एरिक एरिक्सन यासारख्या अनेक मानसशास्त्रज्ञ व समाजशास्त्रज्ञांनी समाजीकरणाच्या प्रक्रियेच्या अवस्थांचे विवेचन केले आहे. या अवस्था पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. मौखिक अवस्था (The Oral Stage) :-

सामान्यपणे मुलाच्या जन्मापासून ते एक वर्षापर्यंत ही अवस्था मानली जाते. जन्माला येण्यापूर्वी मातेच्या गर्भाशयात आवश्यक तेवढ्या आरामदायी अवस्थेत मूळ असते. मात्र जन्मानंतर बाहेरच्या जगाशी जुळवून घेताना अनेक ताणतणावांना तोंड द्यावे लागते. या अवस्थेत भूक लागणे, नैसर्गिक विधी व इतर असमाधानकारक स्थितीबद्दल मूळ इतरांना रडून सूचित करते. म्हणूनच या अवस्थेत मूळ सतत रडते. केवळ जैविक पातळीवर मूळाचा विकास होणाऱ्या या अवस्थेचे उद्दीष्ट म्हणजे मौखिक परावलंबन प्रस्थापित करणे होय. म्हणजेच आपल्या विविध गरजांसाठी इतरांचे लक्ष वेधून घेण्याचे कौशल्य मूळ आत्मसात करते या अवस्थेच्या शेवटी आई व इतर व्यक्तींच्याबाबत वेगळ्या जाणीवेचा प्रारंभ होतो त्यातूनच सामाजिक संबंध म्हणजेच जीवनाला प्रारंभ होतो. डॉ. सिंगमंड फ्राईडनी नवजात चालकाच्या या अवस्थेस सुखतत्वाची अवस्था म्हटले आहे.

२. गुदावस्था (The Anal Stage) :-

सामान्यतः पहिल्या वर्षाच्या अखेरीपासून ते मूलाच्या वयाच्या तिसऱ्या वर्षापर्यंत ही अवस्था मानली

जाते. या अवस्थेत मूलाला शारीरिक वाढीबरोबरच मानसिक व सामाजिकदृष्ट्या विकसित व्हावे लागते. खाणे-पिणे, नैसर्गिक निधी करणे, रांगणे, चालणे, बोलणे अशा विविध बाबींशी संबंधित योग्य त्या सवयी लावण्यापासून योग्य संस्कार केले जातात. चांगल्या वर्तनासाठी मूलाला जवळ घेणे, हसणे, प्रेम देणे व चुकीसाठी रागावणे या माध्यमातून योग्य-अयोग्य वर्तनासंबंधी मार्गदर्शन होते. या अवस्थेत आपली आई, घरातील व्यक्ती व घराबाहेरील व्यक्ती यांच्यातील भेद समजतो. या प्रक्रियेत आईची भूमिका महत्वाची असते, कारण मूळ व इतर समाज यातील मध्यस्थ म्हणून भूमिका आईल पार पाडावी लागते. आईच्या प्रत्येक गोष्टीचा प्रभाव मूलावर पडतो. आईच्या माध्यमातूनच त्याच्या समाजजीवनाचा प्रारंभ होतो म्हणूनच आईला पहिला शिक्षिका किंवा गुरु मानले जाते.

३. इडिपल अवस्था (The Oedipal Stage) :-

मूलाच्या वयाच्या तिसऱ्या वर्षापासून ते बारा ते तेरा वर्षांपर्यंत ही अवस्था आहे. सिगमंड फ्राईड यांनी या अवस्थेचे ‘इडिपल क्रायसिस’ (Oedipal Crisis) व ‘लॅटेन्सी काळ’ (Latency Period) असे दोन भाग केले आहेत.

फ्राईडच्या मते, या अवस्थेत मूलाला आईचे आकर्षण वाटते, मूलाला आईच्या प्रेमात कोणीही वाटेकरी नको असते. आपल्याप्रमाणेच वडिलांचा देखील आईवर अधिकार आहे अशी त्याला जाणीव होते त्यातूनच मूळ वडिलांचा देष करू लागते. आईविषयी प्रेम व वडिलांविषयी देष हा मूलाच्या मनाच्या पातळीवर जो भावनिक-मानसिक गुंता असतो त्यास ‘फ्राईड’ने ‘इडियस कॉम्प्लेक्स’ म्हटले आहे. मुलीच्या मनात देखील अशीच आईविषयी मत्सराची भावना निर्माण होते, त्याला फ्राईडने ‘इलेक्ट्रा कॉम्प्लेक्स’ म्हटले आहे. यातूनच मूलाच्या व्यक्तीमत्वाचा विकास होत असतो.

याच अवस्थेत मूलाचा कुटुंबाबाहेरच्या जगाशी संबंध वाढत जातो. शाळेत प्रवेश होतो. शाळा, मित्र, शिक्षक, पुस्तक, खेळ व समाजातील इतर घटक यांच्याशी बाह्य जगाशी न संपणाऱ्या संपर्काला सुखवात होते, यातून व्यक्तीमत्वाच्या स्वतंत्र आस्तित्वाच्या निर्मितीला सुखवात होते. स्वतःचे गुण-दोष कळतात, स्वतःचे स्पष्ट मत व विचार निश्चित होतो. या अवस्थेत होणाऱ्या समाजीकरणाबाबत सी.एच.कुले यांनी ‘स्व-प्रतिबिंब दर्पण सिधांत’, जॉर्ज हर्बट मीड यांनी ‘भूमिका साकारणेबाबतचा सिधांत’ व डॉ. सिगमंड फ्राईड यांनी ‘अहमं (Ego) निर्मितीबाबत सिधांत’ सांगितले आहेत. या सिधांतानुसार मूळ विविध भूमिका शिकण्याचा प्रयत्न करते. आपल्या वर्तनाकडे इतरांच्या नजरेने बघून व्यक्तीमत्व विकास करतात. तसेच याच अवस्थेत मूलाच्या ‘स्व’ संकल्पनेचा विकास होत असतो.

४. किशोरावस्था किंवा पौगंडावस्था (Adolescent Stage) :-

सामान्यत: वयाच्या १२-१३ ते १८-१९ वर्षांपर्यंतची ही अवस्था मानली जाते. हा लैंगिक परिपक्वतेचा कालखंड आहे. यात मूलांच्या लैंगिक इंट्रियांची वाढ होवून अनेक शारीरिक व मानसिक बदल

होत असतात. या काळात मूळांचे भावनाविश्व संवेदनशील बनते. मुळे स्वप्नाळू बनतात, भिन्न व्यक्तीमत्वाबद्दलचे आकर्षण वाढते. याबरोबरच आपले व्यक्तीमत्व कसे असावे, कसे वागायचे असे विविध प्रश्न निर्माण होतात. या अवस्थेत पालकांपासून स्वतंत्र होण्याच्या वृत्तीमुळे व स्वयंनिर्णय क्षमता विकसीत करण्याच्या प्रयत्नातून मूळांना ताण-तणावांना तोंड द्यावे लागते, म्हणूनच या अवस्थेला “वादळ आणि तणावाचा कालखंड” म्हटले जाते.

एका बाजूला लैंगिक बाबींशी निगडीत होणारे शारीरिक बदल, त्याबाबतची उत्सुकता, तसेच मिळणारी योग्य-अयोग्य माहिती आणि दुसऱ्या बाजूला लैंगिक वर्तनावर नियंत्रणाच्या समाजाच्या अपेक्षा याशिवाय मुलाने स्वतंत्र व आत्मनिर्भर बनावे ही पालकांची अपेक्षा तर प्रत्येक गोष्टीवर मूळांना न आवडणारे पालकांचे नियंत्रण अशा विविध प्रसंगातून मानसिक व भावनिक संघर्षातून व्यक्ती विकास होत असतो. याच अवस्थेत शिक्षणातून भविष्यातील भूमिका व आव्हाने निवडावी लागतात. कला, क्रिडा, संगीत, नाट्य अशा अनेक क्षेत्रात अभिरुची निर्माण होतात, त्यातूनच व्यक्तिमत्वाचा चौफेर विकास होऊ लागतो. भिन्नलिंगीय व्यक्तीबद्दलचे आकर्षण, समाज व पालकांच्या अपेक्षा, जीवनाबाबतच्या सुंदर कल्पना, भविष्यातील भूमिकांचे ज्ञान अशा अनेक पातळीवर समाजीकरण होणाऱ्या अवस्थेत पालक, शिक्षक व समाजातील इतर घटकांनी मूळांना समजून घेवून, योग्य-अयोग्यतेची जाणीव करून देवून समाजीकरण करावे लागते. म्हणूनच ही अवस्था महत्वाची मानली जाते.

५. प्रौढावस्थेतील समाजीकरण (Adult Socialization) :-

प्रौढावस्थेतही व्यक्तीचे समाजीकरण सुरुच असते. ज्या प्रक्रियेत व्यक्ती अनेक नवीन दर्जे आणि भूमिका शिकते, त्याला प्रौढ समाजीकरण म्हटले जाते. बालपणी होणाऱ्या प्राथमिक समाजीकरणापेक्षा प्रौढ समाजीकरण अनेक बाबतीत वेगळे असते. प्रौढपण व्यक्ती जाणीवपूर्वक योग्य व जगण्यासाठी उपयुक्त भूमिका, ज्ञान, व्यवसाय, नवीन कौशलये आत्मसात करण्याचा प्रयत्न करणे. आपल्या व्यक्तीमत्वाचा विकास कसा व्हावा यावर प्रौढपणी व्यक्तीचे स्वतःचे नियंत्रण असते. त्यामुळे अधिक उत्साहाने समाजीकरणात ती सहभागी होते. याबरोबरच लहानपणी शिकलेल्याच भूमिका त्यांना प्रौढपणी कराव्याच लागतील असे नसल्यामुळे अनेक नव्या भूमिका शिकाव्या लागतात. अशा नवीन भूमिका शिकत असताना बालपणापेक्षा वेगळी नवी मूळ्ये शिकावी लागतात, म्हणूनच प्रौढावस्थेत पुनर्संमाजीकरण घडून येते.

पुनर्संमाजीकरण म्हणजे बालपणीच्या समाजीकरणात शिकलेल्या कल्पना, मूळ्ये, भूमिका याहून वेगळ्या, विरोधी कल्पना, मूळ्ये व भूमिकांचे नव्याने समाजीकरण घडून येणे होय. प्रौढ समाजीकरणात व्यक्तीला बालपणापेक्षा वेगळा दर्जा व भूमिका आत्मसात करून व्यक्तीविकास साधावा लागतो. विवाहामुळे पती-पत्नी, मुळे झाल्यावर आई-वडील, कुटुंब व समाजातील जबाबदार घटक तसेच नव्या व्यावसायिक भूमिका स्वीकाराव्या लागतात. म्हणूनच या अवस्थेला प्रौढ समाजीकरण म्हटले जाते.

६. वृद्ध वयातील समाजीकरण (Old Age Socialization) :-

व्यक्ती वयाने वृद्ध झाली तरीही समाजीकरण सुरुच राहते. प्रौढावस्थेतील कुटुंबातील व्यक्ती म्हणून असलेल्या विविध भूमिका सोडून आजी-आजोबा, सासू-सासरे अशा दुख्यम भूमिका स्वीकाराव्या लागतात. पिढीतील अंतरामुळे मुले, सुना व वृद्ध व्यक्तीत मतभेद होऊ शकतात, तरीदेखील नवीन सदस्यांशी जुळवून घ्यावे लागते. प्रौढपणी असणारा स्वभाव, आवडी-निवडी, सवयी कमी करून नवीन गोष्टी स्वीकाराव्या लागतात. यातील काही भूमिका सुरवातीला कठीण वाटल्या तरी त्या आत्मसात कराव्या लागतात. आज शहरात वृद्धांना घराबाहेर काढणे, वृद्धाश्रमात वास्तव्य करणे अशा परिस्थितीतून जावे लागते, म्हणजेच वयोमानानुसार येणारे आजार, आर्थिक परिस्थिती व कौटुंबिक संबंध अशा बाबींचा स्वीकार करून नवीन भूमिका आत्मसात कराव्या लागतात. याचा अर्थ असा की, अगदी मृत्यूपर्यंत व्यक्तीला नव्या परिस्थितीला सामोरे जावून आपल्या व्यक्तीमत्वाचा विकास करावा लागतो.

अशा प्रकारे समाजीकरण ही व्यक्तीच्या जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंत चालणारी एक प्रक्रिया असून त्याच्या प्रमुख अवस्था वरीलप्रमाणे आहेत. या प्रक्रियेत बालपणीचे समाजीकरण व प्रौढपणीचे समाजीकरण असे दोन भाग केले जातात. या भागात वेगवेगळ्या पद्धतीने समाजीकरण होवून व्यक्ती विकास साधला जातो.

○ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२ (Check Your Progress-2)

खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. मौखिक अवस्थेत मूल कोणती कौशल्ये शिकते?
२. ‘इडिपस कॉम्प्लेक्स’ म्हणजे काय? व तो कोणत्या शास्त्रज्ञांने मांडला आहे?
३. व्यक्तींच्या जीवनातील कोणता कालखंड म्हणून ओळखले जाते?

४.३.३ समाजीकरणाची साधने (Agencies of Socialization)

नवजात मानवी अर्भकाच्या जन्मापासून त्याला सामाजिक घटक बनविण्याच्या प्रक्रियेला समाजीकरण म्हटले जाते. बालकांजवळील अनुवंशिक क्षमतांचा विकास या प्रक्रियेत विविध साधनांद्वारे होत असतो. व्यक्तीविकासाच्या प्रक्रियेत विविध साधनांचा भूमिका महत्वाची असते. बालक ज्या व्यक्ती अथवा समूहाच्या संपर्कात येवून आंतरक्रिया करते, त्या सर्व घटकांना समाजीकरणाची साधने म्हटले जाते. यात कुटुंब, वडिलधारी व्यक्ती, शाळा, शिक्षक, समवयस्क संघांडी, लोकशिक्षणाची माध्यमे अशा विविध साधनांचा समावेश होतो.

समाजीकरणाच्या साधनांचा विचार केल्यास अधिकारी व्यक्तीकडून आणि समवयस्क व्यक्तीकडूनही समाजीकरण घडून येते. समाजीकरणाचे साधन असणारी अधिकारी व्यक्ती म्हणजे वय, सत्ता व अनुभवाने ज्येष्ठ व श्रेष्ठ असणारी व्यक्ती उदा. आई-वडील, भावंडे, शिक्षक व ज्येष्ठ व्यक्ती इत्यादी आणि समानतेचे नाते असणाऱ्या समवयस्क व्यक्ती म्हणजे शाळेतील मित्र, खेळातील सहकारी इ. अशा साधनांद्वारे समाजीकरण होत असते.

थोडक्यात ज्या-ज्या व्यक्ती, समूह वा इतर घटकांकडून, समाजाचा सभासद म्हणून जीवन जगण्यासाठी आवश्यक अशा शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक पात्रता आणि कौशल्ये व्यक्तीला शिकविली जातात अशा सर्व घटकांना समाजीकरणाची साधने म्हणता येईल. या साधनांचा पुढीलप्रमाणे विचार करू.

१. कुटुंब (Family) :-

समाजीकरणाचे साधन म्हणून कुटुंब हे या प्रक्रियेतील महत्वाचे साधन आहे. कुटुंब ही व्यापक समाजाची लहान प्रतिकृती मानली जाते. मुलाचा जन्म कुटुंबात होतो व कुटुंबातूनच त्याच्या सामाजिक संबंधांना सुरवात होते. आई, वडील, भावंडे व इतर नातेवाईकांशी येणाऱ्या आंतरक्रियेतूनच कुटुंबातील विविध सवयी, श्रधा, विचार, आवडी-निवडी, दृष्टीकोन याबरोबरच भाषा, व्यवसाय, कौशल्ये, सामाजिक मूळ्ये व संस्कृती मूळ आत्मसात करते. त्यामुळे भविष्यात ज्या भूमिका पार पाडायच्या आहे, त्याचे ज्ञान मिळते. समाजातील शिस्तीचे नियम, इतर मूल्यांचे ज्ञान कुटुंबाकडूनच मिळते. याशिवाय कुटुंबाबाहेरील सामाजिक जीवनात सहभागी होण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या क्षमता, अभिवृत्ती व वर्तन पद्धतीचे संपादन कटुंबाकडूनच होते. बालकाचा समाजीकरण काळ दीर्घ असल्याने कुटुंबाकडून दीर्घकाळपणे समाजीकरण होत असते. कुटुंबाकडून आलेला वारसा मुलाच्या व्यक्तीमत्वात स्पष्ट जाणवतो. कुटुंबाचा सामाजिक दर्जा, आर्थिक स्तर, व्यवसाय अशा अनेक बाबींचा प्रभाव मुलांवर पडतो. त्यामुळे कुटुंबात समाजमान्य वर्तन करणाऱ्या व्यक्ती असतील तर समाजीकरण योग्य होते. याउलट परिस्थितीत व्यक्तीमत्वात दोष निर्माण होऊ शकतात. यावरून या प्रक्रियेतील कुटुंबाचे महत्व लक्षात येवू शकते.

२. शेजार (Neighborhood) :-

या प्रक्रियेत शेजारी हा घटक प्रभावशाली ठरतो. मूळ घराबाहेर पडल्यानंतर त्याचा शेजारी व बाहेरच्या परिसरांशी संबंध येतो. शेजारील व्यक्ती, त्यांचे आचार-विचार, त्यांचा दर्जा, व्यवसाय, आर्थिक स्थिती, वर्तन व दृष्टीकोन याचा फार मोठा परिणाम मुलावर होत असतो. या प्रक्रियेत शेजारी विशिष्ट अधिकाराने आणि कुटुंबातील व्यक्तींच्यापेक्षा वेगळ्या भूमिकेतून सहभागी होतात. मूलाच्या वर्तनाचे नियंत्रण करणे, त्याला मार्गदर्शन करणे, त्याच्या व्यक्तीमत्वातील दोष दाखविणे अशी कार्ये पार पाडून समाजीकरणात सहभागी होतात. शेजाऱ्यांच्या संपर्कामुळे आपले कुटुंबव व इतर यातील फरक मुलाला जाणवतो. कारण

अनेकवेळा आल्या मुलाला खाऊ देताना शेजारच्या मुलाला घरी जायला सांगितले जाते, यामुळे कुटुंबाबद्दल आपलेपणा व इतरांबद्दल परकेपणा निर्माण होतो. शेजान्याद्वारे होणाऱ्या समाजीकरणाचे स्वरूप हे शेजारी कसे आहेत यावर अवलंबून असते. शेजारी सभ्य व योग्य वर्तन करणारे असतील तर समाजीकरण योग्य होते. याउलट परिस्थितीत समाजीकरणात दोष राहू शकतात. यावून या प्रक्रियेतील शेजान्यांचे महत्व लक्षात येते.

३. शाळा (School) :-

आजच्या समाजात शाळा व संबंधित घटक समाजीकरणाचे प्रमुख साधन आहेत. पूर्वीच्या समाजात व्यवसाय व इतर बाबींचे शिक्षण कुटुंब व समाजाद्वारे अनौपचारिकरित्या मिळत होते. मात्र आज औपचारिक शिक्षणाच्या गरजेतून शाळेची भूमिका महत्वाची ठरते. आज औद्योगिक व आधुनिक समाजातील प्रौढपणीच्या विविध भूमिकांसाठी किमान शालेय औपचारिक शिक्षणाची गरज असते. मूल घरी बोलायला शिकले तरी भाषेचे व्याकरण, लेखन, साहित्य याचबरोबर आपल्या समाजाचा इतिहास, संस्कृती, तत्वज्ञान, व्यवसाय व जगण्यासाठी आवश्यक कौशल्ये अशा अनेक गोष्टींचे ज्ञान शाळेद्वारे च मिळते. याशिवाय तर्कशुद्ध विचार, आधुनिक मूल्ये, शास्त्रीय ज्ञान व वैज्ञानिक दृष्टीकोन अशा गोष्टींचे ज्ञान देखील शाळा-महाविद्यालयाच्या पातळीवर मुलाला प्राप्त होते.

शाळा कुटुंबापेक्षा विशाल समूह आहे व कुटुंबापेक्षा वेगळा असणारा हा समूह विशिष्ट शिस्त व नियमांद्वारे चालतो. यातूनच मुलाच्या व्यक्तीमत्वावर शिस्तीचे संस्कार होतात. शाळेच्या माध्यमातूनच समाजातील विविध सामाजिक, सांस्कृतिक व आर्थिक स्तरातील मुलांशी संबंध आल्याने विविध वर्तन पद्धती, स्वभाव, आवडी-निवडी, विचार इ. जाणीव होते. तसेच राष्ट्र प्रेम, नैतिकता, सहकार्य, सामाजिक बांधिलकी अशा अनेक गोष्टींचे आंतरीकरण शाळेद्वारे होत असते. शाळेत शिक्षकांच्या वागण्याचा, त्यांच्या अभिवृत्ती व मूल्यांचा प्रभाव मुलांवर पडतो. शिक्षक मुलांपुढे आदर्श निर्माण करू शकतात. म्हणूनच शालेय समाजीकरणाला विशेष महत्व आहे.

४. समवयस्कांचा समूह (Peer Group) :-

घरातील वडिलधारी मंडळी व शाळेतील शिक्षक यांच्याहून वेगळ्या पद्धतीचे समाजीकरण समवयस्क मित्रांच्या समूहाकडून घडून येते. मूलाच्या वयाच्या वाढीबरोबरच समाजातील इतर घटकांबरोबरच समवयस्क मित्रांचा समूह कळतनकळतपणे या प्रक्रियेत सहभागी होतो. वडिलधारी व्यक्ती अनेक बाबतीत मार्गदर्शक असतात, त्यात मलाचा विचार महत्वाचा नसतो. मात्र मित्रांच्या समूहात समानतेचे नाते असल्यामुळे कोणत्याही मानसिक दडपणाशिवाय मुले परस्परांशी संवाद साधतात. जी माहिती कुटुंब शाळा याद्वारे मिळत नाही तीच माहिती मित्रांच्या समूहाकडून मिळत असते. या समूहात स्वतःची योग्यता, पात्रता, दोष व उणिवा

स्पष्टपणे जाणवतात. याच समूहातून नेता, अनुयायी, मध्यस्थ अशा भूमिकांचे ज्ञान होते. वास्तवतेचे भान जपणाऱ्या या समूहात सर्वच बाबतीत स्पष्टता असल्याने व प्रत्येकाचा विचार महत्वाचा असल्याने व्यक्तीमत्व विकसित होते. समाजाच्या आवडी-निवडी, विविध भूमिका, लैंगिक शब्दांचा वापर, विविध अनुभव तसेच विविध वर्तन व विचारांमुळे समाजाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन या समूहात विकसित होतो. अशा प्रकारे समवयस्क मित्र-समूहाची समाजीकरणातील भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे.

५. जनसंपर्क माध्यमे (Mass-Media) :-

आधुनिक समाजात या प्रक्रियेत या साधनांना अत्यंत महत्व आहे. ही माध्यमे एकाचवेळी असंख्य लोकांपर्यंत पोहचतात. त्यांचा प्रत्यक्ष प्रभाव व्यक्तीमत्वावर होत असतो. वर्तमानपत्रे, मासिके, साप्ताहिके, रेडिओ, दूरदर्शन, चित्रपट, नाटक, इंटरनेट ही केवळ मनोरंजनाची साधने न गाहता ती माहिती व शिक्षणाची साधने बनली आहेत. या माध्यमातून समाजाची माहिती, विचार, भूमिका प्रत्येकापर्यंत पोहचते. या माध्यमातून विविध क्षेत्रातील तज्ज्ञ, विचारवंत, लेखक, कार्यकर्ते, कलाकार, समाजसुधारक अशा अनेक क्षेत्रातील घटक समाजात योग्य बदल घडवून आणण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करीत असतात. म्हणूनच या प्रक्रियेत माध्यमांचे महत्व वाढत आहे.

मात्र या माध्यमांचा अमर्याद व अनियंत्रित वापर समाजाला मारक ठरत आहे. यातून दाखविली जाणारी हिंसा, गुन्हेगारी, अशिल्लता व अवास्तवता याचा वाईट परिणाम समाजावर होत आहे. या माध्यमांच्या अतिरेकी वापरामुळे समाजातील संवाद कमी होवून एकलकोंडेपणा वाढत आहे. ही माध्यमे चांगल्या बरोबरच वाईटही देतात. त्यामुळे माध्यमांच्या योग्य वापराविषयीचे समाजासमोर आव्हान आहे. अशा प्रकारे लोक माध्यमे समाजीकरणाच्या प्रक्रियेतील प्रभावी माध्यमे आहेत. कारण लोकांचे विचार, मते, मूल्ये, ज्ञान व अभिवृत्ती या गोष्टीत भर टाकण्याचे किंवा त्यात बदल करण्याचे सामर्थ्य माध्यमात असते.

वरील समाजीकरणांच्या साधनांशिवाय विविध मंडळे, संघटन, कार्यालये, राजकीय पक्ष, धार्मिक संघटना इत्यादींकडून समाजीकरण घडवून आणले जाते.

○ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-३ (Check Your Progress-3)

खालील प्रश्नांची उत्तरे एका वाक्यात द्या.

१. व्यक्तीच्या जीवनातील समाजीकरणाचे पहिले साधन कोणते?
२. कुटुंबापेक्षा शाळेतील समाजीकरण भिन्न का असते?
३. जनसंपर्क माध्यमे महत्वाची साधने का आहेत?

४.४ सारांश (Let us sum up)

या घटकांमध्ये पहिल्या विभागात आपण ‘समाजीकरण’ या प्रक्रियेच्या व्याख्या आणि अर्थ यांचा अभ्यास केला आहे. समाजीकरण ही समाजशास्त्रातील तसेच मानवी समाज जीवनातील एक मध्यवर्ती संकल्पना आहे. समाजीकरणाच्या प्रक्रियेद्वारे व्यक्ती समाजमान्य वर्तन प्रकार, नियमने, मुल्ये, सामाजिक भूमिका, म्हणजेच जीवन जगण्यासाठी आवश्यक कौशल्ये आत्मसात करते. या प्रक्रियेतच व्यक्तीच्या ‘स्व’ची निर्मिती होते आणि व्यक्तीमत्त्वाचाही विकास होतो.

या घटकाच्या दुसऱ्या विभागात आपण समाजीकरण प्रक्रियेतील विविध अवस्थांचा अभ्यास केला आहे. नवजात अर्भकाचे सामाजिक प्राण्यांत रूपांतर करणारी समाजीकरणाची प्रक्रिया महत्वाची आहे. या प्रक्रियेत व्यक्तीच्या वयाच्या प्रत्येक टप्प्यावर वेगळ्या पद्धतीने समाजीकरण होत असते. त्यात बालपणीचे समाजीकरण व प्रौढपणीचे समाजीकरण अशा समाजीकरणाच्या अवस्थांचा समावेश होतो.

या घटकांच्या तिसऱ्या विभागात समाजीकरणाच्या साधनांचे अध्ययन केले आहे. ज्या-ज्या व्यक्ती, समूह वा इतर घटकांकडून समाजाचा सभासद म्हणून जीवन जगण्यासाठी आवश्यक अशा शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक पात्रता आणि कौशल्ये व्यक्तीला शिकविली जातात, अशा सर्व घटकांना समाजीकरणाची साधने असे म्हटले जाते. समाजीकरणाची साधने म्हणून कुटूंब, शाळा, शेजार, समवयस्कांचा समूह आणि जनसंपर्क माध्यमे या घटकांचा समाजीकरणातील भूमिकेचा अभ्यास आपण केला आहे.

४.५ स्वयं-अध्ययनासाठीच्या प्रश्नांची उत्तरे (Answers to Check Your Progress)

□ स्वयं-अध्ययनासाठीच्या प्रश्नांची उत्तरे-१

१. टिशलेर, व्हायटन आणि हंटर : “समाजाचा सभासद म्हणून कार्यरत रहाण्यासाठी आवश्यक असलेली बौद्धिक, शारीरिक आणि सामाजिक कौशल्ये, मूल ज्या प्रदीर्घ आणि गुंतागुंतीच्या सामाजिक आंतरक्रियात्मक प्रक्रियात शिकते त्याला समाजीकरण असे म्हणतात.”
२. व्यक्तीच्या दृष्टीने, समाजीकरण प्रक्रियेत व्यक्तीत जीवंत राहण्याची क्षमता निर्माण केली जाते. सामाजिक आंतरक्रिया व सामाजिक भूमिका पार पाडण्यासाठी आवश्यक पात्रता आणि कौशल्ये यांचे शिक्षण दिले जाते.
३. समाजाच्या दृष्टीने समाज सातत्य आणि सामाजिक स्थैर्य टिकवून ठेवणारी, संस्कृतीचे संक्रमण करणारी आणि सामाजिक नियंत्रणाचे प्रमुख साधन म्हणून समाजीकरण ही महत्वाची प्रक्रिया आहे.

□ स्वयं-अध्ययनासाठीच्या प्रश्नांची उत्तरे-२

१. मौखिक अवस्थेत स्वतःच्या शारीरीक गरजांच्या पूर्तीसाठी इतरांचे अवधान वेधून घेण्याचे कौशल्य मूळ प्राप्त करते.
२. डॉ. सिगमंड फ्राईड यांनी ‘इडिपझ कॉम्प्लेक्स’ ही संज्ञा वापरली आहे. मुलाला आईबद्दलचे वाटणारे (लैंगिक) आकर्षण आणि वडिलांविषयी वाटणारी मत्सराची भावना त्यामुळे निर्माण होणारा भावनिक-मानसिक गुंता या स्थितीचा निर्देश करण्यासाठी ‘इडिपझ कॉम्प्लेक्स’ ही संज्ञा वापरली आहे.
३. पौगंडावस्थेला व्यक्तीच्या जीवनातील ‘वादळ आणि ताण-तणावांचा कालखंड’ म्हणून ओळखले जाते.

□ स्वयं-अध्ययनासाठीच्या प्रश्नांची उत्तरे-३

१. कुटुंब हे व्यक्तीच्या जीवनातील समाजीकरणाचे पहिले साधन आहे.
२. कुटुंब आणि शाळा हे समूह मुलांशी येणाऱ्या सामाजिक संबंधाच्या स्वरूपावरून या प्रक्रियेत भिन्न-भिन्न अर्थाने सहभागी होतात. कुटुंबाकडून आई-वडील इतर सदस्यांकडून होणारे समाजीकरण. श्रधा, वर्तन, संस्कृती याप्रमाणे होत असते. शाळेत मात्र शिस्त, नियम, अभ्यास अशा औपचारिक पातळीवरून समाजीकरण होत असते.
३. जनसंपर्क माध्यमे अनेक घटकांपर्यंत पोहचतात, त्याद्वारे मिळणारे ज्ञान, दृष्टिकोन, मते व विचारांचा प्रभाव व्यक्तीमत्वावर पडत असतो, म्हणून हे साधन महत्वाचे ठरते.

४.६ सरावासाठी प्रश्न / गृहपाठ (Exercise / Home Assignment)

१. समाजीकरणाच्या व्याख्या देवून अर्थ स्पष्ट करा.
२. समाजीकरण प्रक्रियेतील विविध अवस्था विशद करा.
३. समाजीकरणाची विविध साधने स्पष्ट करा.

४.७ चिंतन व कार्य (Reflection and Action)

कुटुंबातील विविध वयोगटातील मुलांच्या वर्तनाचे निरीक्षण करा. पालक व मुलांमधील संवादाचे टिप्पण तयार करा. मुलांच्या विविध भूमिकांचे अवलोकन करण्याचा प्रयत्न करा. शाळा, मित्रांचा समूह व दूरदर्शन या साधनांचे निरीक्षण करून याचा प्रभाव मुलांवर कसा पडतो याचे टिप्पण तयार करा.

४.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके (Answers to Check Your Progress)

१. डॉ. सर्जेराव साळुंखे : समाजशास्त्रातील मूलभूत संकल्पना, नरेंद्र प्रकाशन, पुणे, १९९६.
२. प्रा. रमेश जाधव : समाजशास्त्र, सी. जमनादास आणि कंपनी, मुंबई, १९८८.
३. डॉ. प्रदीप आगलावे : समाजशास्त्र, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २००२.
४. डॉ. उत्तम भोइटे : समाजशास्त्राची मूलतत्त्वे, विद्या बुक पब्लिशर्स, औरंगाबाद, १९९७.
५. प्रा. नी. स. वैद्य : समाजशास्त्र, विद्या प्रकाशन, नागपूर, २००३.

सत्र २

घटक-१

समाजशास्त्रीय सैधदांतिक दृष्टीकोण (Theoretical Approaches in Sociology)

घटक संरचना

१.१ उद्दिष्ट्ये

१.२ प्रस्तावना

१.३ विषय विवेचन

१.३.१ संरचनात्मक प्रकार्यवादी दृष्टीकोण : ऑगस्ट कॉम्ट, एम. एन. श्रीनिवास

१.३.२ संघर्ष दृष्टीकोण : कार्ल मार्क्स, ए. आर. देसाई

१.४ सारांश

१.५ स्वयं-अध्ययनासाठीचे प्रश्नांची उत्तरे

१.६ सरावासाठी प्रश्न

१.७ चिंतन व कार्य

१.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१.१ उद्दिष्ट्ये

या घटकाच्या अध्ययनानंतर आपल्याला,

- संरचनात्मक प्रकार्यवाद समजून घेता येईल.
- ऑगस्ट कॉम्ट चा प्रकार्यवाद समजून घेता येईल.
- एम. एन. श्रीनिवास यांचा संरचनात्मक प्रकार्यवाद समजून घेता येईल.
- कार्ल मार्क्स आणि ए. आर. देसाई यांचा संघर्ष दृष्टिकोण समजून घेता येईल.

१.२ प्रस्तावना

प्रस्तुत घटकामध्ये आपण समाजशास्त्रातील उपयोजित समाजशास्त्रातील सैधदांतिक दृष्टीकोनाचा आढावा घेणार आहोत. यामध्ये आपण ऑगस्ट कॉम्टचा संरचनात्मक प्रकार्यवादी दृष्टीकोण त्याचबरोबर

एम. एन. श्रीनिवास यांचा संरचनात्मक प्रकार्यवाद दृष्टीकोण, तर दुसऱ्या घटकात कार्ल मार्क्स आणि ए. आर. देसाई यांचा संघर्ष दृष्टीकोण अभ्यासणार आहोत.

१.३ विषय विवेचन

समाजशास्त्र हे एक सामाजिक विज्ञान आहे. समाजशास्त्र समाजातील विविध घटना, संस्था, समूह, संबंधाचा तटस्थ अध्ययन करते. सैधदांतिक दृष्टीकोण हे अनुभविक संदर्भावर व तर्कनिष्ठतेवर आधारलेले असतात. सैधदांतिक दृष्टीकोण हे बहुसंख्य वैशिष्ट्ये उपदेशात्मक असून ती अनुभवाच्या आधारे पडताळता येतात. सैधदांतिक दृष्टीकोण हे सार्वत्रिक स्वरूपाचे असतात. हे दृष्टीकोण सर्व प्रकारच्या सामाजिक परिस्थितीत लागू होणारे असतात. समाजशास्त्रात असे अनेक सैधदांतिक विचार प्रवाह आहेत.

□ व्याख्या :-

टॉलकॉट पार्सन : “सैधदांतिक व्यवस्था म्हणजे अनुभविक संदर्भावर आधारित प्रमुख बाबींचे तर्कशास्त्रीय परस्परावलंबी सामान्यीकरण करण्याची व्यवस्था होय.”

प्रस्तुत घटकामध्ये समाजशास्त्रातील संरचनात्मक प्रकार्यवादी दृष्टीकोण आणि संघर्ष दृष्टीकोन या दोन सैधदांतिक दृष्टीकोणाचा अभ्यास करणार आहोत.

१.३.१ संरचनात्मक प्रकार्यवादी दृष्टीकोण : आँगस्ट कॉम्स्ट, एम.एन.श्रीनिवास

समाजशास्त्रामध्ये सामाजिक आंतरक्रियांना अतिशय महत्वाचे स्थान आहे. सामाजिक आंतरक्रियांतून सामाजिक संबंधाची निर्मिती होत असते. “समाज म्हणजे सामाजिक संबंधाचे जाळे होय.” समाजामध्ये आंतरक्रियातूनच सामाजिक परस्पर संबंध निर्माण होत असतात. सामाजिक आंतरक्रियेमुळेच व्यक्ती व व्यक्तीची गुंतागुंत होत असते. आंतरक्रियांचा अभ्यास हा अभ्यास करण्याच्या हेतूनेच समाजशास्त्रात अनेक सैधदांतिक दृष्टिकोन विकसित झाले. या दृष्टिकोनापैकी संरचना कार्यवादी दृष्टिकोन होय.

“सामाजिक घटनेला समाज संरचना आणि त्यांच्या भागाच्या प्रकार्यात्मक संबंधाच्या संदर्भात विश्लेषण करण्याच्या उद्देशाने एक सैधदांतिक व पध्दतीशास्त्रीय दृष्टिकोनाला सामान्यतः संरचनात्मक प्रकार्य दृष्टिकोन असे म्हटले.” प्रकार्यात्मक दृष्टिकोन जीवशास्त्राशी मिळता-जुळता आहे. संरचनात्मक प्रकार्यवादाचा अभ्यास करताना हर्बट स्पेन्सर यांना संरचनात्मक सिध्दांताचे जनक म्हटले जाते. स्पेन्सर यांनी मानवी समाजासाठी या अभ्यास पध्दतीचा वापर करताना मानवी शरीर व समाज यांची तुलना केली होती. त्यांच्या मते, मानवी शरीराची स्वतंत्र संरचनात्मक व्यवस्था असते, त्याचप्रमाणे मानवी समाजाची पण स्वतंत्र संरचनात्मक व्यवस्था असते, असे प्रतिपादन केले. मानवी शरीराचे अवयव जसे विविध प्रकारे आपले काम करत असतात. तसेच समाजात काही व्यक्ती, गट, समूह, संस्था, मंडळे, आपआपल्या पध्दतीने

परस्परावलंबी कार्ये पार पाडत असतात. यावरून स्पेन्सरने मानवी शरीर व समाज यांची तुलना केलेली आहे. समाजाचे अध्ययन करण्यासाठी मानवशास्त्रात खूप काळापर्यंत संरचनात्मक प्रकार्यात्मक दृष्टिकोनाचा अवलंब केला आहे. सजीवांच्या शरीराला जशी संरचना असते. तशीच समाजाला रचना असते व त्यातून पुढे सामाजिक संरचना संकल्पना उदयास आली. रँडक्लीफ ब्राऊन, मॅलिनौवर्स्की, पार्सन्स, मर्टन यांसारख्या समाजशास्त्रांनी संरचनात्मक प्रकार्यवादाची मांडणी पुढीलप्रमाणे केली आहे.

- अ) संरचनात्मक : कार्यात्मक सिधांत पार्सन्स : पार्सन्सनी प्रकार्यवादाच्या क्षेत्रामध्ये महत्वपूर्ण योगदान दिले आहे. पार्सन्स यांच्या मते, समाजाचे आकलन संरचनात्मक प्रकार्यवाद दृष्टिकोनातून होणे शक्य आहे. प्रकार्यवादाच्या घटना समजून घेऊन समाजाचे आकलन करणे गरजेचे आहे. त्यांच्या मते, सामाजिक संरचना व्यवस्थेमध्ये अनेक परस्पर संबंधित घटक असतात. त्यातून व्यवस्थेला निश्चित आकृती संबंध निर्माण होतो, त्यांनी The Social System 1951 मध्ये ग्रंथ प्रकाशित केला. या ग्रंथात त्यांनी Theory of Action क्रिया सिधांताची मांडणी केली. क्रिया सिधांताबरोबरच पार्सन्सने व्यवस्था सिधांताची मांडणी केली. आणि व्यक्तीमधील परस्पर संबंधाची व्यवस्था हे सामाजिक व्यवस्थेचे लघुतम स्वरूप आहे. संरचनात्मक सिधांतांतर्गत पार्सन्सने व्यवस्था घटक, स्थितीज्ञान घटक या हेतूवर सविस्तर विवेचन केले. त्यांनी सामाजिक व्यवस्थेच्या प्रमुख घटकावर चर्चा केली, त्यामुळे १) सामाजिक दर्जा व भूमिका, २) सामाजिक गट व उपगट, ३) प्रमाणके व ४) मूल्ये. या घटकांचा सविस्तर आढावा घेतला.
- ब) ए. आर. रँडक्लीफ ब्राऊन यांचा संरचनात्मक प्रकार्यवाद प्रकार्यात्मक सिधांताचा पुरस्कार करणारा दुसरा मानवशास्त्रज्ञ, रेडक्लीफ ब्राऊन यांना आधुनिक सामाजिक मानवशास्त्राचे जनक म्हणून ओळखले जाते. रेडक्लीफ ब्राऊन यांनी डुरखेमच्या संरचनात्मक प्रकार्यवादाचा स्विकार केला, त्यांनी ‘कार्यात्मकता व सेंट्रियवाद’ यावर चर्चा केली.

ब्राऊन यांच्या मते, ‘सामाजिक संरचनेच्या अंगाने संस्कृतीचे वैज्ञानिक पैलू स्वरूपात अध्ययन करता येते. रेडक्लीफ ब्राऊन यांच्या विचारानुसार एमिल डुरखाईम यांनी सामाजिक संस्थेच्या कार्याची व्याख्या पुढील प्रमाणे :-

“सामाजिक संस्थेचे प्रमुख कार्य म्हणजे सामाजिक अवयवांच्या (Social Organans) किंवा घटकाचे विविध गरजांची पूर्तता करणे होय.” रँडक्लीफ ब्राऊन यांच्या दृष्टिकोनातून संरचना एक अमृत कल्पना असून एक अनुभवाधिष्ठित आहे.

रँडक्लीफ ब्राऊन यांचा विश्वास होता की, प्रत्येक संशोधकाने किंवा अभ्यासकाने आपल्या घटना अस्तित्वाच्या स्पष्टीकरणात निसर्ग विशिष्ट हेतूचे किंवा घटकांचे निर्धारण करतो, किंवा घटनांची निर्मिती करतो.

□ आँगस्ट कॉम्तचा संरचनात्मक प्रकार्यवाद (Structured functionalism of August Compte)

आँगस्ट कॉम्तला समाजशास्त्राचा जनक असे म्हटले जाते. कॉम्तने समाजशास्त्राचे विश्लेषण प्रत्यक्षवादाच्या आधारे केले आहे. विश्वातील प्रत्येक जीवाला जिवंत राखणे हे त्याच्या संरचनेचा प्रकार समजले जाते. सामाजिक जीवनाची प्रक्रिया ही गतिशील असते, म्हणून त्याने समाजशास्त्र सामाजिक स्थिती आणि गती असे समाजशास्त्रात व्याख्या केल्या आहेत. “सामाजिक घटनेला समाज संरचना आणि त्याच्या भागाच्या कार्यात्मक संबंधाच्या संदर्भात विश्लेषण करण्याच्या उद्देशाने एक सैद्धांतिक व पध्दती शास्त्रे दृष्टीकोणाला सामान्यतः संरचनात्मक प्रकार्यात्मक दृष्टीकोण किंवा तत्वज्ञानाच्या विचारातून विकसीत केला आहे. त्यांनी मानवी शरीरासारख्या (भौतिकशास्त्रात) समाज असल्याचे सांगितले. मानवी शरीर अनेक भागांनी जसे कार्य करीत असते तसे समाजाचे ही भाग (उपव्यवस्था) असतात. त्यावर समाजाचे अस्तित्व असते. यामध्ये कॉम्तने समाजामध्ये समानता व संतुलनाची आवश्यकता असते. कॉम्त यांनी अनुभवजन्य निरीक्षणावर आधारित सामाजिक विज्ञान असले पाहिजे, असा सामाजिक विचार प्रत्यक्षवादात मांडला. कॉम्तने सामाजिक व्यवस्थेला उद्देशून सामाजिक अवयवी व्यवस्था असे संबोधले. एकंदरित कॉम्तच्या तीन अवस्थांचा नियम सांगताना निरीक्षण, वर्गीकरण, परिक्षण व सिध्दांत कल्पना इ. मार्ग सामाजिक घटनांच्या विश्लेषणासाठी वापरावेत असे मत मांडले. त्यांच्या मते, विज्ञान हे माणसाच्या हितासाठी असावे असे प्रतिपादन केले. कॉम्तने दैववादी (Theological) अध्यात्मिक (Metaphysical) आणि प्रत्यक्षवादी (Positivistic) अवस्थाची मांडणी केली. या चिंतनाच्या बौद्धिक विकासाच्या अवस्था एकमेकांशी संबंधित असल्याचे वर्णन केले आहे. कॉम्तने स्थितीशास्त्राचा विचार व्यवस्था (System) या संदर्भात करून समाजाची तुलना जीवाशी केली. त्यांच्या मते, जीवाचे अवयव हे जसे जैविक बंधनानी एकत्रित बांधलेले असतात, त्याप्रमाणे भाषा, धर्म आणि श्रमविभाजन या तीन घटकामुळे समाजात ऐक्य व व्यवस्था निर्माण होतात. कॉम्तने भाषा, धर्म आणि श्रमविभाजन या घटकामुळे समाज ऐक्याला चालना मिळते. म्हणून कॉम्तला समाजाचे कार्यवादी विश्लेषण करणारे विचारवंत म्हणून ओळखले जाते. समाजव्यवस्था आणि त्याचे घटक यांच्या मध्ये जर सुसंवाद असेल तर समाज व्यवस्था टिकून राहते असा त्याचा विचार होता. विकासाच्या तीन अवस्थांमध्ये पहिली अवस्था -

१. दैववादी :-

यामध्ये कॉम्त बुध्दीच्या विकासाची अवस्था मानतो. या अवस्थेत अलौकिक दैवी शक्तीचे अस्तित्व असते. राजाची आज्ञा ही प्रमाण मानली जाते. ती आज्ञा ईश्वरप्रणीत मानली जाते. या अवस्थेत तर्कशीलतेचा अभाव व निसर्गात घडणाऱ्या घटनांचे कुतुहल असते. निसर्गात होणारे बदल जसे पाऊस, वारा, वादळ, दुष्काळ या घटना दैवी शक्तीमुळे घडतात असे मानले जाते. या अवस्थेचे कॉम्तने तीन भाग केले, त्यामध्ये -

- अ) चेतनावाद :** यामध्ये निसर्गामधील प्रत्येक वस्तुमध्ये एक प्रकारची चेतना असते. त्यामुळे वस्तूना सजीवता प्राप्त होते. याच शक्तीला आत्म्याचे स्वरूप प्राप्त होते असे मानले जाऊ लागले.
- ब) बहुदेववाद :** कॉम्तने सांगितलेल्या बौद्धिक प्रगतीच्या काल्पनिक अवस्थेतील ही एक प्रगत अवस्था. या अवस्थेत अनेक देवदेवताची निर्मिती झाली, श्रधेमध्ये वाढ झाली. संकटकाळी ईश्वर संकटापासून निवारण करतो अशी भावना निर्माण झाली.
- क) एकेश्वरवाद :** बौद्धिक अवस्थेतील ही शेवटची अवस्था. या अवस्थेत मानव अनेक देवदेवतावर विश्वास ठेवण्याएवजी एकाच देवदेवतेवर श्रधा ठेवू लागला. यामध्ये देवाची श्रधा वाढली. तसेच विविधता निर्माण झाली. या अवस्थेत मानवी बुधीमत्तेचा विकास होऊन एकेश्वरवाद ही कल्पना पुढे आली.

२. आध्यात्मिक किंवा तात्वीक अवस्था :-

कॉम्तच्या चिंतनातील ही दुसरी अवस्था. या अवस्थेत अमूर्त शक्तीचे अस्तित्व असते, अशी कल्पना रुढ झाली. या आध्यात्मिक अवस्थेत ईश्वरापेक्षा अमूर्त शक्तीला महत्त्व प्राप्त झाले.

३. वैज्ञानिक अवस्था प्रत्यक्ष अवस्था (Scientific or Positive Stages) :-

विकासाची आधुनिक अवस्था आणि वैज्ञानिक अवस्था म्हणून या अवस्थेकडे पाहिले जाते. याच अवस्थेत निरीक्षण, परीक्षण, विश्लेषण तसेच तथ्याचा आढावा घेतला जातो. या अवस्थेत कार्यकारणभाव महत्त्वपूर्ण मानला जातो. घटनांचे कारण शोधण्यापेक्षा नियम शोधण्यावर लक्ष केंद्रित केले जाते. ही अवस्था तार्किक अवस्था होय. येथे कल्पना व श्रधेला स्थान नाही.

कॉम्तने मांडलेले विचार हे परस्पर एकमेकांशी संबंधित आहेत. तसेच ते समाजरचनेशी निगडीत आहेत. त्यामुळे ते मानवी ज्ञानाच्या प्रत्येक स्तरावर एक प्रकारचे सामाजिक संघटन पहावयास मिळते. संपूर्ण समाज पूर्ण अवस्थेत नेणारे शास्त्र म्हणजे समाजशास्त्र यावर कॉम्तने भर दिला आहे. सामाजिक अवस्था आणि प्रगती आणि समाजातील परावलंबन हा कॉम्तच्या चिंतनातील केंद्रबिंदू होता.

□ एम.एन.श्रीनिवास यांचा संरचनात्मक कार्यवादी दृष्टीकोन

एम. एन. श्रीनिवास यांनी भारतीय समाजाला वेगळी ओळख निर्माण करण्याचे कार्य केले आहे. भारतीय समाजशास्त्रात त्यांचे योगदान महत्त्वपूर्ण मानले जाते. त्यांच्या अभ्यास विषयात त्यांनी संशोधनाला महत्त्व दिले आहे. त्यांच्या अध्ययनात खेडी, प्रभूजाती अस्पृश्यता निवारण, जातीव्यवस्था विवाह, कुटुंब, ग्रामीण कलह या संवेदनशील विषयाचा अभ्यास समावेषीत आहे.

✽ संरचनात्मक प्रकार्यवादी दृष्टीकोनातून भारतीय गावांचा केलेला अभ्यास :-

संरचनेत धर्म हा महत्वपूर्ण असतो असे श्रीनिवास मानतात. हिंदू धर्मातील तत्वानांच संरचना मानले जाते. ही मूळ संरचना म्हणजे जाती संस्था होय. श्रीनिवास यांच्या अभ्यासामध्ये त्यांनी रामपूरा या गावाचे अध्ययन केले. गावातील जाती संस्थेची संरचना आणि त्यांच्या प्रकार्याचा उल्लेख केला आहे. यामध्ये १९ हिंदू जाती व मुसलमान राहतात. ती प्रत्येक जात कोणत्या ना कोणत्या व्यवसायाशी जोडलेली असून त्यात ओक्कलिंगा, कृषक, करूबा, पशुपालक, मजूर, तेली, खाटीक, कुंभार अन्य जाती असे आहे. परंतु वर्तमानात जातीनी परंपरागत व्यवसाय सोडून नवीन व्यवसाय ग्रहण केले आहेत.

✽ प्रबळ जात/प्रभु जात :-

ही जात गावातील लोकसंख्येमध्ये मोठी असते. यांच्याकडे राजकीय शक्ती असते. आर्थिकदृष्ट्या संपन्न तसेच कर्मकांडाच्या आधारे पवित्र मानली जाते. ही जात गावातील व गावाबाहील भांडणे मिटवणे. पवित्र पशूपक्षाची हत्या इ. समस्यावर लोकांना दंडित करते. त्याचबरोबर बहिष्कृत करणे, अपवित्रेतून पवित्र करणे व त्यासाठी गंगास्नान करण्यास सांगण्यात पुढाकार घेते. रामपूरमध्ये दोन वर्ग दिसतात. एक श्रीमंत संपन्न हे इतर जातीवर अवलंबून आहेत तर दुसरे त्यांना सेवा आदान-प्रदान करतात त्यांनी 'The Religion and Society among the Coorgs of South India' या शोध प्रबंधात संरचनात्मक कार्यवादाचा उपयोग करून कुर्ग लोकांचा धर्म व सामाजिक संरचना यांचा विस्तृत अभ्यास केला. रामपूरा गावात १९ जाती व मुसलमान होते. या गावात ४ मोठ्या जाती या १०० पेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या होत्या. रामपूरामध्ये ओक्कालिंगा जात प्रबळ जात म्हणून दिसली. ब्राह्मण व लिंगायत हे परंपरागत धर्मोपदेश जाती होत्या. परंतु प्रत्येक गावामध्ये असे असेतेच असे नाही. येथील लिंगायत शिवाला मानणारे होते. ब्राह्मण आणि लिंगायत मंदिरात जात होते. परंतु दोघांपैकी कोणीतरी एक असे ब्राह्मण मंदिरात गेले असता लिंगायत मंदिरात जात नसत हा मतभेद होता. ओक्कालिंगा समुदायाला न्यायदान मिळवून देत असत. तसेच ओक्कालिंगा समुदायाला न्यायदान करण्याची मुभा असे. ते गरीब लोकांना न्याय मिळवून देत असत. तसेच ओक्कालिंगा या जातीस इतर समाजाकडून मान मिळत असे. अशा प्रकारे एम. एन. श्रीनिवास यांनी संरचनात्मक प्रकार्यवादी दृष्टीकोनाचा अवलंब करून गावाचा अभ्यास केला.

थोडक्यात डॉ. एम. एन. श्रीनिवास यांनी त्यांच्या संशोधनात संरचनात्मक प्रकार्यवादी दृष्टीकोनाचा वापर करून आदर्श घालून दिला. त्यांच्या या कार्यामुळेच अनेक संशोधक संशोधनकार्य करतील त्यांनी त्यांच्या संशोधनात अनेक संवेदनशील विषयाचा अभ्यास केला. तसेच कुटुंब, विवाह, जातीसंस्था, संस्कृती, प्रभूजाती हे विषय त्यांच्या अध्ययनाचे केंद्रबिंदू ठरले.

○ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

- अ) खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा.
१. सैधांतिक व्यवस्था म्हणजे अनुभविक संदर्भावर आधारित प्रमुख बाबीचे तर्कशास्त्रीय परस्परावलंबी सामान्यीकरण करण्याची व्यवस्था होय ही व्याख्या कोणी मांडली?
  २. सैधांतिक दृष्टीकोण कोणत्या बाबीवर आधारलेले असतात.
  ३. सामाजिक संबंधाची निर्मिती कोणत्या क्रियेतून होते?
  ४. आधुनिक मानवशास्त्राचे जनक कोणाला म्हणतात?
  ५. समाजशास्त्राचा जनक कोण?
  ६. कोणत्या घटकामुळे समाजामध्ये एक्य व्यवस्था निर्माण होते असे कॉम्प्टने सांगितले.
  ७. कोणत्या अवस्थेत तर्कशीलतेचा अभाव असतो.
- ब) खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा.
१. 'The Religion and Society among the Coorgs' या ग्रंथाचे लेखक कोण?
  २. प्रभू जाती ही संकल्पना कोणी मांडली?
  ३. रामपूरा गावाचे अध्ययन कोणी केले?
  ४. एम. एन. श्रीनिवास यांच्या अध्ययनात कोणते विषय समावेषीत आहेत?

१.३.२ संघर्ष दृष्टीकोण : कार्ल मार्क्स, ए. आर. देसाई

कार्ल मार्क्स आणि ए. आर. देसाई यांचे संघर्ष दृष्टीकोनातून समाजशास्त्रात महत्वाचे योगदान आहे. कार्ल मार्क्सला मानवतावादी विचारवंत असे म्हणतात. त्याचा लढा संपूर्ण विश्वातील कामगार कल्याणाचा आणि न्याय हक्काचा होता. कार्ल मार्क्सांच्या तत्वज्ञानात शोषणाविरोधात होता. मानवी विकासाच्या प्रत्येक टप्प्यात शोषीत हा शोषक वर्गापासून दबला जातो, त्याला त्याचा योग्य मोबदला मिळाला पाहिजे, त्याला उत्पादन प्रक्रियेत समान हिस्सा मिळाला पाहिजे. हा हेतू कार्ल मार्क्सचा होता. म्हणजेच एवढा मर्यादीत त्यांचा सिधांत नसून जिथे शोषण तिथे समता प्रस्थापित झाली पाहिजे, असे मार्क्सचे प्रतिपादन होते. तर ए. आर. देसाई यांनी हाच दृष्टीकोण केंद्रीभूत मानून भारतीय राष्ट्रवादाचे मार्क्सवादी विश्लेषण केले, ज्या आर्थिक प्रक्रिया व विभाजनाचे महत्व दिले आहे. ए. आर. देसाई यांच्या अध्ययनात शेतकरी चळवळ, राष्ट्रवाद, ग्रामीण समाजशास्त्र, आधुनिकीकरण, नागरी समस्या, राजकीय समाजशास्त्र इ. अध्ययन प्रभावशाली

राहिले आहे. त्यांच्या अध्ययनाचा केंद्रबिंदू सामान्य जनतेचे दुःख व संघर्षाशी संबंधित आहे. स्वतंत्र भारतातील 'नाही रे' हा वर्ग शोषणाचा बळी आहे, असे ते मानतात. हा वर्ग विकास प्रक्रियेत परात्म (Alien) आहे.

□ कार्ल मार्क्सचा संघर्ष दृष्टीकोण :-

✽ व्याख्या :-

टर्नर संघर्षाची व्याख्या देताना म्हणतात, "संघर्ष ही प्रत्यक्ष आणि बाह्य स्वरूपाची दोन पक्षातील अशी आंतरक्रिया होय की, ज्यात प्रत्येक पक्षाची क्रिया ही प्रति पक्षाला ध्येयप्राप्तीपासून वंचित करण्यासाठी प्रयत्नरत असते."

गिलिन आणि गिलिन : "संघर्ष अशी सामाजिक प्रक्रिया आहे, ज्यामध्ये व्यक्ती किंवा समूह आपल्या विरोधकांच्या प्रती अप्रत्यक्ष हिंसात्मक कार्यवाही करून किंवा धमकी देवून आपला स्वार्थ पूर्ण करू इच्छितो."

"Conflict is the social process in which individual of groups seek their ends by directly challenging the antagonist by violence or the threat of violence." (John Louis Gilling and John Philip Gilling Cultural Sociology, P. 625)

मार्क्सचे तत्वज्ञान स्वतंत्रतेचे तत्वज्ञान आहे आणि त्यांचे ध्येय हे सर्वसामान्यांना विषमतेपासून मुक्त करून स्वतंत्रतेकडे घेऊन जात आहे. मार्क्सच्या चिंतनाचा मानवतावादी पक्ष स्वयं मार्क्सपासून सुरु होतो आणि चिंतन परंपरेला अनेक विष्यात विचारवंतांनी पुढे घेतले आहे. हेगेल यांच्या विचाराचा मार्क्सवर परिणाम झाला आहे. समाजात शासक व शासित दोन परस्परविरोधी तत्व आहे. दोघाचे मिळून राज्य बनते हे परस्पर आपापल्यात संघर्ष करतात. मार्क्स प्रतिपादन करतो की, संघर्ष नसेल तर विकास थांबेल. मार्क्स जेव्हा परस्परविरोधी संघर्षाची चर्चा करतात, तेव्हा तेथे अनिवार्य रूपात परिवर्तन होते. मग ते परिवर्तन संख्यात्मक किंवा गुणात्मक असू शकेल.

जोपर्यंत समाजात एक परंपरागत पद्धतीशी संघर्ष करणार नाही, तोपर्यंत विकास होत नाही. एखाद्या घटनेत जेव्हा आंतरिक विकास होतो. तो घटनांच्या विरोधातून होतो. विरोध बाहेरून होत नसून त्या घटना समाजातून अंतर्भूत होत असतात. त्या संघर्षाच्या प्रक्रियेत पूर्वीच्या परंपरा नष्ट होतात व नवीन परंपरा जन्माला येतात.

मार्क्सच्या संघर्ष सिध्दांत महत्वाचा मानला जातो. त्यांच्या मते, वर्ग हा समाजातील उत्पादनाची साधने आणि उत्पादनाची तंत्रे यातील संबंधावर निश्चित होतो. मार्क्स आर्थिक निर्धारणावर भर देतो. 'Economic determinism' कारण आर्थिक व संरचनेवरच वर्गव्यवस्था निर्माण होते. उदा. प्राचीन काळी

माणूस निसर्गावर अवलंबून होता. वस्तुचे वितरण समान पातळीवर होते. त्यामुळे वर्गभेद नव्हता. परंतु कालांतराने मनुष्य स्वतः वस्तुंचे उत्पादन करू लागला. त्यातून कामाचे विभाजन होऊ लागले आणि त्यातूनच आर्थिकदृष्ट्या दोन वर्ग निर्माण झाले.

एक वर्ग आर्थिकदृष्ट्या मालक बनला तर दुसरा वर्ग शारीरिक काम करणारा मजूर बनला. मार्क्सचा संघर्ष सिध्दांताचा केंद्र बिंदू हा उत्पादनाची मालकी ही शोषक वर्गाकडे असते आणि शोषित वर्ग यापासून वंचित असतो हा होय. शोषित वर्ग हा नेहमी मालकाच्या कृपेवर अवलंबून रहावे लागते. मालक देईल त्या वेतनावर विना तक्रार कष्ट करावे लागते हा वर्ग निर्धन तसेच सामाजिक दृष्टीने शोषित असतो. उदा. गुलाम, शेतमजूर, कामगार इत्यादी, तर शासक वर्गात सामंत, भांडवलदार यांचा समावेश होतो. मार्क्सचा संघर्ष सिध्दांत हा त्यांच्या अविश्रांत श्रमाचा दाखला आहे. संघर्ष सिध्दांतामुळेच मार्क्स जगभर प्रसिध्द विचारवंत म्हणून ओळखले जातात. मानवी इतिहास हा संघर्षाने कसा भरला आहे. हे स्पष्ट करण्यासाठी त्याने ऐतिहासिक घटनांना समजून घेऊन त्यासंदर्भात नवीन दृष्टीकोन आत्मसात केला. आपल्या संघर्ष सिध्दांताच्या आधारे मार्क्सने नांदीच समाजाला दिली असे म्हटले तर चुकीचे होणार नाही. फ्रान्सची राज्यक्रांती आणि संघर्ष यांचा संबंध जोडून त्यांनी आपली संघर्षाची भूमिका स्पष्ट केली. त्यासाठी कम्युनिस्त जाहिर नाम्याचा वापर केला व कोणत्याही संघर्षाची समाप्ती ही संघर्षानेच होते असे मार्क्सने प्रतिपादन करतो. त्यांच्या मते, आर्थिक-कारणानुसार मानव समाजात मालक-गुलाम, सरंजामदार-शेतमजूर आणि भांडवलदार-कामगार हे प्रत्येक वर्ग एकमेकाविरुद्ध संघर्षाची भूमिका स्वीकारतात. आधुनिक समाजात संपत्तीच्या जोरावर वर्ग रचना आधारित असते, यातून धनिक व श्रमिक हे दोन वर्ग निर्माण झाले. ते भांडवलदार व कामगार, एकाचा श्रम हेच भांडवल तर दुसऱ्याचे उत्पादन शक्तीवर प्रभुत्व या संघर्षात घामाच्या रूपाने भांडवल हेच श्रमिकांचे शोषण करते आणि या शोषणामुळेच वर्ग संघर्षामध्ये वाढ होत जाते. कालांतराने वर्गीय जाणिवा उदयास येतात. मार्क्सच्या मते जाणीवा. मजूर वर्ग जितका भांडवलदार वर्गाच्या वर्चस्वाखाली दबला जाईल, तितकाच असतोष अधिक प्रमाणात संघटित स्वरूपात प्रकट करतो. भांडवलशाही व्यवस्थाच अशा संघर्षाच्या निर्मितीची व स्वतःच्या विनाशाचे साधन असते व यातूनच पुढे क्रांतीकारी परिवर्तन होत असते. मार्क्सला परिवर्तनासाठी क्रांतीच आवश्यक वाटते. मार्क्सच्या मते जोपर्यंत भांडवलशाही समाजव्यवस्था अस्तित्वात राहिल तोपर्यंत संघर्ष होत राहिल.

मार्क्सने आपल्या संघर्ष सिध्दांत उत्पादन प्रक्रियेशी निगडीत मांडला. यातून सामाजिक परिवर्तन दिसून येते. प्राचीन समाजापासून ते आजच्या आधुनिक युगापर्यंत असे परस्पर दोन विरोधी वर्ग अस्तित्वात आहेत. शोषक वर्गाकडून शोषित वर्गाचे शोषण झालेचे दिसून येते. शेवटी शोषणाचा अतिरेक होतो व क्रांती घडून येते व शोषित वर्गाची वाटचाल हुक्मशाहीच्या दृष्टीने मार्गक्रमण होते, जेव्हा समाजातून धार्मिक वर्ग नाहीसा होतो, तेव्हा वर्ग विरहीत किंवा संघर्षरहित समाज उदयास येतो. अशा समाजाला समाजवाद असे म्हणतात. हा आशावाद मार्क्सने व्यक्त केला आहे.

□ ए. आर. देसाई संघर्षवादी दृष्टीकोन :-

ए. आर. देसाई यांचा जन्म गुजरात राज्यातील बडोदामधील नाडीयाड गावी झाला यांचे वडील बडोदा संस्थानात प्रशासनिक अधिकारी होते, याचबरोबर साहित्यकार होते त्यांच्यात भारतीय राष्ट्रवाद व समाजवाद या दोन्हीविषयी चिड होती. देसाई नेहमीच मार्क्सवादी राहिले. विद्यार्थी म्हणून बडोदा, सुरत आणि मुंबई मधील चळवळीमध्ये भाग घेतला त्यांनी घुर्ये यांच्या मार्गदर्शनाखाली त्यांनी पीएच.डी. पूर्ण केली. १९४८ मध्ये त्यांनी ते लिखाण 'The Social Background of Indian Nationalism' नावाने प्रकाशित केले, त्या भारतीय राष्ट्रवादाचे मार्क्सवादी विश्लेषण केले, ज्यात आर्थिक प्रक्रिया व विभाजनाचे महत्त्व दिले. घनश्याम शहा यांनी देसाई यांची यांत्रिक मार्क्सवादी असा उल्लेख केला.

ब्रिटीश वसाहतवादात भारतीयांची परिस्थिती कशी होती, याबरोबरच त्यांनी शेतकरी, ग्रामीण समाजशास्त्र, आधुनिकीकरण नागरी समस्या, राजकीय समाजशास्त्र, राज्याचे स्वरूप आणि मानवाधिकार इत्यादीवर लेखन केले. त्याचे अध्ययन हे मार्क्स, एंजल्स आणि ट्रॅस्की (Trasky) यांनी प्रभावित राहिले आहे. त्यांनी धर्म, कर्मकांड, सणसमारंभ, परंपरेचे विवेचन करण्यास नाकारले. भारतातील सामाजिक परिवर्तन प्रक्रियेमधील भांडवलशाही वर्गामधील वाढते संबंध हे त्यांच्या अध्ययनातील मुख्य प्रश्न होते.

ए. आर. देसाई यांनी भारतीय समाज वास्तवतेचा विविध अंगांनी आकलन करण्यासाठी मार्क्सवादी दृष्टीकोणातून आकलन केले. त्यांना भारतीय सामाजिक, संरचनेतील अंतर्गत शोषण व सामाजिक भेदभावाचे विश्लेषण केले. सामाजिक, आर्थिक व राजकीय विश्लेषणात ऐतिहासिक तथ्य स्रोताचा आधार घेतला.

✽ देसाई यांचा मार्क्सवाद :-

देसाई यांनी लोक संघर्ष आणि विद्रोहाच्या वैचारिक आयामाला भारतीय समाजशास्त्रीय चिंतनाच्या संदर्भ चौकटीत एक व्यवस्थित आधार प्रदान केला. एक चेतना संपन्न चिंतक म्हणून विश्वाच्या ज्वलंत घटनावर अध्ययन केले. त्यांना भांडवलशाही, आर्थिक संरचना आणि पांढरपेशीय राजकीय व्यवस्थेच्या मुख्यवर्त्याला उतरवले. ए. आर. देसाई यांनी मार्क्सवादी समाजशास्त्र संरचनेची धारणा आणि अशा प्रकारे संरजामशाही, भांडवलवाद वर्ग व राष्ट्रांतील संबंध शेतकरी मजूर वर्ग, वंचीतांचे अधिर बाबतच्या अध्ययनासाठी ऐतिहासिक पद्धतीचा अवलंब केला. भांडवलशाही आर्थिक संरचना समाजवाद दमणकारी शक्तीच्या विस्तृद समाजशास्त्रीय विचाराचा आधार घेतला.

त्यांनी समाजशास्त्रीय अध्ययन व संशोधनाला लोक संघर्षाबरोबर सहसंबंधित केले तसेच लोक विद्रोहाच्या विविध पैलूना वैज्ञानिक स्वरूप प्रदान केले. त्यांनी पंचवार्षिक योजना, विकास कार्यक्रम, कृषी समस्या, ग्रामीण संरचना आणि लोकशाही प्रक्रियांचे गंभीर विश्लेषण केले. त्यांनी जन-असंतोष, कल्याणकारी राज्य, भारतीय संविधान मार्गदर्शन तत्त्वे, भारतीय राष्ट्रवाद, भारतीय ग्रामीण समुदाय आणि महात्मा गांधीचे

सत्य व अहिंसा सिधांताचे चिकित्सक विश्लेषण केले. एक विद्रोही समाजशास्त्रज्ञ म्हणून भारतामधील राजकारण आणि विकासाच्या विविध पैलूचे अध्ययासाठी ऐतिहासिक, भौतिकवादाला अधोरेखित केले. ए. आर. देसाई यांच्या अध्ययनाचा केंद्रबिंदू सामान्य जनतेचे दुःख व संघर्षाशी संबंधित आहे. स्वातंत्र्य भारतामधील परिवर्तन प्रक्रियेत ‘नाही रे’ वर्ग हा परात्म आणि शोषणाचा बळी आहे. विकास व कल्याणाच्या लाभापासून जाणीवपूर्वक गरीबाचा वंचित करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.

ए. आर. देसाई, यांनी लोक संघर्षाशी जोडलेल्या समाजशास्त्राची पुढील निर्देश दिले आहेत.

- १) समाजशास्त्रीय अध्ययनाला दलदलीतून बाहेर काढण्याचा दृष्टीकोन.
- २) भारतीय समाजांच्या वर्तमानाबरोबर त्यात होणाऱ्या स्थित्यंतरांचे तर्कसंगत प्रश्न उपस्थित करेल अशा दृष्टीकोनाचा शोध वा विकास व्हावा.
- ३) मागासलेपणा तसेच गरिबी व असमानता दूर करेल अशा दृष्टीकोनाचा विकास व्हावा.
- ४) भारतामध्ये राज्याकडून स्वीकारलेली धोरणे व उपायांना आकलन करेल अशा दृष्टीकोनाचा विकास व्हावा.
- ५) भारतीय समाजाच्या विभिन्न उपक्षेत्रामधील स्थित्यंतराचे परीक्षण करू शकेल असे एक दृष्टीकोन असावा.

ए. आर. देसाई यांचा मार्क्सवादी दृष्टीकोन कोणत्याही समाजाच्या विश्लेषणामध्ये संपत्ती संरचनेला केंद्रीत महत्त्व देतो असे स्पष्ट केले आहे. देसाई हे प्रगतशील व स्पष्ट चिंतनाच्या कारणामुळे समाजशास्त्रीय अध्ययनात महत्त्वाचे आहेत. त्यांनी भारतीय सामाजिक संरचना अंतर्गत शोषण व सामाजिक भेदभावाचे सूक्ष्म विश्लेषण केल्याचे दिसून येते. यांच्या अध्ययनाचा केंद्रबिंदू सामान्य जनतेचे दुःख व संघर्ष संबंधित आहे. त्यांनी मार्क्सवादी दृष्टीकोन व इतिहासाचा उपयोग करून भारतीय समाजाचे अध्ययन केले. त्यांनी जाती, विवाह, कुटुंब, आप्त संबंध, धर्म व परंपरांच्या विश्लेषणांच्या अभ्यासाला लोकसंघर्षाच्या समाजशास्त्राला मार्क्सवादी दृष्टीकोणातून बघितले.

○ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२

□ खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. ए. आर. देसाई यांच्या अध्ययनातील केंद्रबिंदू विषय कोणता?
२. मार्क्सच्या चिंतनावर कोणत्या विचारवंतांचा परिणाम झाला?
३. शोषित वर्गात कोणाचा समावेश होतो?

- ब) १. एम. एन. श्रीनिवास.
 २. एम. एन. श्रीनिवास.
 ३. एम. एन. श्रीनिवास.
 ४. खेडी, प्रभूजाती, अस्पृश्यता निवारण, जाती-व्यवस्था, विवाह, कुटुंब, ग्रामीण कलह.

स्वयं-अध्ययन प्रश्न-२ ची उत्तरे :-

१. शेतकरी चळवळ, ग्रामीण समाजशास्त्र, आधुनिकीकरण, राष्ट्रवाद, नागरी समस्या.
 २. हेगेल.
 ३. गुलाम, शेतमजूर, कामगार.
 ४. ए. आर. देसाई.
 ५. ए. आर. देसाई.

१.६ सरावासाठी प्रश्न (Exercise / Home Assignment)

खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. संरचनात्मक प्रकार्यवादी दृष्टीकोणाचे सविस्तर स्पष्टीकरण करा.
 २. ऑगस्ट कॉम्तच्या संरचनात्मक प्रकार्यवादी दृष्टीकोणाची चर्चा करा.
 ३. कार्ल मार्क्सच्या संघर्ष दृष्टीकोनाची चर्चा करा.
 ४. ए. आर. देसाई यांचा संघर्ष दृष्टीकोण स्पष्ट करा.

खालील विषयांवर टीपा लिहा.

१. एम. एन. श्रीनिवास संरचनात्मक प्रकार्यवाद.
 २. प्रभूजाती.

१.७ चिंतन व कार्य (Reflection and Action)

『 समाजशास्त्र समजून घेत असताना अशा अनेक सिध्दांताची किंवा संकल्पनेचे ज्ञान होत असते, त्यातून वैचारिक जडण-घडण होत असते. भारतीय समाजशास्त्राच्या दृष्टीकोणातून असे अनेक सिध्दांत अभ्यासा. तसेच अनेक सिध्दांताचे वाचन करून अधिकाधिक सिध्दांत जाणून घ्या.

१.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके (Suggested Readings)

१. **Ram Ahuja** : "*Indian Social System*", Rawat Publication, New Delhi, 2002.
२. **Ram Ahuja** : "*Society in India*", Rawat Publication, New Delhi, 2014.
३. **Rawat, H. K.** : "*Sociology*", Rawat Publication, Jaipur, 2007.
४. **Inkeless Alex** : "*What is sociology?*" Intlewood cliffs, inc, prentice hall, New Delhi, 1964.

घटक-२

समाज आणि जनमाध्यमे (Society and Mass Media)

घटक संरचना

२.० उद्दिष्टे

२.१ प्रस्तावना

२.२ विषय विवेचन

२.२.१ जनमाध्यमे- अर्थ व वैशिष्ट्ये

२.२.२ जनमाध्यमांचे प्रकार : लोकमाध्यमे आणि आधुनिक माध्यमे

२.२.३ जनसंपर्क माध्यमांचा समाजावरील प्रभाव (मुद्रित व इलेक्ट्रॉनिक)

२.३ सारांश

२.४ पारिभाषिक शब्द व शब्दार्थ

२.५ स्वयंअध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

२.६ सरावासाठी स्वाध्याय

२.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ पुस्तके

२.० उद्दिष्ट्ये

या घटकाचा अध्ययनानंतर -

- ☞ जनसंपर्क साधनांचे मानवी जीवनातील महत्त्व स्पष्ट होईल.
- ☞ जनसंपर्क साधनांची व्याख्या देवून अर्थ स्पष्ट करता येईल.
- ☞ जनसंपर्क साधनांचे प्रकार स्पष्ट करता येतील.
- ☞ जनसंपर्क साधनांचा समाजावरील प्रभाव स्पष्ट करता येईल.

२.२ प्रस्तावना

जनमाध्यमांचा मानवी जीवनावर आणि त्यांच्या अनेक पैलूंवर प्रभाव पडताना दिसून येतो. संपर्क ही

मानवी जीवनाची अतिशय जवळची गरज आहे. या गरजांची परिपूर्ती करण्यासाठी मानवाने अनेक प्रकारची संपर्क माध्यमे निर्माण केलेली आहेत. जनमाध्यमे ही समाजाचा आरसा असतात. या आरशामध्ये समाजातील विविध घडामोडींचे प्रतिबिंब उमटलेले असते. समाज, संस्कृती, धर्म, तत्त्वज्ञान, साहित्य, राजकारण, विज्ञान, कला इत्यादी विविध विषयांचा विकास व तत्संबंधीच्या घडामोडींची माहिती आपणास जनसंपर्क माध्यमातून मिळत असते. समाजातील सामाजिक समस्यांचा ऊहापोह व त्यावरील उपाययोजनांची माहिती समाजापर्यंत पोहचवण्याचे महत्त्वाचे कार्य या जनसंपर्क साधनांच्या आधारे केले जाते.

जनसंपर्क साधनामुळे संपूर्ण जग जवळ आल्यासारखे झाले आहे. जनसंपर्क साधनामुळे सर्व जगाच्या सीमा जवळ आल्या आहेत. त्यामुळे समाजामध्ये जनसंपर्क साधनांचे महत्त्व वाढत चालले आहे. पर्यायाने पुढचे शतक हे पुस्तकाशिवाय असू शकेल असे वाटते. पर्यायाने आजच्या माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात माहितींचा प्रचंड स्फोट झालेला दिसून येतो. आज प्रत्येक व्यक्तीला ज्यावेळेस माहितीची गरज लागेल. त्या वेळेत त्याला ती लगेच उपलब्ध होवू लागली आहे. पर्यायाने प्रत्येक व्यक्तीला या जनसंपर्क साधनांची माहिती करून घेणे गरजेचे झाले आहे. ज्यामुळे प्रत्येक राज्य, राष्ट्र प्रगतीषथावर जाण्यास मदत होईल.

२.२ विषय विवेचन

या घटकाची विभागणी तीन भागात केली आहे. पहिल्या भागात जनमाध्यमाचा अर्थ व त्यांची वैशिष्ट्ये पाहता येईल. दुसऱ्या भागात जनमाध्यमांचे प्रकार स्पष्ट करता येईल आणि तिसऱ्या भागात जनमाध्यमांच्या साधनांचा समाजावरील प्रभाव विशद करता येईल.

२.२.१ जनमाध्यमे : अर्थ व वैशिष्ट्ये (Mass Media : Meaning and Characteristics)

□ प्रस्तावना :-

मानव हा समाजशील प्राणी आहे. मानवाला समुदायात रहायला आवडते. समूहजीवनामध्ये तो एकमेकांशी संपर्क प्रस्थापित करत असतो. संपर्काशिवाय सामाजिक जीवन अशक्य असते. अन्न, वस्त्र व निवारा याबरोबरच मानवी जीवनात संपर्काला अतिशय महत्त्वाचे स्थान आहे.

आजच्या २१ व्या शतकात विकसित व विकसनशील समाजातील आर्थिक, राजकीय, धार्मिक, सांस्कृतिक व सामाजिक जीवनामध्ये प्रसारमाध्यमांना अतिशय महत्त्व प्राप्त झाले आहे. १९व्या शतकात जेव्हा तंत्रशास्त्र आणि संघटनांच्या विविध प्रकारामुळे माहिती आणि करमणुकीचे वितरण करणारी काही साधने निर्माण करून ती बाजारात आणली. याच १९व्या शतकातच पहिले वर्तमानपत्र व पुस्तक प्रकाशित झाले.

□ जनमाध्यमांची व्याख्या :-

जनमाध्यम या संकल्पनेचा अर्थ स्पष्ट होण्यासाठी आपण कांही व्याख्यांचा अभ्यास करू.

१. डेव्हिस : “एका व्यक्तीकडून दुसऱ्या व्यक्तीकडे माहिती पाठवून देवून तिचा अर्थबोध करून घेण्याची प्रक्रिया म्हणजे संप्रेषण/संपर्क होय.”

२. ऑक्सफर्ड विद्यापीठाचा शब्दकोश : “संभाषण, लेखन किंवा चिन्हे यासारख्या साधनांच्याद्वारे कल्पना, ज्ञान इत्यादी इतरांना देणे, कल्पविणे किंवा त्यांच्याशी विनिमय करणे म्हणजे संप्रेषण होय.”

३. जॉर्ज ए. मिलर : “जनसंपर्क याचा अर्थ सूचना एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी पोहोचविणे असा आहे.”

□ जनसंपर्क माध्यमांची वैशिष्ट्ये :-

जनसंपर्क माध्यमे ही माहितीचा विनियोग आणि संक्रमण असून ती कोणत्याही सामाजिक व्यवस्थेचा गाभा असतात. त्यामुळे ती लौकिक अर्थाने लोकप्रिय व वैशिष्ट्यपूर्ण ठरत असतात अशी वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१. विस्तृत प्रेक्षक वर्ग : जनसंपर्क माध्यमांचा प्रेक्षक वर्ग हा विस्तृतपणे विखुरलेला दिसून येतो. यामध्ये तो गाव पातळीपासून राष्ट्रीय-आंतरराष्ट्रीय पातळीपर्यंत पहावयास मिळतो.

२. सामान्य संदेश : यामध्ये ज्या व्यक्तीकडे अत्याधुनिक प्रसार माध्यमे आहेत. अशा सर्व व्यक्तींना, त्याची इच्छा असो अगर नसो तो संदेश त्याला प्राप्त होतच असतो.

३. सामाजिक आंतरक्रिया : जनसंपर्क साधनांच्यामुळे व्यक्ती-व्यक्ती, व्यक्ती-समूह व समूह-समूहामध्ये घडून येणारी एक सामाजिक आंतरक्रिया असते.

४. संक्रमण : जनसंपर्क साधनांच्या आधारे कोणताही संदेश एका व्यक्तीकडून दुसऱ्या व्यक्तीकडे किंवा समूहाकडे माहिती, ज्ञान, कल्पना व विचार आणि भावनांचे संक्रमण होत असते.

५. यांत्रिक किंवा इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांचा वापर : मोठ्या किंवा विविध समाजातील लोकांना संबोधित करण्यासाठी यांत्रिक किंवा इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांचा वापर करावा लागतो. यामध्ये रेडिओ, दूरदर्शन, चित्रपट, वृत्तपत्र, पोस्टर्स व पत्रके यांचा समावेश होतो.

६. वेगवान आणि सतत प्रसार : जनसंपर्क साधनांचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे संदेशाच्या वेगवान आणि सतत प्रसार होय. रेडिओ आणि दूरदर्शनसारख्या मोठ्या संपर्क साधनामुळे संदेश त्वरित प्रसारित करता येतात. शिवाय आधुनिक जनसंपर्क साधने लोकांशी त्वरित संपर्क साधत असतात.

७. माध्यमे : जनसंपर्कासाठी विविध माध्यमे किंवा साधनांचा वापर केला जातो. अशी साधने शाब्दिक व विनाशाब्दिक अशा दोन प्रकारची असतात. भाषा हे शाब्दिक साधन आहे तर प्रतिके, हावभाव, खाणाखुणा यासारखी साधने ही विनाशाब्दिक या प्रकारात मोडतात.

थोडक्यात जनसंपर्क साधने ही त्यांच्या असणाऱ्या वेगळेपणामुळे वैशिष्ट्यपूर्ण बनली आहेत नव्हे आज ती प्रत्येकाला हवी-हवीशी वाटू लागली आहेत.

२.२.२ जनमाध्यमांचे प्रकार

आजच्या आधुनिक व गुंतागुंतीच्या समाजामध्ये मानवा-मानवामध्ये ज्या काही आंतरक्रिया घडून येत होत्या त्यासुद्धा अलिकडे कमी प्रमाणात पहावयास मिळतात. परंतु त्यांच्या या आंतरक्रिया जनसंपर्क साधनांच्या उपलब्धतेमुळे भरून निघतात. यावरूनच जनसंपर्क साधनांचे मुख्यतः शाब्दिक व अशाब्दिक असे दोन प्रकार पडतात. शब्दाच्या माध्यमातून एका व्यक्तीकडून दुसऱ्या व्यक्तीकडे होणारे आशयाचे प्रसारण म्हणजे शाब्दिक संपर्क होय, तर शारीरिक हालचाली, हावभाव, खाणाखुणा याद्वारे होणारा संपर्क हा अशाब्दिक संपर्क या प्रकारात मोडतात. अशाप्रकारे जनसंपर्क साधनांचे खालीलप्रमाणे प्रकार पहावयास मिळतात.

१. व्यक्ती अंतर्गत जनसंपर्क : ही प्रक्रिया व्यक्तीच्या मनामध्ये घडत असते. कोणतेही कार्य करण्यापूर्वी त्यावर विचार करणे, आत्मविश्लेषण, आत्मविवेचन, तर्कवितर्क, सुसंगत विचार, आत्मचिंतन यासारख्या बाबींचा यामध्ये विचार केला जातो.

२. आंतर व्यक्ती जनसंपर्क : या प्रकारामध्ये दोन व्यक्तीमध्ये घडून येणाऱ्या संपर्काचा समावेश होतो. यामध्ये व्यक्ती प्रत्यक्ष दुसऱ्या व्यक्तीबरोबर त्वरित संपर्क साधत असते.

३. समूह जनसंपर्क : या प्रकारामध्ये विशिष्ट उद्देशाने एकत्र आलेल्या व्यक्तींच्यामध्ये घडणारी प्रक्रिया असते. उदा. विद्यार्थी समूह, शेतकरी समूह, कामगार समूह.

४. जनसंपर्क : या प्रकारात जेव्हा एखाद्या भौतिक उपकरणांच्या आधारे असंख्य व्यक्तींशी संपर्क केला जातो, त्यास जनसंपर्क असे म्हटले जाते. यामध्ये असंख्य व्यक्तीत एखाद्या भौतिक उपकरणांच्या माध्यमातून अप्रत्यक्षरित्या संपर्क साधला जातो. उदा. दूरदर्शन, व्हिडिओ कॉन्फरन्स.

५. परंपरागत जनसंपर्क : या प्रकारात लोकनाट्य, लोककला, लोकगीते, लोकनृत्य, भासूड, किर्तन यांचा समावेश होतो.

वरील विविध प्रकारांव्यतिरिक्त जनसंपर्क माध्यमांचे खालील महत्त्वाचे दोन प्रकार पहावयास मिळतात.

अ) लोक माध्यमे (Folk Media)

जनसंपर्क साधनांचे विविध प्रकार पहावयास मिळतात. यातील महत्त्वाचा प्रकार म्हणून लोकमाध्यमाकडे पाहिले जाते. यांनाच पारंपारिक माध्यमेही असे म्हटले जाते. अगदी प्राचीन काळापासून ते अलिकडील आधुनिक विज्ञान-तंत्रज्ञानाचा उदय होईपर्यंतच्या कालखंडाचा यामध्ये समावेश केला जातो. अशा या कालखंडातील लोक जनसंपर्कासाठी जी साधने किंवा माध्यमे वापरत होती ती त्यांच्या जीवनात अतिशय महत्त्वाची भूमिका पार पाडत होती म्हणून या लोकांच्या जीवनात लोकमाध्यमांचे महत्त्व अनन्यसाधारण असे आहे.

लोकमाध्यमांच्याद्वारे समाजातील प्रत्येक घटक हा एकमेकांशी बांधला जातो. त्यामुळे लोकमाध्यमांचे समाजातील स्थान हे अनन्यसाधारण असे आहे. लोकमाध्यमे ही वेगवेगळ्या प्रदेशात वेगवेगळी पहावयास मिळतात. लोकमाध्यमामुळे सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, सांस्कृतिक, नैतिक उद्दिष्टचे साध्य होवू शकतात. इतकेच नव्हे तर ऐतिहासिक दृष्टीनेही लोकमाध्यमांचे महत्त्व अनन्य असे आहे. ही लोकमाध्यमे विविध लोककला, सांकेतिक भाषा, प्रतिमा ध्वनी यावर आधारित असतात.

लोकमाध्यमामध्ये जे विविध प्रकार आढळून येतात, त्यातूनच लोककला, धर्म, संस्कृती यांचे ज्ञान चांगल्या प्रकारे लोक आत्मसात करू शकतात. अशा या लोकमाध्यमांमध्ये नाटक, तमाशा, किर्तन, भजन, जागरण-गोंधळ, लोकनृत्य, पारायण, रामलीला, दशावतार, कठपुतली, लोककला, पोवाडा, रामायण-महाभारत, यक्षगान यासारख्या लोकमाध्यमांच्या प्रकारांचा समावेश होतो.

१. नाटक :-

एका समूहाने दुसऱ्या समूहाकडे सादर करण्याची कला म्हणजे नाटक होय. नाटक म्हणजे जिवंत, मृत, पौराणिक, ऐतिहासिक किंवा काल्पनिक व्यक्ती किंवा प्राणी यांच्या भूमिका करणाऱ्या नटांनी रंगमंचावर सादर केलेली कला होय. नाटकामध्ये शब्दसंहिता, कथानक, पात्र, प्रसंग, संवाद, संगीत, नृत्य, संघर्ष, नेपथ्य, वेशभूषा, रंगभूषा, प्रकाश योजना, अभिनय असू शकतो. एकपात्री, कलावादी, ऐतिहासिक, असंगत, आधुनिक अभिजात नाटक, एकांकिका, जीवनवादी अशी वेगवेगळ्या प्रकारची नाटके पहावयास मिळतात. नाटकामध्ये नाटकांचा मूळ विषय व आशय लोकांच्यापुढे सादर करणे महत्त्वाचे असते.

२. तमाशा :-

तमाशा हा शब्द मूळ अरबी असून याचा अर्थ दृश्य, खेळ किंवा नाट्यप्रयोग असा आहे. महाराष्ट्रामध्ये तमाशा हा लोकमाध्यमांचा प्रकार हा फार प्रचलित आहे. गावोगावी भरणाऱ्या जत्रांत, उघड्यावर किंवा तंबूत व अलिकडे नाट्यगृहामध्येसुद्धा याचे आयोजन केले जाते. तमाशाचा मुळ उद्देश हा

लोकांचे मनोरंजन करणे हा असतो. अशा या तमाशाच्या एका खेळामध्ये गण-गौळण, बतावणी, फार्स, रंगबाजी आणि वग असे पहावयास मिळते.

३. किर्तन :-

भागवत संप्रदायातील एक प्रसिद्ध संकल्पना ज्यामध्ये पौराणिक कथा संगिताच्या माध्यमातून सांगितली जाते. वेगवेगळ्या पद्धतीने काव्य, संगीत, अभिनय आणि नृत्य यांच्यासह सादर करीत असलेल्या भक्तिरसपूर्ण कथारूप एकपात्री निवेदनाला कीर्तन असे म्हणतात.

४. भजन :-

देवाची स्तुतिपर काव्यरचना साम्रसंगीत म्हणून देवाला भजणे किंवा आळविणे याला भजन म्हणतात. पूर्वीच्या काळी रिकाम्या वेळ सत्कारणी लागावा म्हणून देवळात देवासमोर बसून किंवा घरीच संघटितपणे भजन गायले जात होते. अजूनही ग्रामीण महाराष्ट्रात ही परंपरा अनेक ठिकाणी सुरु आहे. चक्री भजन, सोंगी भजन व रिंगण भजन असे भजनाचे प्रकार पहावयास मिळतात.

५. जागरण-गोंधळ :-

आजच्या धावपळीच्या जगामध्ये जागरण हा शब्द रात्रभर जागणे यापुरता मर्यादित पाहिला जातो, परंतु जागरण या शब्दाचा अर्थ जागृत करणे होय. आपली आंतरिक शक्ती जागृत करणे म्हणजे जागरण होय. आज याच्याकडे लोककला म्हणून पाहिले जाते. महाराष्ट्रातील लोकसंगीतात गोंधळ हा एक लोककलेचा प्रकार मानला जातो.

६. लोकनृत्य :-

जनसामान्यामध्ये प्रचलित असलेले परंपरागत अलिखित नृत्यप्रकार म्हणजे लोकनृत्य होय. परंपरेने चालत आलेली, माणसामध्ये लोकप्रिय असलेली आणि उत्सूर्तता ज्यामध्ये आढळून येते, त्याला लोकनृत्य म्हणता येईल. नृत्याच्या विकासावर दृष्टिक्षेप टाकणारा सर्वात प्राचीन ग्रंथ म्हणजे भरतमुर्णीचे ‘नाट्यशास्त्र’ हा होय.

७. पारायण :-

धार्मिक किंवा प्रासादिक ग्रंथ मुद्रीत, विशिष्ट पद्धतीने, श्रधायुक्त अंतःकरणाने वाचणे, कोणत्याही ऐहिक गोष्टींच्या प्राप्तीची कामना न ठेवता केवळ निष्काम भावनेने केलेले पारायण होय. असे पारायण साधकाच्या आत्मोन्तीस पूरक ठरते. म्हणूनच निष्काम पारायण हे श्रेष्ठ व श्रेयस्कर ठरते.

८. रामलीला :-

रामलीला एक संकरित संस्कृत शब्द “राम” आणि लीला आहे. रामबद्दल खेळण्यासारखे नाटक

आहे. यामध्ये मनोरंजन आणि गंभीरपणे गंभीर धार्मिक कृत्य आहे. रामलीला हिंदु धर्मातील अनेक कलासंबंधीत उत्सवापैकी एक आहे.

९. दशावतार :-

दशावतार म्हणजे जगाचा तारणहार, परमात्मा श्री देवविष्णू नारायण भूतलावर दहावेळा प्रकट झाले. दशावतारच्या माध्यमातून लोकांचे मनोरंजन करणे महत्वाचे मानले जाते.

१०. कठपुतली :-

कठपुतली म्हणजे लाकडापासून तयार केलेल्या वेगवेगळ्या प्रकारच्या छोट्या बाहुल्या, कठपुतळ्या चालविणारा पडद्याआडून हे काम बोटांच्या व हातांच्या सहाय्याने करत असतो. पर्यायाने हालणाऱ्या व चालणाऱ्या बाहुल्यांच्या सहाय्याने एखाद्या नाटकातील किंवा पुराणातील प्रसंग सादर करता येतो. भारतात हे एक मनोरंजनाचे व लोककलेचे साधन आहे.

११. पोवाडा :-

पोवाडा हा वीर रसातील लेखनाचा आणि गायनाचा महाराष्ट्रातील एक मनोरंजनाचा प्रकार मानला जातो. यामध्ये वीरांच्या पराक्रमांचे तसेच एखाद्याचे सामर्थ्य, गुण व कौशल्ये यांचे वर्णन, प्रशस्ती किंवा स्तुतिस्तोत्र म्हणजे पोवाडा होय. पोवाड्याचा उल्लेख ज्ञानेश्वरीमध्ये ‘पवद’ असा केला आहे.

१२. रामायण–महाभारत :-

रामायण हे वाल्मिकी कृष्णीनी रचलेले एक महाकाव्य आहे. नृत्य, नाट्य व कठपुतलीच्या आधारे रामायण व महाभारत या ग्रंथातील कथा सादर केल्या जातात.

१३. यक्षगान :-

यक्षगान हा कर्नाटकातील कलाप्रकार आहे. कर्नाटकाच्या सांप्रदायिक कलाप्रकारामध्ये हा प्रमुख कलाप्रकार मानला जातो. हा प्रकार जरी पौराणिक प्रसंगासाठी असला तरी यामध्ये विषय पौराणिकच असावा असे बंधन नाही. आधुनिक काळात ऐतिहासिक व सामाजिक प्रसंगही प्रयोगासाठी निवडले जातात.

ब) आधुनिक माध्यमे (Modern Media)

जगाच्या विकासासाठी माध्यमांना आजच्या काळांत मोर्ऊचा प्रमाणात महत्व प्राप्त झाल्याचे दिसून येते. जगाच्या कोणत्याही काना-कोपन्याच्या विकासासाठी व माहिती संकलनासाठी माध्यमांचा वापर केला जातो. आज समाजामध्ये जो विकास व प्रगती झालेली दिसून येते ती विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या जोरावरच झालेली दिसून येते. विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या आधारे जी माहिती उपलब्ध होते तिचे संकलन व प्रसारण या

आधुनिक साधनांच्या आधारे करता येते. अशा माहितीची क्षेत्रे ही प्रचंड प्रमाणात विस्तारत असून तिची माहिती इतरांना उपलब्ध करून देणे गरजेचे असते. याचा अर्थ तंत्रज्ञानातील प्रगती आणि संपर्क साधनातील बदलते नवनवीन प्रवाह हे अशा माध्यमांची व्याप्ती प्रचंड वाढलेली दिसून येते.

आजचे युग हे तंत्रज्ञानाचे युग म्हणून ओळखले जाते. यामध्ये संगणक व इलेक्ट्रॉनिक यांचा फार मोठ्या प्रमाणात वापर केला जातो. या माध्यमांच्या आधारे सूचना, संदेश, संपर्क, योजना, कार्यक्रम यांच्या आधारे शाब्दिक व बिनशाब्दिक असा वापर केला जातो. अशी साधने मानवी जीवनात अतिशय महत्त्वाची भूमिका पार पाडतात. थोडक्यात आज संपूर्ण विश्वच संगणकीय संवाद साधनांनी जोडलेली पहावयास मिळते.

संगणक, इंटरनेट, मोबाईल, सैटेलाईट फोन, फॅक्स, व्हीडिओ फोन, पेजर यांच्याआधारे मानव जगामध्ये कोठूनही संपर्क व संवाद तात्काळ प्रस्थापित करता येवू शकतो. आधुनिक काळात संदेशवहनाची नवनवीन तंत्रज्ञाने, विज्ञान व कलेची साधने यामध्ये सातत्याने भर पडत आहे. यावरूनच आधुनिक माध्यमांचे मुद्रित माध्यमे व इलेक्ट्रॉनिक माध्यमे अशा दोन प्रकारामध्ये त्याचे वर्गीकरण करता येते ते खालीलप्रमाणे :-

(I) मुद्रित माध्यमे (Print Media) :-

मुद्रित म्हणजे लेखन व छापील माध्यम होय. सर्वसाधारणपणे लेखन व छपाई कलेचा वापर ज्या माध्यमामध्ये केला जातो त्याला मुद्रित माध्यमे म्हणता येईल. लेखन कला ही प्राचीन असली तरी मुद्रण कला ही १५ व्या शतकातील आहे. यामध्ये वर्तमानपत्रे, नियतकालिके, पुस्तके, टपाल यांचा समावेश होतो.

१. वृत्तपत्रे (Newspaper) :-

एक मुद्रित जनसंपर्क माध्यम म्हणून वृत्तपत्र हे एक आधुनिक माध्यम आहे. देशाच्या व देशाबाहेरील घडामोर्डीचा व मनोरंजनाच्यादृष्टीने अतिशय जबाबदारीची भूमिका पार पाडतात.

गुठेनबर्ग हा मुद्रणक्रांतीचा प्रणेता मानला जातो तर डी. फुगर्स या जर्मन व्यक्तीने १६०९ मध्ये जगात सर्वप्रथम वृत्तपत्र प्रसिद्ध केले. जेम्स ऑगस्टस् हीली यांनी १७८० मध्ये भारतात सर्वप्रथम इंग्रजी वृत्तपत्र 'बॅंगॉल गँझेट' या नावाने प्रसिद्ध केले. छपाई तंत्रज्ञानामुळे पुस्तके, नियतकालिके व दैनिके यांचा उदय झाला. थोडक्यात त्यांच्या रूपाने पहिले प्रसारमाध्यम अस्तित्वात आले.

वृत्तपत्र म्हणजे कोणतेही साहित्य किंवा कागदपत्रीय माहिती की, जी लिखित वा मुद्रित स्वरूपात शब्दरचना केलेल्या पुस्तकाहून वेगळी आहे. वृत्तपत्र हे दररोज वा आठवड्यातून एकदा मुद्रित केले जाते.”

रोजच्या घडामोर्डीसाठी वृत्तपत्र हेच एक माध्यम लोकांनी स्विकारले. आज वर्तमानपत्रात दैनंदिन घडामोर्डी, करमणुकीची माहिती, जाहिराती, क्रीडा, व्यापार, राजकीय चर्चा, उद्योग, आध्यात्मिक, संस्कृती, मनोरंजन, चित्रपट यांची सर्व माहिती उपलब्ध होते.

समाजाची वर्तमान स्थिती व विविध समस्याविषयी माहिती उपलब्ध करून देणारी वृत्तपत्रे ही आज लोकांची दैनंदिन गरज आहे. वृत्तपत्रांच्यामुळे लोकांना विविध क्षेत्रांशी संपर्क ठेवणे सहज शक्य होते. इतकेच नव्हे तर लोकांच्यात दृष्टृत्यासंबंधीची जाणीव निर्माण करतात.

२. नियतकालिके :-

एका ठराविक काळानंतर नियमितपणे प्रकाशित होणाऱ्या मुद्रित किंवा हस्तलिखित प्रकाशनाला नियतकालिक म्हणतात. त्याचप्रमाणे क्वचितपणे प्रसिद्ध होणारी व कालबंधन नसणारे प्रकाशनही असते त्याला अनियतकालिक असे म्हटले जाते.

आठवड्यातून दोनदा आणि दोन आठवड्यातून एकदा प्रकाशित होणाऱ्या अशा दोन्ही प्रकारच्या नियतकालिकाला इंग्रजीत Biweekly असे म्हणतात. १८४० मध्ये ‘दिर्दर्शन’ नावाचे मराठीतील पहिले मासिक महाराष्ट्रात सुरु झाले असा समज आहे. तर १९३२ साली मराठी नियतकालिक ‘दर्पण’ हे बालशास्त्री जांभेकर यांच्या संपादनाखाली सुरु झाले.

नियतकालिकांचा विविध प्रकारांचा वाचकवर्ग ठरून गेला आहे. यामध्ये रंजनात्मक वाचक वर्ग, शृंगारकथा, रहस्यकथा, कविता, प्रवास वर्णन, बोलपट, नाट्यप्रयोग, वैज्ञानिक किंवा सामाजिक विषयावरचा लेख, ललित साहित्य, वैचारिक लेख अशा प्रकारची नियतकालिके, मासिके यामधून पहावयास मिळतात. वृत्तपत्रांप्रमाणेच लोकप्रिय माध्यम म्हणून याकडे पाहिले जाते. आज भारतात सुमारे २० हजार साप्ताहिके, ६ हजार पाक्षिके, १७ हजार मासिके, ४ हजार त्रैमासिके व ६०० वार्षिके प्रकाशित होतात.

३. पुस्तके :-

पुस्तक हे लिखित, छापलेल्या व कोन्या कागदापासून व चर्मपत्रे, झाडाच्या पानांपासून किंवा इतर कोणत्याही साहित्यापासून बनविलेल्या पानांचे एकत्रित संकलन असते. साहित्यिक लिखित व प्रकाशित कृतीस पुस्तक म्हणतात. ग्रंथपालन व माहिती विज्ञानात पुस्तकास मासिके, वर्तमानपत्रे, नियतकालिके यापासून वेगळे करण्यासाठी, ‘मोनोग्राफ’ म्हणण्यात येते. इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपातल्या पुस्तकास ई-पुस्तक म्हणतात. पुस्तकासह सर्व लिखित स्वरूपात असलेल्या कामांना साहित्य म्हणतात. पुस्तकांच्या माध्यमातून मानवाला हवी ती माहिती केब्हाही, कुठेही, कधीही वाचता येते. पुस्तकांच्या माध्यमातून समाजातील विविध गोष्टीबाबतचे चित्रण समाजापर्यंत सहज पोहचवता येते. भारतात पहिले ‘पुस्तकांचे गांव’ म्हणून महाराष्ट्रातील महाबळेश्वरजवळील ‘भिलार’ हे गाव नोंदले गेले.

४. इतर मुद्रित साहित्य :-

यामध्ये इतर अनेक प्रकारची आधुनिक माध्यमे आज वापरली जातात. वेगवेगळ्या प्रकारची माहिती, संदेश समाजापर्यंत पोहचवण्यासाठी मुद्रित साहित्यांचा वापर केला जातो. उदा. टपाल.

५. जाहिरात :-

जनसंपर्कचे एक प्रभावी माध्यम म्हणून जाहिरातीकडे पाहिले जाते. संदेशाचे छापील, दृक अथवा श्राव्य स्वरूपात उत्पादन, कल्पना व सेवा यांचे प्रकटन करणे म्हणजे जाहिरात होय. थोडक्यात वस्तू व सेवांची मागणी निर्माण करणारी कला म्हणजे जाहिरात होय. जाहिरातीने प्रभावित होवून लोकांनी उत्पादित वस्तू किंवा सेवा घ्यावी हा जाहिरातीमागे उद्देश असतो. एखादा सामाजिक हिताचा संदेश लोकांपर्यंत पोहचवण्यासाठी स्लाईड्स, संगणकीकृत, रेखाचित्र, चलचित्र, देखावा, छोटी माहिती केंद्रे, बस थांब्यावरील संवाद यातूनही माहिती पोहचू शकते. १४७७ साली इंग्लंडमध्ये पुस्तकाच्या विक्रीसंबंधीची पहिलीजाहिरात हस्तपत्रकाच्या रूपाने प्रसिद्ध झाली तर १६२५ मध्ये वर्तमानपत्रात पहिली जाहिरात लंडनमध्ये छापण्यात आली.

(II) इलेक्ट्रॉनिक माध्यमे (Electronic Media) :-

इलेक्ट्रॉनिक म्हणजे अणुविद्युत माध्यमे होय. उर्जेवर चालणारी उदा. रेडिओ, दूरदर्शन, चित्रपट, टेलिफोन, संगणक, इंटरनेट, मोबाईल, टॅब इत्यादी. अणुविद्युत माध्यमे पहावयास मिळतात. जनसंपर्काच्या आधुनिक इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांना आजच्या बदलत्या काळामध्ये अतिशय महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. अशी माध्यमे खालीलप्रमाणे :-

१. आकाशवाणी (Radio) :-

आकाशवाणी हे मनोरंजनाचे व माहितीसाठी श्राव्य माध्यम आहे. रेडिओ एक व्यक्तीगत माध्यम असल्याने गर्दीमध्ये सुद्धा ते श्रोत्यास ऐकवत राहते. म्हणूनच त्याला जादुई माध्यम म्हटले जाते. आजसुद्धा ग्रामीण भागामध्ये रेडिओचा प्रभाव खूपच व्यापक असलेला पहावयास मिळतो. यामध्ये प्रामुख्याने कृषिविषयक कार्यक्रमांना अंतर्भाव दिसून येतो. म्हणूनच ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांसाठी हे साधन अतिशय उपयुक्त बनले आहे.

मार्कोनी यांनी १९०१ मध्ये रेडिओचा शोध लावला. १९२३ मध्ये रेडिओ क्लब ऑफ बॉम्बे'ने पहिला आकाशवाणी कार्यक्रम प्रसारित केला. “इंडियन ब्रॉडकास्टिंग” या नावाने १९२७ मध्ये मुंबई व कोलकाता येथून प्रायोगिक तत्त्वावर प्रसारण सुरू झाले. १९३० साली या संस्थेचे दिवाळे निघाल्यानंतर इंग्रजांनी ही दोन्ही ठिकाणे आपल्या अधिपत्याखाली घेतली. १९३६ साली या सेवा “ऑल इंडिया रेडिओ” या नावाने ओळखल्या जाऊ लागल्या. १९४७ मध्ये जेव्हा भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त झाले तेव्हा ‘ऑल इंडिया रेडिओ’ नावाचा स्वतंत्र विभाग माहिती व प्रसारण संभाषणाच्या अंतर्गत स्थापन करण्यात आला. “ऑल इंडिया रेडिओ”चे अधिकृतरित्या ‘आकाशवाणी’ हे नाव १९५७ साली ठरविण्यात आले. भारतीय संसदेच्या कायद्यानुसार २३ नोव्हेंबर १९९७ रोजी प्रसार भारतीची स्थापना करण्यात आली. आकाशवाणीच्या

वेबसाईटवर उपलब्ध असलेल्या माहितीप्रमाणे भारतातील ९९.३७% लोकांपर्यंत आकाशवाणीचे प्रसारण पोहचते. आकाशवाणीची एकूण २२९ प्रसारण केंद्रे आहेत. तसेच एकंद्र २४ भाषामध्ये ३९४ वाहिन्या प्रसारित केल्या जातात. इतर कोणत्याही प्रसारणापेक्षा आकाशवाणी हे लोकप्रिय साधन आहे.

रेडिओ या श्राव्य माध्यमाच्या आधारे अशिक्षित, अज्ञानी लोकांनासुद्धा एकमेकांच्या संपर्कात आणता येते. आकाशवाणीद्वारे बातम्या, गाणी, व्याख्याने, कविता, महत्त्वाच्या व्यक्तींच्या मुलाखती, नाटके, याचबरोबर विद्यार्थी, स्त्रिया, कामगार, नोकरदार, उद्योगपती, व्यापारी, शेतकरी यांच्यासाठी उपयुक्त कार्यक्रम प्रसारित केले जातात. त्यामुळे या संपर्कमाध्यमांचा लोकांना अतिशय उपयुक्त असा फायदा होतो. थोडक्यात, रेडिओ हे लोकांना मनोरंजनातून लोकशिक्षण देणारे प्रभावी असे श्राव्य माध्यम आहे.

१. दूरचित्रवाणी (Television) :-

दूरचित्रवाणी हे टृक-श्राव्य माध्यम आहे. दूरचित्रवाणीचा शोध १९२६ मध्ये जे. एल. बेअर्ड यांनी लावला. दूरचित्रवाणीच्या पडद्यावर प्रसंग चालू असताना ते ऐकण्या-पाहण्याचीही संधी मनुष्याला मिळते. या माध्यमाच्याआधारे मानवाला बातम्या पाहणे, ऐकणे, नवीन गोष्टी शिकणे. मनोरंजन, शेतीविषयक, आरोग्यविषयक माहितीसाठी उपयुक्त आहे. भारतात दूरचित्रवाणीचा प्रारंभ ५ सप्टेंबर १९५९ रोजी झाला. दिल्ली-आकाशवाणी भवनमधून प्रायोगिक तत्वावर सुरु झाले. यानंतर मुंबई व मद्रास या शहरापासून सुरु झालेला प्रवास केबल क्रांतीमुळे संपूर्ण भारतभर पसरला. थोडक्यात एकत्रित स्वरूपत पाहिले असता दूरचित्रवाणी म्हणजे दुरुन किंवा खूप अंतरावरून मिळालेले हे शहाणपण होय.

दूरचित्रवाणीद्वारे विविध स्वरूपाचे ज्ञान प्रसारित होत असते. यामध्ये राष्ट्रीय, प्रादेशिक व स्थानिय स्वरूपाचे कार्यक्रम प्रक्षेपित केले जातात. राष्ट्रीय एकात्मतेस चालना देणे, लोकांच्या मनात वैज्ञानिक क्रांती वाढीस लावणे, विविध क्रिडा प्रकारांना चालना देणे, कलेला प्रोत्साहन देणे, सांस्कृतिक वारसा व विचारांची देवाण-घेवाण करणे, आधुनिक माहिती, मते, विचार, मूळ्ये लोकांच्या मनावर प्रभावीपणे बिंबवणे यासारखी उद्दिष्ट्ये दूरचित्रवाणीकडून अपेक्षिली जातात.

३. चित्रपट (Movies) :-

चित्रपट सुधा टृक व श्राव्य माध्यम असून समाजाच्या सर्वच स्तरांवरून त्याची प्रशंसा केली जाते. म्हणूनच चित्रपट हे सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी माध्यम मानण्यात येते. भारतात प्रथम फ्रान्सचे तुमारे ब्रदर्स यांनी ७ जुलै, १८९६ रोजी एक चित्रपट प्रकाशित केला. परंतु भारतातील पहिले चलचित्र १९१३ मध्ये प्रकाशित झाले. श्री. धनराज गोविंद उर्फ दादासाहेब फाळके ही पहिली व्यक्ती की, ज्यांनी पहिल्यांदा पूर्णपणे एतदेशीय तोंडवळा असलेल्या भारतीय मूकचित्रपट निर्माण केला. “राजा हरिश्चंद्र” असे त्या चित्रपटाचे नाव होते. या चित्रपटामुळे भारतातील चित्रपट उद्योगाला चालना मिळाली.

चित्रपट हे असे माध्यम आहे की, ज्यात वास्तव किंवा प्रत्यक्ष स्थितीचे सादरीकरण कल्पकतेने करण्यात आलेले असते. थोडक्यात चित्रपटामुळे लोकांना माहिती पुरविणे, शिक्षण देणे, मनोरंजन करणे, लोकसंस्कृतीचे संक्रमण करणे यासारखी अनेक कार्ये केली जातात. इतकेच नव्हे तर चित्रपट लोकांना संप्रदायवाद, भ्रष्टाचार, विश्वास, लोभ, राजकारण, दारिद्र्य, लैंगिक हिंसाचार अशा व्यापक आणि संवेदनशील प्रश्नांवर विचार करण्यास भाग पाडतात.

भारतात चित्रपट निर्मितीला प्रोत्साहन देण्याच्या दृष्टीने अनेक संस्था निर्माण झाल्या आहेत. यामध्ये दि फिल्म डिव्हीजन'ची १९४८ ची मुंबई येथील स्थापना तर सेंट्रल बोर्ड ऑफ सर्टिफिकेशनची १९५२ मध्ये स्थापना झाली. त्याचबरोबर १९७५ मध्ये 'राष्ट्रीय चित्रपट विकास मंडळ'ची स्थापना करण्यात आली. यांच्या आधारे मंडळाकडून गुणवत्तापूर्ण निर्मितीसाठी प्रोत्साहन दिले जाते. याबरोबरच राष्ट्रीय चित्रपट व 'दूरदर्शन संस्था' यांच्यादवारे अभिनय, निर्देशन, छायालेखन, संकलन यासंदर्भात मार्गदर्शन केले जाते.

थोडक्यात तुलनात्मकदृष्ट्या चित्रपट हे मनोरंजन. शिक्षण व लोकजाणिवेचे, स्वस्त व लोकप्रिय दृक-श्राव्य माध्यम आहे. यावरूनच चित्रपट हे एक जनसंपर्काचे एक प्रभावी व उपयुक्त माध्यम आहे हे सिद्ध होते.

४. संगणक (Computer) :-

चार्ल्स बॅबेज हा संगणकविषयक मूळ संकल्पना मांडणारा पहिला शास्त्रज्ञ होय आणि म्हणूनच त्यांना संगणक संकल्पनेचे जनक मानले जाते. परंतु खन्या अर्थाने १५ फेब्रुवारी १९४६ ला अमेरिकेतील हॉवर्ड युनिव्हर्सिटीने इलेक्ट्रॉनिक घटकांचा वापर करून निर्माण केलेला संगणक हा पहिला संगणक आहे. त्याला इलेक्ट्रॉनिक न्युमरिकल इंटिग्रेटर अॅण्ड कॅल्कुलेटर (ENIAC) असे म्हटले जाते. संगणक हे अलिकडील काळातील अत्याधुनिक जनसंपर्काचे माध्यम म्हणून ओळखले जाते.

संगणक व्यवस्था म्हणजे गणिती व तर्कसंगत गणनाक्रियेच्या आधारे केलेली माहिती तात्पुरती किंवा कायमस्वरूपी साठवून ठेवण्याची क्षमता बाळगणारे एक माहिती प्रक्रिया यंत्र आहे. थोडक्यात संगणक हे इलेक्ट्रॉनिक यंत्र असून ते त्याला दिलेल्या सूचनेनुसार माहिती पुरवित असते. संगणकाच्या आधारे कोणत्याही व्यक्तीला मनोरंजन, शिक्षण व जगात कोठेही असलेल्या व्यक्तीशी संपर्क साधने शक्य होते. चित्रपट, गाणी, संगीत, शैक्षणिक उपक्रम सॉफ्टवेअरच्या मदतीमुळे कौशल्यप्राप्त व विद्वान होऊ शकते.

संगणक म्हणजे माहितीच्या अनेक टप्प्यावरील गणना व गणती स्वयंचलित पद्धतीने करणारे यंत्र आहे. त्यामुळे त्याची उपयुक्तता व परिणाम विचारात घेवून अनेक शैक्षणिक संस्था, कार्यालय, अभियांत्रिकी महाविद्यालये, खाजगी कार्यालये व घरगुती लोक याचा मोठ्या प्रमाणात वापर करू लागले आहेत. थोडक्यात संगणक ज्ञान हे आजच्या पिढीच्या जीवनाचा अपरिहार्य भाग बनले आहे. म्हणून संगणक हे विश्व व्याप्त जनसंपर्काचे माध्यम असून आजच्या व्यापक व जलद धावणाऱ्या जीवनात त्याला पर्याय नाही हे स्पष्ट होते.

५. इंटरनेट (Internet) :-

इंटरनेट म्हणजे दूरध्वनी जोडणी, तंतु दृक्साधन सेटलाईट लिंक्स् व इतर माध्यमांना जोडलेल्या संगणकाची व्यवस्था होय. इंटरनेट हे माहितीचे स्रोत असून ते सतत वृद्धिंगत व परावर्तित होत जाते. थोडक्यात इंटरनेट म्हणजे संगणक जोडण्यामधील सहकार्याधिष्ठित आंतरसंबंधाने आकारित झालेले जाळे होय.

इंटरनेट हे प्रभावी संपर्क माध्यम असून ते अनेक घटकांच्या बाबतीत माहिती पुरविणारा प्रमुख स्रोत आहे. ज्ञान मिळविण्याच्यादृष्टीने आज कोणत्याही देशातील कोणतीही व्यक्ती, संस्था किंवा संघटना इंटरनेटची संपर्क साधणे सहज शक्य झाले आहे. त्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीला जग हे जवळ आले आहे असे वाटते. त्यामुळे 'वैश्विक खेडे' ही संकल्पना विकसित झाली आहे.

थोडक्यात, आधुनिक जनसंपर्क माध्यमांनी जीवनाच्या सर्व भागात अतिशय महत्वाच्या भूमिका पार पाडल्या आहेत. सामाजिक परिवर्तनाबोरबरच देशाच्या एकात्मक वाढीसाठी या माध्यमांनी हातभारच लावलेला दिसून येतो. जागतिकीकरणाची प्रक्रिया ह्या माध्यमांच्याशिवाय पूर्ण होवू शकत नाही.

२.२.३ जनसंपर्क माध्यमांचा समाजावरील प्रभाव (मुद्रित व इलेक्ट्रॉनिक) (Impact of Mass Media : Print and Electronic Media)

जनसंपर्क माध्यमे ही मानवी जीवनाचा अविभाज्य अंगेच बनली आहेत. जनसंपर्क माध्यमे ही विकास व सामाजिक परिवर्तनाची प्रभावी शक्ती आहेत. भारतात जनसंपर्क माध्यमांचा पाया जरी ब्रिटिश कालखंडात घातला गेला असला तरी त्याचा खन्या अर्थात स्वातंत्र्योत्तर काळातच जलदगतीने विकास झाला. भारतीय समाजाच्या विविध क्षेत्रावरील झालेला त्यांचा प्रभाव अभ्यासणे आवश्यक आहे.

अ) आर्थिक क्षेत्रावरील प्रभाव (Impact on Economic Field) :-

जनसंपर्क माध्यमांचा आर्थिक क्षेत्रावरील पडलेला प्रभाव दिसून येतो. तो अभ्यासणे गरजेचे आहे.

१. आर्थिक माहिती (Economic Information) :-

जनसंपर्क माध्यमांच्या आधारे राष्ट्रीय व जागतिक स्तरावरील अद्यावत माहितीचा पुरवठा होत असतो. यामध्ये उद्योग, व्यवसाय, व्यापार, नोकरी, सेवा व कृषि इत्यादीची माहिती व उत्पादन, वितरण, उपयोगिता, विनिमय आणि बाजारपेठा यांची माहिती व्यक्ती व प्रशासनाला पुरविली जाते.

२. विकास कार्यक्रमातील यश :-

जनसंपर्क माध्यमांच्याद्वारे आर्थिक विकासाच्या योजना व कार्यक्रम लोकांच्यापयृतं पोहचविण्यात

आणि विकासाभिमुख बनविण्यात मोठा हातभार लागला आहे. उद्योगधंडे, कृषि विकासाच्या योजना, संकरित बी-बियाणे, शेती अवजारे, रासायनिक खते, उत्पादनाची गरज यासंबंधीचे माहिती या माध्यमांच्याद्वारे लोकांपर्यंत पोहचवता येते.

३. रोजगार निर्मिती :-

या माध्यमांचा विस्तार व विकासामुळे रोजगारवाढीला चालनाच मिळालेली दिसून येते. उत्पादन, विक्री, दुरुस्ती यासारख्या वस्तूंचा सेवा या माध्यमांच्यामुळे सुरु झाल्या. थोडक्यात संगणक व इंटरनेटमुळे आपल्या देशात व परदेशात नोकरीच्या संधी निर्माण झाल्या.

४. जाहिरात :-

या जनसंपर्क माध्यमांचा जाहिरातीसाठीही मोठ्या प्रमाणात वापर केला जातो. व्यावसायिक हे उत्पादित वस्तू व सेवांच्या जाहिराती करून बाजारपेठा काबीज करू लागले आहेत.

५. महसुलातील वाढ :-

संपर्क साधनांचे उत्पादन व त्यांची विक्री उपकरणे, जाहिराती, या माध्यमांवरील कार्यक्रम यावर शासनाकडून अनेक कर लावले जातात. त्यामुळे महसुलात प्रचंड प्रमाणात वाढ होताना दिसून येतो.

ब) सामाजिक क्षेत्रावरील प्रभाव (Impact on Social Field) :-

१. सामाजिक परिवर्तनास चालना :-

जनसंपर्क साधनांच्या जलदगतीने झालेल्या वाढीमुळे सामाजिक परिवर्तन, विकास व शिक्षण या प्रक्रियांना मोठ्या प्रमाणात चालना मिळाली. समाजातील सामाजिक समस्या संदर्भातील लोकांचा दृष्टिकोन परावर्तित करण्याचा प्रयत्न या माध्यमांनी केला. इतकेच नव्हेतर वैज्ञानिक दृष्टिकोन, मानवतावाद, धर्मनिरपेक्षता, समानता, स्वातंत्र्य यासारख्या लोकशाहीप्रणीत मूल्यांचा प्रचार करून आधुनिकीकरणाला चालना दिल्याचे दिसून येते.

२. सामाजिक समस्यांचे निवारण :-

जनसंपर्क माध्यमांच्या आधारे समाजातील सामाजिक समस्या सोडविण्यास हातभारच लागलेला दिसून येतो. सामाजिक समस्या, त्याची कारणे, त्यावरील उपाययोजना, चर्चासत्रे, परिसंवाद, व्याख्याने, नाट्यछटा यासारख्या घटकांच्या द्वारे त्या समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न केला जातो.

३. समस्यांचे सादरीकरण :-

समाजातील लोकांच्या दैनंदिन समस्या या माध्यमांच्याद्वारे त्याचे अचूक सादरीकरण समाजापुढे केले जाते. वृत्तपत्र, रेडिओ या माध्यमांच्याद्वारे या समस्यांवर परखड विचार मांडणे व प्रसारित केले जाते.

४. शिक्षण प्रसार :-

जनसंपर्क माध्यमांच्याद्वारे औपचारिक व अनौपचारिक पध्दतीने शिक्षण प्रसाराचे कार्य केले जाते. वृत्तपत्रे, रेडिओ, दूरदर्शने यांच्यामार्फत अनेक शैक्षणिक परिसंवाद, चर्चा, कृती कार्यक्रम प्रसारित केले जातात. कोणत्याही व्यक्तीला घराच्या बाहेर न जाता संगणक व इंटरनेटच्या माध्यमातून कोणतीही माहिती जलद गतीने उपलब्ध होते.

क) राजकीय क्षेत्रावरील उपाय (Impact on Political Field) :-

१. लोकमत घडविते :-

जनसंपर्क माध्यमे ही लोकमत घडविण्यासाठी प्रभावी भूमिका पार पाडतात. याद्वारे राजकीय धोरणे, निर्णय, कार्यक्रम चर्चेसाठी जनतेसमोर मांडणे व चर्चा करणे या अनुषंगाने ही साधने फार महत्वाची आहेत.

२. राजकीय समाजीकरण :-

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारताला लोकशाही व्यवस्थेवरील श्रद्धा, निष्ठा, योग्य अभिवृत्ती विकसित करण्यासाठी या माध्यमांनी अतिशय परिश्रम घेतले आहेत.

३. राजकीय सहभाग :-

देशाच्या राजकीय प्रक्रियेमध्ये लोकांनी सहभाग घ्यावा म्हणून ही साधने मोलाची भूमिका पार पाडतात. लोकांनी मतदान करणे, निवडणूक प्रक्रियेत सहभाग, उमेदवारांचा प्रचार, पक्षकार्य करणे, यासारख्या घटकांमध्ये जाणीव जागृतीसाठी ही साधने प्रयत्न करत असतात.

४. राष्ट्रीय एकात्मता :-

भारतीय समाजात अनेक जाती, धर्म, वंश, वर्ण, पंथ पहावयास मिळतात. या सर्वांची भाषा, संस्कृती, केशभूषा, वेशभूषा, परंपरा यामध्ये भिन्नता पहावयास मिळते. या सर्व घटकांना एकत्र बांधून ठेवण्याचे कार्य ही माध्यमे करत असतात. थोडक्यात विभिन्नतेतून एकता राखण्याचे कार्य या माध्यमांनी करावयाचे असते.

ड) सांस्कृतिक क्षेत्रावरील प्रभाव (Impact on Cultural Field) :-

१. सांस्कृतिक परिवर्तन :-

प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे या माध्यमांनी सांस्कृतिक परिवर्तनाला पाठिंबा दिलेला दिसून येतो. पाश्चात्य देशाचे भारतीय समाजावर पडणारे चांगले वाईट प्रभाव यातूनच ही माध्यमे समाजावर योग्य व अयोग्य ठरवून समाजाला मार्गदर्शन करत असतात.

२. कला व क्रिडाविषयक उपक्रमांचा विकास :-

जनसंपर्क माध्यमांची या क्षेत्रातील भूमिकासुधा अतिशय महत्त्वाची आहे, विविध खेळासंबंधी कार्यक्रम सातत्याने प्रदर्शित केले जातात. त्यामुळे या उपक्रमांना चालना मिळते.

३. भाषांचा विकास :-

या जनसंपर्क माध्यमांच्यामुळे भाषा विकास व भाषा प्रसाराला चालना मिळाली. थोडक्यात या माध्यमांनी विविध भाषांतील कार्यक्रम दूरदर्शन, रेडिओ, चित्रपट, संगणक, इंटरनेटच्या माध्यमातून लोकांच्यापर्यंत पोहोचविण्याची भूमिका पार पाडली.

२.३ सारांश

जगाच्या विकासात जनसंपर्क माध्यमे ही महत्त्वाची भूमिका पार पाडतात. देशातील सांस्कृतिक पुनरुज्जीवन व सामाजिक सुधारणा चलवलीमध्ये जनसंपर्क माध्यमांनी अतिशय महत्त्वाची भूमिका पार पाडलेली दिसून येते. त्याचबरोबर मनोरंजन, रोजगार, प्रादेशिक व स्थानिक कार्यक्रम यासारखे उपक्रम राबवून या साधनांनी आपली उपयुक्तता सिध्द केली आहे. थोडक्यात जनसंपर्क माध्यमांनी लोकांच्या जीवनात परिवर्तन घडवून आणले आहे. जनसंपर्क माध्यमांच्याशिवाय जागतिकीकरणाची प्रक्रिया शक्य झाली नसती, इतकेच नव्हेतर राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्थितीसंबंधाची अद्यावत माहिती या माध्यमांच्यामुळे समाजाला पुरविली जाते. यामुळे राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेत सुधारणेला वाव मिळतो. पर्यायाने देशाच्या विकासाला चालना मिळते.

२.४ पारिभाषिक शब्द व शब्दार्थ

२.५ स्वयंअध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

२.६ सरावासाठी स्वाध्याय

२.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ पुस्तके

१. **Keval Kumar** : "Mass Communication in India."
२. **Srinivas M.N.** : "Social Change in Modern India."
३. **Ram Ahuja** : "Indian Society."
४. **S. C. Dube** : "Indian Society."
५. **Singh Yogendra** : "Modernization of Indian Tradition."

घटक-३

आधुनिक समाजातील सामाजिक परिवर्तन (Social Change in Modern Society)

घटक संरचना

३.० उद्दिष्ट्ये

३.१ प्रास्ताविक

३.२ विषय विवेचन

३.२.१ सामाजिक परिवर्तनाचा अर्थ

३.२.२ आधुनिकीकरण

३.२.३ जागतिकीकरण

३.२.४ सामाजिक चळवळी-अर्थ व प्रकार

३.३ सारांश

३.४ स्वयं-अध्ययनासाठीच्या प्रश्नांची उत्तरे

३.५ सरावासाठी प्रश्न

३.६ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

३.० उद्दिष्ट्ये

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपणास-

- ☞ सामाजिक परिवर्तनाचा अर्थ स्पष्ट होईल.
- ☞ आधुनिकीकरण ही संकल्पना स्पष्ट होईल.
- ☞ जागतिकीकरण ही सामाजिक परिवर्तनाची संकल्पना स्पष्ट होईल.
- ☞ सामाजिक चळवळीचा अर्थ स्पष्ट होईल.

३.१ प्रास्ताविक

परिवर्तन म्हणजे बदल होय. परिवर्तन हा शब्द आपल्या नेहमीच्या परिचयाचा शब्द आहे. पूर्वीची

असणारी स्थिती आणि सध्याची स्थिती यात जाणवणारा फरक म्हणजेच वादळ किंवा परिवर्तन होय. जेव्हा वयोवृद्ध मंडळी काय जमाना आला आहे? आमच्यावेळी असे काहीच नव्हते. यासारखे उद्गार म्हणजे कळत-नकळत ते समाजपरिवर्तनाची भाषा बोलताना दिसतात.

परिवर्तन हा निसर्गाचा नियम आहे. नैसर्गिक वातावरणात बदल होत असतात. जसे की, काल थंडी होती परंतु आज मात्र नाही. पावसाळा, हिवाळा, उन्हाळा हे निसर्गाचे क्रतूचक्र आहे. या क्रतूचक्रामुळे नैसर्गिक वातावरणात परिवर्तन आढळून येते.

निसर्गाप्रमाणेच मानवी समाजात देखील परिवर्तन घडून येत असते. मानवी समाजाच्या परिवर्तनाची प्रक्रिया सतत सुरु असते. मानव हा समाजशील प्राणी तर आहेच पण त्याचबरोबर मानव हा गतीशील व परिवर्तनशील देखील आहे. परिवर्तनशीलता हे मानवी समाजाचे अत्यंत महत्वाचे वैशिष्ट्य आहे.

सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया ही सार्वत्रिक स्वरूपाची आहे. असा कोणताही मानव समाज नाही ज्यामध्ये बदल होत नाहीत. अगदी प्रारंभीच्या साध्या समाजापासून ते प्रगत, औद्योगिक, आधुनिक संकीर्ण समाजापर्यंत सर्वच आकाराच्या आणि प्रकाराच्या समाजात सातत्याने परिवर्तन घडून आले आहेत आणि येत आहेत. त्यामुळे मानवी समाजाच्या दृष्टीने परिवर्तनाची प्रक्रिया अत्यंत महत्वाची आहे.

परिवर्तनाची प्रक्रिया सार्वभौम औद्योगिक क्रांती, नागरीकरण, आधुनिकीकरण यांच्या माध्यमातून मानवी समाज सतत बदलत असतो. नवनवीन सुविधांचा शोध, नवनवीन तंत्रज्ञान व यंत्रवत यंत्रणा, दळणवळणाची साधने, संगणक यांचा मोठ्या प्रमाणावरील वापर या सर्वांच्या परिणामातून समाजात आमूलाग्र बदल घडून येत आहेत. या परिवर्तनाच्या प्रक्रियेमुळेच मानव समाज रानटी अवस्थेतून आजच्या प्रगत अवस्थेपर्यंत येऊन पोहोचला आहे. म्हणूनच परिवर्तन हा मानवी जीवनाचा मूलमंत्र आहे.

३.२ विषय विवेचन

मनुष्य हा स्वभावतःच एक गतिशील प्राणी आहे. त्यामुळे तो ज्या समाजात राहतो. तो समाजही स्थिर स्वरूपाचा नसतो. काळानुसार मानवी समाजात परिवर्तन घडून येत असते आणि परिवर्तनाची ही प्रक्रिया मानवी समाजात निरंतरपणे चालू असते. त्यामुळे मानवी समाजाचा विकास व प्रगती होत असते. या प्रकरणामध्ये आपण सामाजिक परिवर्तन म्हणजे काय? सामाजिक परिवर्तनाचा अर्थ अभ्यासणार आहोत. तसेच सामाजिक परिवर्तनाच्या दोन प्रक्रिया आधुनिकीकरण आणि जागतिकीकरण यांचा सविस्तर अभ्यास करणार आहोत. त्याचबरोबर परिवर्तनाशी पूरक असणारी, परिवर्तनाशी संबंधित असणारी सामाजिक चळवळी या संकल्पनेचा देखील अभ्यास करणार आहोत. सामाजिक चळवळींचा अर्थ आणि सामाजिक चळवळीच्या प्रकारांचे सविस्तर अभ्यास करणार आहोत.

३.२.१ सामाजिक परिवर्तनाचा अर्थ (Meaning of Social Change)

सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया ही सार्वत्रिक स्वरूपाची आहे. याला कोणताही अपवाद नाही आणि जो बदलत नाही तो मानव समाजच नाही. त्यामुळे निरंतरपणे मानवी समाजात परिवर्तन होत असल्याचे दिसून येते. पण समाजात होणारे कोणतेही परिवर्तन हे सामाजिक परिवर्तन नसते. तर विशिष्ट प्रकारच्या बदलांनाच सामाजिक परिवर्तन म्हणतात.

समाजशास्त्रात सामाजिक परिवर्तनाची संकल्पना विशेष महत्वाची असून ती एका निश्चित अर्थाने वापरली जाते. सामाजिक परिवर्तनाच्या संदर्भात अनेक समाजशास्त्रज्ञांनी व्याख्या दिल्या आहेत. त्यातील काही प्रमुख व्याख्या पुढीलप्रमाणे लक्षात घेता येतील आणि त्यावरूनच सामाजिक परिवर्तनाचा अर्थही अधिक स्पष्ट होईल.

○ सामाजिक परिवर्तनाची व्याख्या (Definition of Social Change)

१. हॅरी जॉन्सन : “मूलभूत अर्थाने, समाजरचनेतील बदल म्हणजे सामाजिक परिवर्तन होय.”

("In its basic sense social change means change in social structure."

- Harry Johnson.)

२. हार्टन आणि हंट : “समाजातील सामाजिक संबंध व समाजरचना यामधील बदल म्हणजे सामाजिक परिवर्तन होय.” ("Social change-change in social structure and social relationships of the society."

- Horton and Hunt.)

३. किंग्जले डेविस : “केवळ समाजाच्या संघटनात म्हणजेच समाजाच्या संरचनेत आणि कार्यात घडून येणाऱ्या बदलांनाच सामाजिक परिवर्तन असे म्हणतात.” ("Social change means only such alterations as occur in social organisation i.e. the structure and functions of society."

- Kingsley Devis.)

४. गिलिन आणि गिलिन : “समाजमान्य जीवनपद्धतीतील बदल म्हणजे सामाजिक परिवर्तन होय.” (Social change are variations from the accepted modes of life.

- Gillin and Gillin.)

५. एम्. डी. जेन्सेन : “लोकांच्या कार्य करण्याच्या आणि विचार करण्याच्या पद्धतीत होणारा बदल म्हणजे सामाजिक परिवर्तन होय.” ("Social change may be defined as modifications in ways of doing and thinking of the people."

- M. D. Jensen.)

सामाजिक परिवर्तनाच्या वरील व्याख्यांवरून असे सूचित होते की, सामाजिक परिवर्तन ही एक सार्वत्रिक संकल्पना आहे. समाज मग तो कोणत्याही प्रदेशाचा असो प्रत्येक मानवी समाजात सामाजिक परिवर्तनाची संकल्पना आढळतेच. समाज ही एक व्यवस्था आहे. तिचे सर्व भाग हे एकमेकांशी संबंधित आहेत. त्यामुळे एका भागात परिवर्तन झाले की, त्याचा परिणाम दुसऱ्या भागावार होतो, आणि तो भागही त्याप्रमाणे परिवर्तित होतो. म्हणजेच समाजाच्या संरचनेत बदल झाला की सामाजिक परिवर्तन होते.

समाजशास्त्राच्या शब्दकोशात समारसंरचनेची व्याख्या करण्यात आली आहे, त्यानुसार 'कोणत्याही सामाजिक समूहाच्या अंतर्गत व्यवस्थेचा प्रस्थापित प्रकार म्हणजे समाजरचना होय. समूहाच्या सदस्यांच्या परस्परांशी आणि खुद समूहांशी असलेल्या समुच्चयाच्या स्वरूपाचा समाजसंरचनेत अंतर्भाव होतो.' यावरून हे स्पष्ट होते की, कोणत्याही समाजाच्या विविध भागांच्या परस्परसंबंधाच्या स्थिर स्वरूपावरच त्या समाजाची संरचना किंवा व्यवस्था अवलंबून असते. त्यामुळे समाजाच्या विविध भागांच्या परस्परसंबंधाच्या स्वरूपात बदल झाला की, समाजसंरचनेत बदल होतो. म्हणजेच सामाजिक परिवर्तन घडून येते.

सामाजिक संरचनेचे भूमिका, उपगट, प्रमाणके आणि मूल्ये हे चार प्रमुख घटक असून ते परस्परसंबंधीत आहेत. या घटकांतील परिवर्तनाचा प्रभाव सामाजिक संरचनेवर पडून सामाजिक परिवर्तन घडून येते.

थोडक्यात, सामाजिक परिवर्तन म्हणजे-

सामाजिक संरचनेतील बदल, सामाजिक संघटनातील बदल, सामाजिक संस्थातील बदल, सामाजिक संघटनातील बदल, सामाजिक दर्जे व भूमिकातील बदल, सामाजिक संरचना व कार्यातील बदल, व्यक्तीच्या अभिवृत्ती व श्रद्धातील बदल असा अर्थ निघतो. हे सर्व घटक एकाच वास्तवतेचे भिन्न पैलू आहेत.

○ सामाजिक परिवर्तनाशी संबंधित संकल्पना :-

सामाजिक संरचनेच्या घटक तत्वाच्या आधारे सामाजिक परिवर्तनाचे विश्लेषण हँगी जॅन्सन यांनी "Sociology - A systematic Introduction" या ग्रंथात पुढीलप्रमाणे केले आहे. सामाजिक परिवर्तनाची संकल्पना अधिक स्पष्ट व्हावी म्हणून आपल्याला सामाजिक परिवर्तनाशी संबंधित संकल्पनांचाही विचार करावा लागेल.

१) सामाजिक मूल्यातील परिवर्तन – सामाजिक संरचनेच्या घटक तत्वामध्ये मूल्यांचा अंतर्भाव होतो. समाजात प्रचलित असणाऱ्या अत्यंत व्यापक प्रमाणकांना मूल्ये म्हणतात. मूल्ये म्हणजे योग्य-अयोग्य, बरोबर-चूक, चांगले-वाईट हे ठरविण्याचे समाजातील सदस्यांनी स्वीकृत केलेले सर्वमान्य स्वरूपाचे मानदंड किंवा आदर्श होय. विशिष्ट परिस्थितीत कोणाशी कसे वागणे हे अधिक नेमकेपणाने सांगणारी सामाजिक नियमने ही मूल्यांवरच आधारित असतात. आणि समाजातील व्यक्तींनी मूल्यानुसारच वर्तन करावे अशी

समाजाची अपेक्षा असते. व्यक्तीला आपल्या भूमिका पार पाडत असताना या सामाजिक मूल्यांचा अवलंब करावा लागतो. म्हणजेच मूल्ये ही संपूर्ण समाजव्यवस्थेची संरचना आणि कार्याच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे घटक आहेत. म्हणूनच मूल्यात होणारे बदल हे संपूर्ण समाजव्यवस्थेत मूलगामी व दूरगामी परिवर्तन घडवून आणतात. म्हणजेच मूल्यातील बदल हे सामाजिक परिवर्तन ठरते.

२) सामाजिक संस्थामधील परिवर्तन – प्रत्येक मानवी समाजात सामाजिक संस्था आढळतात. विवाह, कुटुंब, धर्म, अर्थ, राज्य, शिक्षण अशा महत्वपूर्ण सामाजिक संस्था आहेत. सामाजिक संस्थांमुळे च मानवाच्या गरजा पूर्ण होऊ शकतात. या सामाजिक संस्थात परिवर्तन घडून आल्यास संपूर्ण समाजात देखील परिवर्तन घडून येते. एकत्र कुटुंब पृथक्तीचे विघटन होऊन विभक्त कुटुंब पृथक्ती निर्माण होते, हुकूमशाही राजवट जाऊन लोकशाही शासनव्यवस्था येणे, किंवा विवाहसंस्थेतील बहुपत्नी विवाहाएवजी एकपत्नी विवाहाची पृथक्ती अस्तित्वात येणे ही सर्व सामाजिक संस्थेतील परिवर्तनाची उदाहरणे आहेत. समाजातील सर्व संस्था या परस्परसंबंधित आणि परस्परावलंबी असल्याने एका संस्थेत बदल झाला की, पर्यायाने संपूर्ण समाजव्यवस्थेत बदल घडून येतात. म्हणूनच संस्थात्मक बदल म्हणजेच सामाजिक परिवर्तन होय.

३) सामाजिक संबंधातील बदल – मँक आयव्हर पेज आणि हार्टन व हंट यासारखे समाजशास्त्रज्ञ सामाजिक संबंधावर विशेष भर देतात. समाज म्हणजे सामाजिक परस्पर संबंधाचे जाळे आहे त्यामुळे काही मूलभूत सामाजिक संबंधात परिवर्तन झाले की संपूर्ण समाजात परिवर्तन घडून येते. म्हणूनच सामाजिक संबंधातील बदल म्हणजे सामाजिक परिवर्तन होय. समाजातील संबंध हे व्यक्ती-व्यक्तीमध्ये, व्यक्ती-समूहामध्ये आणि समूहा-समूहातील असतात आणि जेव्हा यांच्या सामाजिक संबंधांत हल्लूहल्लू बदल होत जातात. तेव्हा समाजव्यवस्थेत बदल होतात. उदा. गुरु-शिष्याचे पूर्वीचे संबंध आणि आजचे विद्यार्थी-प्राध्यापक संबंध. त्याचप्रमाणे पती-पत्नी, मालक-नोकर, जमीनदार-शेतमजूर वगैरेच्या संबंधात असेच बदल घडून आलेले दिसतात.

४) भूमिकाधारकांच्या अभिवृत्ती आणि श्रद्धांमधील परिवर्तन – समाजात प्रत्येक व्यक्तीला काही अर्पित व काही अर्जित दर्जे समाजाने बहाल केलेले असतात. व्यक्तीने त्याला असलेल्या दर्जाला अनुसरून वर्तन करणे म्हणजे भूमिका होय. व्यक्तीच्या भूमिकाविषयक अभिवृत्तीत, श्रद्धांत आणि मूल्यात होणाऱ्या परिवर्तनाचा परिणाम समाज संरचनेवर होतो व समाज परिवर्तन घडून येते. उदा. कारखान्यातील कामगारांना त्यांचे काम हे आपल्यावर लादलेले, कंटाळवाणे आहे, त्यातून नवनिर्मितीचा आनंद मिळत नाही, अशी कामाविषयीची अभिवृत्ती बनली तर त्यांच्यात परात्मतेची भावना निर्माण होईल. मग ते मनापासून काम/भूमिका करणार नाहीत, त्यांची अभिव्यक्ती निराळ्या पृथक्तीने मग कामगार संघटनेच्या कार्यक्रमाद्वारे होऊ शकते आणि संस्थात्मक परिवर्तन होऊ शकते आणि संस्थात्मक परिवर्तन घडून येऊ शकतात. याच प्रमाणे कुटुंबात, नोकरीत अशा पृथक्तीने परिवर्तन होऊ शकते.

अशा प्रकारे समाजातील संरचना, समाजातील मूल्यव्यवस्था, सामाजिक संस्था, सामाजिक संबंध आणि भूमिका वठविणाऱ्या व्यक्तीच्या अभिवृत्ती आणि श्रद्धांमधील परिवर्तन म्हणजे सामाजिक परिवर्तन होय.

○ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

प्रश्न : योग्य पर्याय निवडून खालील विधाने पूर्ण करा.

१. मानव समाज ही एक ..... प्रक्रिया आहे.
(अ) संथ (ब) स्थितीशील (क) गतीशील (ड) सामान्य.
२. किंगजले डेव्हिस यांच्या मते, “..... मधील बदल म्हणजे सामाजिक परिवर्तन होय.”
(अ) समाजरचना (ब) संस्कृती (क) आंतरक्रिया (ड) समाजीकरण.
३. “मूळभूत अर्थाने समाजरचनेतील बदल म्हणजे सामाजिक परिवर्तन होय” ही व्याख्या ..... यांनी केली आहे.
(अ) ऑगस्ट कॉम्प्ट (क) हॅरी जॉन्सन
(ब) किंगजले डेव्हिस (ड) मार्सिस जोन्सबर्ग.
४. ..... जीवन पद्धतीतील बदल म्हणजे सामाजिक परिवर्तन होय.
(अ) समाजविरोधी (क) समाजमान्य
(ब) सांस्कृतिक (ड) वरीलपैकी एकही नाही.

३.२.२ आधुनिकीकरण (Modernization)

आधुनिकीकरण ही व्यापक व सार्वत्रिक संकल्पना आहे. ती सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया आहे. विशेषत: पारंपारिक समाजाकडून पुरोगामी, विज्ञाननिष्ठ, विवेकपूर्ण समाजाकडे होणारी विशिष्ट दिशेने वाटचाल म्हणजे आधुनिकीकरण होय. आधुनिकीकरणामुळे समाजरचनेच्या सर्व पैलूंमध्ये म्हणजे मूळ्ये, श्रद्धा, सिध्दांत, सामाजिक संस्था, नित्य व्यवहारातील कार्य, परंपरागत चाकोरीबाब्य जीवन, श्रमविभाजन, या सर्वांमध्ये परिवर्तन घडून येते. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानामुळे होणाऱ्या सामाजिक परिवर्तनालाही आधुनिकीकरणाची प्रक्रिया म्हणता येईल. याचाच अर्थ पारंपारिकतेच्या जागी नवीन विचारसरणी प्रस्थापित होणे यालाच आधुनिकीकरण म्हटले जाते.

○ आधुनिकीकरणाची व्याख्या (Definition of Modernization)

भारतात आधुनिकीकरणाची संकल्पना एम. एन. श्रीनिवास, योगेंद्रसिंग, एस. सी. दुबे व

ए. आर. देसाई यांनी मांडली. यापैकी काही समाजशास्त्रज्ञांनी केलेल्या आधुनिकीकरणाच्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे :-

- १) डॅनिएल लर्नर : “कमी विकसित समाज जेव्हा अधिक विकसित समाजातील सामान्य वैशिष्ट्ये आत्मसात करतात, अशा सामाजिक परिवर्तनाच्या जुन्या प्रक्रियेला अनुसरून वापरली जाणारी सांप्रतची संकल्पना म्हणजे आधुनिकीकरण होय.”
- २) एम. एन. श्रीनिवास : आधुनिकीकरण ही मूल्यभारित संकल्पना आहे, त्यांच्या मते, ‘आधुनिकीकरण म्हणजे चांगली गोष्ट या अर्थाने तिचा वापर सामान्यपणे होत असतो. आधुनिकीकरणाएवजी त्यांनी पाश्चात्यीकरण ही संज्ञा वापरली आहे की ज्यामुळे, ब्रिटिशांच्या दीडशे वर्षांच्या, राजवटीमुळे भारतीय समाज आणि संस्कृती यामध्ये वैशिष्ट्यपूर्ण बदल घडून आले.’
- ३) एम. एन. श्रीनिवास असेही म्हणतात की, ‘आधुनिकीकरण हा पाश्चात्यीकरणाचा परिणाम आहे. आधुनिकीकरण हे ब्रिटिशांचे अंधानुकरण नाही, तर ते स्वतःच्या विकासासाठी विकसित राष्ट्रांचे केलेले अनुकरण आहे.’
- ४) स्मेलसर : “औद्योगिकरणाचा प्रयत्न करणाऱ्या समाजातील बहुतांशी सर्वच घटकात परिवर्तन घडवून आणणाऱ्या जटिल अशा संचास अनुसरून ‘आधुनिकीकरण’ हा शब्द वापरला जातो. समाजातील अर्थव्यवस्था, राजकारण, शिक्षण, परंपरा आणि धर्म यामध्ये जे सतत परिवर्तन चालू असते ते आधुनिकीकरण म्हणून ओळखले जाते.”

वरील व्याख्यांवरून आधुनिकीकरणामध्ये समाजाच्या आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक, सामाजिक संरचनेत आमूलाग्र परिवर्तन घडून येते. आधुनिकीकरण ही एक व्यापक परिवर्तनाची प्रक्रिया असून ती विश्वव्यापी आहे.

○ आधुनिकीकरणातील वैशिष्ट्ये (Characteristics of Modernization) :-

- १) आधुनिकीकरण ही व्यापक प्रक्रिया आहे – आधुनिकीकरणाचा परिघ विस्तीर्ण आहे. मानवी जीवनाच्या सर्व पैलूंना त्याने स्पर्शिले आहे. कला, साहित्य, संगीत, शिल्प, मानवी जीवनशैली, स्थापत्यशास्त्र, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, राजकीय, धार्मिक अशा विभिन्न क्षेत्रात आधुनिकीकरण आढळून येते. म्हणून आधुनिकीकरण ही एक गतीशील व्यापक अशी प्रक्रिया आहे.
- २) पारंपारिकतेचे आधुनिकतेत परिवर्तन – आधुनिकीकरण ही जुन्याचे नव्यामध्ये रूपांतर

करणारी प्रक्रिया आहे. परंपरागत समाजव्यवस्थेत आमूलाग्र बदल घडवून आणण्याची किमया आधुनिकतेत आहे. आधुनिकीकरण ही विज्ञाननिष्ठ व विवेकपूर्णतेवर आधारित प्रक्रिया आहे. म्हणजेच पारंपारिकतेचे आधुनिकतेत परिवर्तन असे अपेक्षित आहे.

- ३) **नागरीकरण व औद्योगिकरणाशी संबंधित** – आधुनिक भारतीय समाजात औद्योगिकरण झापाट्याने वाढत आहे. पाश्चात्य देशातील आर्थिक व तांत्रिक सहाय्यातूनच भारतात औद्योगिक प्रगती झाली. व्यक्ती स्वतःच्या विकासासाठी सतत धडपडू लागला. उच्च राहणीमान, चांगला रोजगार मिळविण्याच्या हेतूने आधुनिकीकरणाचा मार्ग मोकळा झाला, आधुनिकीकरणाचा संबंध हा प्रामुख्याने औद्योगिकरण, नागरीकरण, भांडवलवाद या प्रक्रियांशी येतो. त्यांच्यातील आदान-प्रदानातून आधुनिकीकरणाला गती प्राप्त होते.
- ४) **विशेषीकरण** – उद्योग, व्यवसाय आणि इतर अर्थव्यवहार यांचे विशेषीकरण हे आधुनिकीकरणाचे लक्ष्य मानले जाते. विशेषीकरणातून आर्थिक विकास होतो. त्यामुळे विशेषीकरण हे आधुनिकीकरणाचे लक्ष्य मानले जाते.
- ५) **धर्मनिरपेक्षता** – सहिष्णुता ही आधुनिकीकरणाची सर्वात मोठी ओळख आहे. देशात सर्व नागरिकांना धार्मिक क्षेत्रात आपापल्या स्वतंत्र विचारधारा व पध्दतीनुसार धर्माचरण करण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य देण्यात आले आहे.
- ६) **तांत्रिकी विकासाशी संबंध** – तांत्रिकी समाज म्हणजेच आधुनिक समाज असे एक सर्वसामान्य समीकरणच होउन बसले आहे. नवे तंत्रज्ञान, नव्या तांत्रिक पद्धतीने होणाऱ्या उत्पादनामुळे, वैयक्तिक जीवनातील त्यांच्या वापरामुळे समाज आधुनिक बनला. म्हणूनच तांत्रिकीकरण हे आधुनिकीकरणाचे महत्वाचे लक्षण आहे.
- ७) **नाविन्यपूर्ण निर्मिती** – आधुनिकतेचा संबंध हा नेहमीच नाविन्याशी जोडला जातो. जुन्याच्या जागी नवीन येणे म्हणजे नाविन्यपूर्ण निर्मिती आहे. दलणवळणाच्या साधनांमुळे उपभोग्य वस्तूंच्या निर्मितीत फार मोठ्या प्रमाणात नाविन्यता येत आहे. नाविन्यतेशी लोक निगडीत आहेत, त्यामुळे आधुनिकीकरण नाविन्यपूर्णतेशी जोडले गेले आहे.
- ८) **व्यापक शिक्षण प्रसार** – शिक्षणाचे व्यापक प्रसारण हे आधुनिकीकरणाचे लक्षण मानले जाते. आधुनिक समाजात प्रत्येक व्यक्तीला शिक्षित बनविणे अनिवार्य आहे. त्याचबरोबर माहिती तंत्रज्ञानाच्या या सूत्रात स्वतःला जुळवून घेण्यासाठी तसेच स्वतःच्या व समाजाचा विकास साधण्यासाठी शिक्षणाची नितांत गरज आहे. त्यासाठी निरनिराळ्या शैक्षणिक संस्था वाढत आहेत.

- ९) सामाजिक व राजकीय चळवळी – सामाजिक व राजकीय क्षेत्रांत नवनवीन चळवळी निर्माण होणे हे आधुनिकीकरणाचे लक्षण मानले जाते. लोकशाही मूल्यांचा आधुनिक राजकीय जीवनात पुरस्कार केला जातो व त्या आधारावर चळवळी उभ्या राहतात. त्यातून सामाजिक व राजकीय क्षेत्रात व्यापक परिवर्तन होते. आंदोलनाचा उद्देश हा नवसमाजनिर्मिती करणे असा आहे आणि हेच आधुनिकीकरणाचे ध्येय आहे.
- १०) आंतरराष्ट्रीय सहकार्यात वाढ – आधुनिकीकरणाचे हे एक महत्वाचे लक्षण आहे. आंतरराष्ट्रीय संबंधातून संपूर्ण जग जवळ येते. जगाची ओळख होते. विकासाच्या दिशा विकसित होतात. आंतरराष्ट्रीय सहकार्यात वाढ होते हे आधुनिकीकरणाचे वैशिष्ट्य आहे.
- ११) आधुनिक व्यक्तीत्व – आधुनिकीकरणाचा चालना देण्यासाठी आधुनिक व्यक्तीत्व असले पाहिजे. व्यक्तीची प्रगती, सुधारणा यांच्या अभिव्यक्तीसाठी जास्तीत जास्त स्वातंत्र्य, बुध्दीवाद, व्यक्तीत्व अशी नैतिक मूल्ये म्हणून स्वीकारणे हे देखील महत्वपूर्ण ठरते.
- १२) सामाजिक परिवर्तन – आधुनिकीकरणात सामाजिक परिवर्तनाची गती तीव्र असते. परिवर्तन हे अनेक क्षेत्रात दिसून येते. समाजात विविध प्रकारच्या सुधारणा करण्यासाठी सामाजिक चळवळी कार्यरत असतात. अशा चळवळी सामाजिक परिवर्तनाला अधिक गतीशील बनवतात व आधुनिकीकरणास प्रोत्साहन देतात.

आधुनिकीकरणाच्या वरील वैशिष्ट्यानुसार आधुनिकीकरणाची संकल्पना अधिक स्पष्ट होते.

○ आधुनिकीकरणाची कारणे :-

आधुनिकीकरण हे अनेक प्रकारच्या कारणांमुळे घडून येते. मिरॉन विनर यांनी आधुनिकीकरणाच्या अशा पाच घटकांच्या अथवा कारणांचा उल्लेख केला आहे. ती कारणे पुढीलप्रमाणे :-

- १) **शिक्षण** – शिक्षण आधुनिकीकरणाचा प्रमुख आधार आहे. शिक्षणातून कौशल्य आणि विशिष्ट दृष्टिकोणाची निर्मिती होते. शिक्षणामुळे राष्ट्रीय निष्ठा निर्माण होते. त्यावरच राष्ट्राचा विकास अवलंबून आहे.
- २) **जनसंज्ञापन** – वर्तमानपत्र, नियतकालिके, रेडिओ, दूरदर्शन, चित्रपट, संगणक, इंटरनेट या सर्व जनसंज्ञापनाच्या माध्यमामुळे आधुनिकीकरण वेगाने होत आहे.
- ३) **राष्ट्रवादी विचारसरणी** – राष्ट्रवाद आणि लोकशाही यांचा आधुनिकीकरणाशी अगदी जवळचा संबंध आहे. लोकशाही व्यवस्था राष्ट्रवादाची जाणीव वृद्धींगत करण्यास उपयोगी

ठरते. नवीन मूल्ये रुजविण्यात आणि लोकोपयोगी परिवर्तन घडवून आणण्यात लोकशाही व्यवस्था व राष्ट्रीयत्वाची विचारसरणी अधिक पूरक ठरू शकते व त्यातून आधुनिकीकरणाला चालना मिळते.

- ४) **देवगुणधिष्ठीत नेतृत्व** – नेतृत्व करणारी व्यक्ती केवळ व्यक्तीगत स्वार्थापोटी व मोठेपणासाठी आधुनिक मूल्यांचा उपयोग करू लागली तर राष्ट्राचा विकास होणार नाही. त्यासाठी नेतृत्व व लोकशक्ती यात परस्परपूरकता असणे गरजेचे असते.
- ५) **निग्रहात्मक शासकीय सत्ता** – लोकांनी आधुनिक मूल्ये व जीवनविषयक दृष्टीकोन आत्मसात करण्यासाठी स्थिर आणि बळकट शासन असणे आवश्यक आहे. केंद्रस्थानी असे शासन असेल तर घटक सरकारवरही ते नियंत्रण प्रस्थापित करू शकते व त्याद्वारे आधुनिक विचारसरणीचा प्रसार करणे शक्य होते.

त्याचबरोबर नागरीकरण, औद्योगीकरण, कायदे व्यवस्था या गोष्टीदेखील आधुनिकीकरणासाठी आवश्यक आहेत. तसेच तर्कसंगत विचारसरणी, गतीशील विचारसरणी, उत्पादनक्षमता, साक्षरता या गोष्टीही आधुनिकीकरणाला तितक्याच जबाबदार आहेत.

○ भारतातील आधुनिकीकरणाची प्रक्रिया :-

भारतात आधुनिकीकरणाची संकल्पना ब्रिटीश काळात प्रामुख्याने पाश्चात्यांच्या संपर्कातून आली. ब्रिटीश काळात जे आधुनिकीकरण भारतात घडून आले ते काहीसे निवडक व आंशिक स्वरूपाचे होते. कुटुंब, जाती, आप्तसंबंध, ग्राम समुदाय यामध्ये आधुनिकीकरण पोहोचले नव्हते. परंतु कालांतराने व्यापक प्रमाणावर विचार केल्यास शिक्षण, नागरीकरण, औद्योगिकीरण, प्रसार माध्यमे, संचार माध्यमे, वाहतूक, दलणवळण यामध्ये फार मोठ्या प्रमाणावर परिवर्तन घडून आले. समाजसुधारणाच्या काळात देखील आधुनिकीकरणाला चालना मिळाली.

स्वातंत्र्यानंतर आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेला खूप मोठी गती मिळाली. समाजाच्या सर्व क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर परिवर्तने होऊ लागली. लोकशाही राज्यव्यवस्था, कायदेशीर सुधारणा, समुदाय विकास योजना, पंचवार्षिक योजना, विकासविषयक धोरणे, महिला व बालकल्याण, औद्योगिक विकास, खाजगीकरण, महिला सबलीकरण अशा सर्व प्रकारचे परिवर्तन म्हणजे आधुनिकीकरणाचीच प्रक्रिया आहे. पुढे नवनवीन विज्ञान व तंत्रज्ञान विकसित होत गेले व आधुनिकीकरणाची प्रक्रिया सर्वोच्च स्तरावर नेण्याच्या प्रयत्न करत आहेत. अर्थात असे असले तरी आधुनिकीकरणातून परंपरा नष्ट झालेल्या नाहीत. उलट आधुनिकता व परंपरा यांचा एक अनोखा संगम भारतात पहावयास मिळतो.

○ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२

प्रश्न : योग्य पर्याय निवडून खालील विधाने पूर्ण करा.

१. विज्ञाननिष्ठ व विवेकपूर्णतेवर आधारित एक परिवर्तनाची प्रक्रिया म्हणून कशाचा विचार केला जातो ?
(अ) सांस्कृतीकरण   (ब) पाश्चातीकरण   (क) जागतिकीकरण   (ड) आधुनिकीकरण.
२. पारंपारिकतेच्या जागी नवीन विचारसरणी प्रस्थापित होणे म्हणजे ..... होय.
(अ) आधुनिकीकरण   (ब) जागतिकीकरण   (क) पाश्चातीकरण   (ड) औद्योगिकरण.
३. ..... ही एक मूल्यधारित संकल्पना आहे असे एम्. एन्. श्रीनिवास यांचे मत आहे.
(अ) सांस्कृतीकरण   (ब) आधुनिकीकरण   (क) पाश्चातीकरण   (ड) जागतिकीकरण.

३.२.३ जागतिकीकरण (Globalization)

१९८० च्या दशकात जगामध्ये मोठी उलथापालथ झाली. परिणामी, जागतिक अर्थव्यवस्थेत जे बदल झाले ते 'जागतिकीकरण' या नावाने ओळखले जाऊ लागले. जागतिकीकरण ही संपूर्ण जगाची एक बाजारपेठ निर्माण करणारी प्रक्रिया आहे. त्यामुळे जागतिकीकरण ही मूलतः आर्थिक प्रक्रिया आहे. पण त्याचबरोबर सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक पर्यावरण यांच्याशी संबंधित ही जागतिकीकरण प्रक्रिया आहे. त्यामुळे जागतिकीकरण ही सर्वस्पर्शी प्रक्रिया आहे.

'बाजाराधिष्ठित' आर्थिक व्यवहारास उत्तेजन, जलद दलणवळणाच्या सोयी, माहिती तंत्रज्ञानाचा प्रसार यामुळे जगाच्या कोणत्याही कोपन्यात कोणतीही वस्तू किंवा सेवा उत्पादन करणे अथवा विक्री करणे शक्य होते. त्यातूनच जागतिकीकरणाची संकल्पना विकसित झाली.

जागतिकीकरणास 'वैश्विकरण' किंवा 'भूमंडळीकरण' या पर्यायी शब्दानेही ओळखले जाते. जागतिकीकरणामुळे विभिन्न देशातील लोक एक दुसऱ्याच्या अगदी जवळ येत आहेत.

○ जागतिकीकरणाची व्याख्या (Definition of Globalization)

जागतिकीकरणाची व्याख्या, विविध दृष्टिकोनामधून तज्ज्ञ व्यक्तींनी केलेली आहे. त्यापैकी काही प्रमुख व्याख्या पुढीलप्रमाणे :-

- १) जागतिक बँक : "जागतिकीकरण म्हणजे- (अ) उपभोग्य वस्तूंच्या समावेशासह सर्व वस्तूवरील आयात नियंत्रणे हळूहळू रद्द करणे. (ब) आयात जकातीचे दर कमी करणे. (क) सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांचे खाजगीकरण करणे होय."

- २) माल्कम अँदिसेहिह : “जागतिक अर्थव्यवस्था अस्तित्वात आणण्यासाठी किंवा निर्माण करण्यासाठी जागतिक दृष्टिकोणातून निर्माण करणारी प्रक्रिया म्हणजे जागतिकीकरण होय.”
- ३) दिपक नय्यर : “एखाद्या राष्ट्राचे आर्थिक व्यवहार त्याच्या भौगोलिक व राजकीय सिमेच्या बाहेर विस्तारित करण्याची प्रक्रिया म्हणजे जागतिकीकरण होय.”
- ४) श्रवणकुमार सिंग : “आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सर्व राष्ट्रांची एकच बाजारपेठ निर्माण करून तेथे जगातील साधनसामग्रीचे व भांडवलांचे सुलभ अभिसरण निर्माण करणे म्हणजे जागतिकीकरण होय.”

वरील व्याख्यावरून जागतिकीकरण ही अशी एक शक्तीशाली प्रक्रिया आहे की, ज्यातून अस्तित्वात असणाऱ्या आणि परिवर्तित होणाऱ्या समाजातील घटकांचे आव्हान स्विकारण्याची क्षमता त्यामध्ये आहे. जागतिकीकरणामुळे जग एकात्म बनत आहे. थोडक्यात, जागतिकीकरण म्हणजे व्यापार, वित्त, रोजगार, तंत्रज्ञान, दलणवळण, परदेशगमन, पर्यावरण, राहणीमान, समाजव्यवस्था संस्कृती अशा सर्वच क्षेत्रातून होत असणारे परिवर्तन असेही म्हणता येईल. जगातील विविध लोक, राष्ट्रे, समाज यांच्यातील आर्थिक, राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक संबंधाची जागतिक व्यवस्था निर्माण करणारी प्रक्रिया म्हणजे जागतिकीकरण होय.

○ जागतिकीकरणाची वैशिष्ट्ये (Characteristics of Globalization) :-

जागतिकीकरणाचा अर्थ व स्वरूप अधिक स्पष्ट होण्यासाठी जागतिकीकरणाची वैशिष्ट्ये पाहणेही आवश्यक ठरते.

- १) **विश्वात्मक संस्कृती** – आधुनिक युगात एक अशी संस्कृती विकसित होत आहे की, जी विश्वात्मक स्वरूपाची आहे. या संस्कृतीत कुटुंब, विवाह, मनोरंजन, साहित्य, कला व जीवनातील आणखी कितीतरी गोष्टींचा समावेश होतो.
- २) **जागतिक अर्थव्यवस्था** – संपूर्ण जगासाठी एकच अर्थव्यवस्था म्हणजे जागतिक अर्थव्यवस्था निर्माण करणे हे जागतिकीकरणाचे महत्वाचे वैशिष्ट्य आहे. या जागतिकीकरणात विविध राष्ट्रांतील भांडवल, तंत्रज्ञान, बाजारपेठ, श्रम, वस्तू, सेवा इत्यादींचे एकीकरण करून विशाल जगाचे प्रत्यक्ष व्यवहार एकाच ठिकाणी निर्माण करण्याची प्रक्रिया ठरविली गेली. या प्रक्रियेत देशाची अर्थव्यवस्था जागतिक अर्थव्यवस्थेशी जोडल्याने कोणत्याही देशातील उत्पादित वस्तू जगात कुठेही विक्रीसाठी उपलब्ध होऊ लागली आहे. त्यामुळे संपूर्ण जगासाठी एकच

बाजारपेठ तयार झाली. जागतिक अर्थव्यवस्था हे जागतिकीकरणाचे अत्यंत महत्वाचे वैशिष्ट्य आहे.

- ३) **बाजारपेठाचे प्रभुत्व** – जागतिक स्तरावर आर्थिक व्यवस्थेचे एक मोठे जाळेच या बाजारपेठेने निर्माण केले आहे. तसेच संपूर्ण जगात विनिमयाचे माध्यम ‘मुद्रा’ हे बनले आहे. इथे वस्तू विनिमयाला स्थान नाही.
- ४) **उदारीकरण** – जागतिकीकरणात उदारीकरणाला मोठी चालना मिळाली आहे. उदारीकरण म्हणजे उद्योजकांना त्यांच्या स्वतःच्या देशात किंवा परदेशात कोणताही व्यापार वा उद्योग स्थापन करण्याचे स्वातंत्र्य होय. म्हणजेच उदारीकरणामध्ये आर्थिक क्रिया-प्रक्रियावरील नियंत्रणे व बंधने शीथिल करणे अगर नष्ट करणे होय.
- ५) **खाजगीकरण** – खाजगीकरण म्हणजे उद्योगांची, मालकी खाजगी क्षेत्राकडे देणे होय. खाजगीकरणात आर्थिक व्यवहारावरील सरकारचा सहभाग कमी केला जातो. उत्पादन आणि वितरणाच्या माध्यमातून राज्य दूर करून आणि सीमा पार औद्योगिक व्यापार आणि आर्थिक क्रियामधील मुक्त व्यवहार होय.
- ६) **सामाजिक प्रक्रिया** – स्थूल मानाने जागतिकीकरण ही एक आर्थिक प्रक्रिया असली तरी ती एक सामाजिक प्रक्रिया देखील आहे हे लक्षात घेतले पाहिजे. कारण ती जगातील वेगवेगळ्या समाजांना एकाच जागतिक व्यवस्थेत आणणारी प्रक्रिया आहे. मुक्त स्वरूपाचा आंतरराष्ट्रीय व्यापार, दलणवळण व वाहतुकीची साधने, माहिती तंत्रज्ञानातील प्रगती यामुळे संपूर्ण जगातील समाज एकमेकांच्या जवळ येत आहेत.
- ७) **गतिशीलतेत वाढ** – जागतिकीकरणाचे हे महत्वाचे वैशिष्ट्य आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत दलणवळण व वाहतुकीच्या साधनात वाढ झाली आहे. त्यामुळे व्यापार, व्यवसाय शिक्षण, नोकरी, पर्यटन इत्यादीच्या निमित्ताने व्यक्ती जगात कोठेही स्थलांतर करू लागली आहे. व्यक्तीचे महत्व केवळ राष्ट्रीय न राहता संपूर्ण जगाच्या संदर्भात निर्माण झाले आहे. व्यक्ती आता गतीशील व जागतिक बनली आहे.
- ८) **नवीन सामाजिक चळवळी** – योगेंद्र सिंग यांच्या मते, जागतिकीकरणाच्या परिणामातून जे परिवर्तन होत आहे त्यातून नवीन सामाजिक चळवळींना चालना मिळाली आहे. उदा. स्त्री-मुक्ती आंदोलन, शेतकरी आंदोलन वगैरे त्याचबरोबर आता मानवाधिकाराची चर्चाही सुरु झाली. ही नवी प्रवृत्ती हा वैश्विकरणाचाच एक भाग आहे.

- ९) सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया – जागतिकीरणामुळे मानवाच्या आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, शिक्षण, सांस्कृतिक अशा सर्वच घटकामध्ये परिवर्तन घडून आले आहे. जागतिकीकरणामुळे मानवाच्या आर्थिक, राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक अशा सर्वच क्षेत्रात परिवर्तन घडून येत आहे.
- १०) आमूलाग्र बदलांची प्रक्रिया – जागतिकीकरण ही संपूर्ण मानव समाजात आमूलाग्र बदल घडवून आणणारी प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेत उद्योग, व्यापार, क्षेत्र, शेती, कुटुंब, मूल्य अशा सर्वच क्षेत्रात वेगाने बदल घडून येऊ लागले.

थोडक्यात जागतिकीकरण ही जगातील विविध समाजांना एका जागतिक व्यवस्थेत आणणारी प्रक्रिया आहे असे मत जॉर्ज मॉडेलस्की यांनी मांडले आहे. वरील वैशिष्ट्यावरून जागतिकीकरणाचे स्वरूप लक्षात येते.

○ जागतिकीकरणाचे महत्त्व (Significance of Globalization) :-

जगातील विविध देशांनी जागतिकीकरणाच्या धोरणांचा स्वीकार केला. त्यामुळे त्यांना जे फायदे जाणवू लागले त्यावरून जागतिकीकरणाचे महत्त्व लक्षात येईल.

- १) जागतिकीकरणामुळे मुक्त व्यापार व गुंतवणुकीला मोठ्या प्रमाणात चालना मिळते.
- २) जागतिकीकरणामुळे जगातील सर्व देश एकमेकांच्या जवळ येत आहेत.
- ३) नवीन तंत्रज्ञानामुळे आधुनिकीकरणाचा वेग वाढला.
- ४) माहिती तंत्रज्ञान विकसित होऊ लागले.
- ५) जनसंज्ञापनाची माध्यमे, दूरसंचार, इंटरनेट मोबाईल, संगणक, ई-मेल यामुळे आर्थिक विकासाला गती येऊ लागली.
- ६) विकसनशील देशांना जागतिकीकरणाचा अधिक उपयोग होतो.
- ७) जागतिकीकरणामुळे राष्ट्रनिष्ठा वाढीस लागते.
- ८) जगातील देशांचे एकत्रीकरण करणे, आर्थिक विकास व त्यातून जागतिक सहकार्य वाढीस लागणेस जागतिकीकरणाने शक्य होत आहे.
- ९) जागतिकीकरणाने कामगार कौशल्य, व्यवस्थापन, क्षमता यांच्यात स्पर्धा निर्माण होते आहे, त्यामुळे समाजात सकारात्मक बदल होणेस वाव मिळत आहे.

जागतिकीकरण ही प्रेरणादायी प्रक्रिया आहे. कारण त्यातून स्वदेशी उद्योजकांना, उत्पादकांना आपल्या

वस्तुंचा दर्जा सुधारून विदेशी उत्पादकांशी स्पर्धा करता येते. त्यामुळे आर्थिक विकासाला चालना मिळते. भारतासारख्या विकसनशील देशात जागतिकीकरणाला अनन्यसाधारण महत्व आहे.

○ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-३

प्रश्न : योग्य पर्याय निवडून खालील विधाने पूर्ण करा.

१. जागतिक अर्थव्यवस्था हे ..... चे महत्वाचे वैशिष्ट्य आहे.
(अ) औद्योगिकरण   (ब) सांस्कृतीकरण   (क) जागतिकीकरण   (ड) पाश्चातीकरण.
२. आर्थिकदृष्ट्या जागतिकीकरण म्हणजे .....
(अ) जागतिक अर्थव्यवस्था निर्माण करणे.
(ब) जागतिक व्यवस्था निर्माण करणे.
(क) विकसित राष्ट्रांची धोरणे स्विकारणे.
(ड) स्थानिक अर्थव्यवस्था प्रस्थापित करणे.
३. साधारणत: जागतिकीकरण ही ..... प्रकारची सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया आहे.
(अ) आर्थिक   (ब) सामाजिक   (क) राजकीय   (ड) सांस्कृतिक.
४. जागतिकीकरणातून ..... ला मोठी चालना मिळते.
(अ) सांस्कृतीकरण   (ब) खाजगीकरण   (क) राजकारण   (ड) उदारीकरण.

३.२.४ सामाजिक चळवळी-अर्थ व प्रकार (Social Movements - Meaning and Types)

भारतीय समाज व्यवस्थेत अगदी ऐतिहासिक काळापासून सामाजिक चळवळी चालत आलेल्या आहते. पण प्रामुख्याने आधुनिक भारतात सामाजिक चळवळींचा प्रारंभ खन्या अर्थाने ब्रिटिशांच्या राजवटीत झाला. याच काळात देशात शिक्षणाचा प्रसार झाला. भारतीय समाजाला पाश्चात्य विचारसरणीची ओळख झाली. स्वातंत्र्य, न्याय, समता, आणि बंधुत्व या मानवतावादी विचारांचा प्रभाव सुशिक्षित लोकांवर पडला. त्यामुळे त्यांना भारतीय समाजातील अनिष्ट प्रथा, परंपरांची जाणीव झाली. नवविचारवंतांचा एक वर्ग जागृत झाला व त्यांना समाज सुधारणांची आवश्यकता भासू लागली. त्यातूनच सामाजिक चळवळींचा प्रारंभ झाला. भारतातील अनेक सामाजिक चळवळींचा उल्लेख करता येईल. उदा. अस्पृश्यता चळवळ, शेतकरी चळवळ, कामगार चळवळ, स्त्री-मुक्ती चळवळ, वर्गैरे अनेक सामाजिक चळवळी उदयाला आल्या.

○ सामाजिक चळवळींचा अर्थ –

सामान्यपणे सामाजिक चळवळींचा संकुचित अर्थ घेतला जातो. म्हणजे समाजसुधारकांनी केलेल्या समाजसुधारणांना सामाजिक चळवळी म्हटले जाते. परंतु समाजशास्त्रात सामाजिक चळवळींचा सखोल अर्थ घेतला जातो. म्हणजे समाजसुधारणेबरोबरच समाजातील लोकांचे स्थलांतर करणाऱ्या चळवळी, समाजात क्रांतिकारी बदल घडवून आणणाऱ्या समाजात परिवर्तन घडवून आणणाऱ्या व परिवर्तनाला चालना देणाऱ्या चळवळी, तसेच काहीवेळा अयोग्य परिवर्तन रोखणाऱ्या म्हणजे परिवर्तनाला विरोध करणाऱ्या चळवळीदेखील अस्तित्वात आल्या आहेत. तेव्हा सामाजिक चळवळींचा सविस्तर अर्थ लक्षात येण्यासाठी सामाजिक चळवळींच्या व्याख्या पाहणे आवश्यक आहे.

○ सामाजिक चळवळींच्या व्याख्या (Definition of Social Movements)

सामाजिक चळवळींसंबंधी अनेक विचारवंत, समाजशास्त्रज्ञ यांनी व्याख्या केल्या आहेत. त्यातील काही प्रमुख व्याख्या पाहूयात.

१) हर्बर्ट ब्ल्यूमर : “सामाजिक जीवनाची नवी व्यवस्था प्रस्थापित करण्यासाठी करण्यात येणारा सामूहिक प्रयत्न म्हणजे सामाजिक चळवळ होय..” ("A collective enterprise to establish a new social order of life"

- Hebert Blumer)

२) राल्फ टर्नर व लेवीस किलियन : “एकत्रित आलेले अनेक लोक ज्या समूहाचे किंवा समाजाचे घटक, भाग असतात त्यात परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी किंवा परिवर्तनाला विरोध करण्यासाठी जेव्हा काहीशा सातत्याने कार्यरत असतात, तेव्हा त्याला सामाजिक चळवळी म्हणतात.” ("A collectively acting with some continuity to promote or resist a change in the society or group of which it is a part."

- Ralph Turner and Lewis Kilian)

३) रुडाल्फ हेबाले : “एखाद्या समाजातील प्रस्थापित संबंधात रूपांतरण किंवा परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी केलेला सामूहिक प्रयत्न म्हणजे सामाजिक चळवळ होय.” ("Collective effort to transform established relations within or particular society."

- Rudalf Heberle)

४) हार्टन आणि हंट : “सामाजिक चळवळी म्हणजे अशा प्रकारचे सामुदायिक प्रयत्न की ज्यामध्ये समाज किंवा त्यामधील सभासद यांच्यामध्ये परिवर्तन होण्यासाठी प्रेरणा दिली जाते

किंवा प्रतिरोध केला जातो.” (“Social movements are collective attempts to promote or resist change either in society or in its members.”

- Horton and Hunt.)

वरील व्याख्यांवरून सामाजिक चळवळी म्हणजे सामाजिक परिवर्तनाला चालना देण्याचा किंवा विरोध करण्याचा निरंतर सामूहिक प्रयत्न होय. काही सामाजिक चळवळीचा उद्देश समाजव्यवस्थेत परिवर्तन करण्याचा असतो, त्याला सुधारणावादी चळवळ म्हणतात. तर काही चळवळीचा उद्देश संपूर्णतः समाजव्यवस्थेत परिवर्तन करणेचा असतो त्यांना क्रांतिकारी चळवळी म्हणतात.

सामाजिक चळवळीबाबतचे काही महत्त्वपूर्ण मुद्दे लक्षात घेतल्यास सामाजिक चळवळीचे स्वरूप व अर्थ अधिक स्पष्ट होईल.

- १) सामाजिक चळवळ ही सामूहिक प्रयत्नाद्वारे प्रभावित करणारी प्रक्रिया आहे.
- २) सामूहिक प्रयत्न सातत्याने व दीर्घकाळ सुरु असतात.
- ३) योग्य परिवर्तन घडवून आणेसाठी प्रयत्न केले जातात.
- ४) काहीवेळा परिवर्तनाला प्रतिकार किंवा विरोध करण्यासाठीही सामाजिक चळवळी कार्यरत असतात.
- ५) सामाजिक चळवळीचा निश्चित कालावधी नसतो.
- ६) सामाजिक चळवळ ही निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे.

○ सामाजिक चळवळीचे प्रकार (Types of Social Movements) :-

सामाजिक चळवळीचे अगदी काटेकोरपणे वर्गीकरण करणे तसे सोपे नाही. सामाजिक चळवळीचे विविध प्रकार अस्तित्वात आहेत आणि हे प्रकार विशिष्ट क्षेत्रांशी संबंधित असणाऱ्या परिस्थिती व घटनांना अनुसरून निर्माण झाले. म्हणजे धार्मिक, राजकीय, आदिवासी, दलित अशा क्षेत्रानुसार चळवळी अस्तित्वात आल्या. चळवळीच्या उद्देशानुसार देखील चळवळीचे वर्गीकरण केले जाते. काही चळवळी समाजात परिवर्तन किंवा सुधारणा घडवून आणण्यासाठी अस्तित्वात आल्या. चळवळी या आदर्श प्रकारच्या असाव्यात असाही उद्देश दिसून येतो. म्हणूनच सामाजिक चळवळीचे प्रकार स्पष्ट करणे तसे कठीण जाते. हॉटन आणि हंट यांनी सामाजिक चळवळीचे उद्दिष्ट लक्षात घेऊन सामाजिक चळवळीचे पुढीलप्रमाणे प्रकार स्पष्ट केले आहेत.

१. स्थलांतर चळवळ (Migratory Movements) :-

अनेक लोक विविध कारणांमुळे एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी स्थलांतर करतात, म्हणून केवळ

अशा प्रकारच्या स्थलांतराला स्थलांतर चळवळी म्हणता येणार नाही किंवा नोकरी, शिक्षण याच्या निमित्ताने लोक ग्रामीण भागातून शहरात स्थलांतर करतात, त्यालाही स्थलांतर चळवळी म्हणत नाहीत.

जेव्हा लोकांना एखाद्या प्रदेशात राहणे असंतोषजनक वाटते किंवा आपल्याच देशात/समाजात आता आपण सुरक्षित नाही असे वाटते आणि म्हणून आपण दुसऱ्या प्रदेशात जाऊन राहिलो, तर आपल्या भविष्यकाळ उज्ज्वल होईल असा सामूहिक विचार जाणीवपूर्वक केला जातो आणि मग जेव्हा लोक निर्धार करून एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी मोठ्या संख्येने स्थलांतर करतात. तेव्हा त्याला स्थलांतरी चळवळ असे म्हणतात. उदा. १९४७ च्या स्वातंत्र्य प्राप्तीवेळी भारत व पाकिस्तान अशी फाळणी झाली तेव्हा असंख्य लोकांनी भारतातून पाकिस्तान व पाकिस्तानातून भारतात सामूहिकपणे स्थलांतर केले. त्याचप्रमाणे १८४५ नंतर दुष्काळामुळे सातत्याने बटाट्याचे पीक काही वर्षे कमी होत गेल्याने सुमारे साडेसात लाख आयरिश लोकांनी स्थलांतर केले. १९६१ मध्ये बर्लिनची भिंत बांधण्यापूर्वी १७ वर्षांच्या कालखंडात पूर्व जर्मनीतील सुमारे ४० लाख लोकांनी स्थलांतर केले. आजपर्यंतच्या जगात घडून आलेल्या स्थलांतरापैकी हे सर्वाधिक प्रमाणावरील स्थलांतराचे उदाहरण आहे. ही सर्व स्थलांतर चळवळींची उदाहरणे आहेत.

२. अभिव्यक्ती किंवा अविष्कृत चळवळ (Expressive Movement) :-

काही वेळा प्रचलित समाजव्यवस्थेतील विशिष्ट परिस्थिती लोकांना त्रासदायक वाढू लागते, त्यांचा भावनिक व मानसिक कोंडमारा होता असे वाटते. परंतु त्या परिस्थितीला ते बदलू शकत नाहीत अगर टाळताही येत नाही. अशावेळी अभिव्यक्ती चळवळ निर्माण होते. अशा प्रकारच्या चळवळीत व्यक्ती स्वतःच्या जीवनशैलीत बदल करणेचा प्रयत्न करते. म्हणजे बाह्य परिस्थितीत बदल घडवून आणण्याएवजी त्या परिस्थितीला होणाऱ्या स्वतःच्या प्रतिक्रियातच लोक बदल घडवून आणतात. यासाठी लोक नृत्य, संगीत, गायन-वादन, भजन-किर्तन, खेळ, नशापान अशा प्रकारच्या गोष्टीमध्ये स्वतःला गुंतवून घेतात व आपल्या भावनांना वाट मोकळी करून देतात. थोडक्यात, व्यक्ती जेव्हा मनाला वाटेल तसे वागण्याचा स्वच्छंदी जीवन जगण्याचा अनेक लोक जेव्हा सामूहिक प्रयत्न करतात, तेव्हा त्याला अभिव्यक्ती चळवळ म्हणतात. उदा. हरे राम हरे कृष्ण चळवळ, अमेरिकेतील Moonies चळवळ किंवा १९६० मधील तिथलीच Yippies Movement हिप्पी चळवळ या अभिव्यक्ती चळवळी आहेत.

३. स्वप्नालू किंवा आदर्शवादी चळवळ (Utopian Movement) :-

Utopia या शब्दाचा अर्थ परिपूर्ण किंवा अत्यंत आदर्श असा मानवी समाज होय. असा समाज फक्त कल्पनेतच अस्तित्वात असू शकतो. जेव्हा प्रचलित समाजव्यवस्था ही दोषपूर्ण आहे, त्यात असंख्य समस्या आहेत, विषमता आहे. शोषण अन्याय व जुलूम आहेत व मुख्य म्हणजे तेथील मानवी मूल्यांचा

न्हास होतो आहे. म्हणूनच ह्या सर्व दोषापासून मुक्त अशी नवीन, परिपूर्ण आदर्श समाजव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी केले जाणारे प्रयत्न त्याला आदर्शवादी चळवळ म्हणतात. तसे पाहता संपूर्ण समाज आदर्श बनविण्याचा प्रयत्न हे केवळ अशक्य व अवघड आहे. परंतु तरीही एखाद्या छोट्या समाजात आदर्श समाजव्यवस्था निर्माण करण्याचा प्रयत्न करणे याला आदर्शवादी किंवा स्वप्नाळू चळवळ म्हणता येईल. प्राचीन ग्रीक तत्त्वज्ञ प्लेटो यांनी त्यांच्या ‘रिपब्लीक’ या ग्रंथात आदर्श राज्याची कल्पना मांडली आहे. तसेच सर थॉमस मूर यांनी ‘युरोपिया’ ग्रंथात आदर्श राज्याचे चित्रण केले आहे. अर्थात अशा आदर्श व्यवस्था प्रत्यक्षात व्यवहारात निर्माण होऊ शकल्या नाहीत.

४. सुधारणावादी चळवळ (Reform Movement) :-

समाजाच्या मुलभूत सामाजिक संरचनेत फार मोठ्या प्रमाणावर बदल घडवून न आणता त्यामध्ये सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रयत्न करणारी चळवळ म्हणजे सुधारणा चळवळ होय. समाजातील काही वाईट चालरिती, प्रथा-परंपरा. मूल्ये, श्रधा बदलण्याची आवश्यकता वाटते. इथे संपूर्ण समाज व्यवस्थेला विरोध नसतो परंतु अशा काही परिस्थिती असतात की, ज्यांचा समाजावर विपरित व अन्यायकारक परिणाम होत असतो, म्हणून त्यामध्ये सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला जातो. अशा प्रकारच्या सुधारणा करणाऱ्या व्यक्तींना समाजसुधारक म्हणतात. भारतीय समाजात एकोणिसाब्या शतकात ब्रिटीश काळात व विसाब्या शतकाच्या सुरवातीच्या काळात अनेक सुधारणा चळवळी घडून आल्या. उदा. राजाराममोहन रॅय यांची ब्राह्मणे समाज चळवळ तसेच सती बंदी, विधवा पुनर्विवाह, स्त्री-शिक्षण अशा चळवळी राजा राममोहन रॅय यांनी केल्या. त्याचबरोबर आंबेडकरांची अस्पृश्योदाराची चळवळ, महर्षि कर्वेची स्त्री उद्धाराची चळवळ किंवा कर्मवीर भाऊराव पाटील यांची शिक्षण प्रसाराची चळवळ वैगैरे. अर्थात सुधारणा चळवळी या सनदशीर व अहिंसक स्वरूपाच्या असतात. सभा, संमेलने, व्याख्याने, लेख इत्यादी माध्यमातून समाजापर्यंत या चळवळी पोहोचविणेचा प्रयत्न केला जातो.

५. क्रांतीकारी चळवळ (Revolutioning Movement) :-

क्रांती म्हणजे समाजव्यवस्थेत प्रतिशत: संपूर्ण अचानक आणि सामान्यत: हिंसक मार्गाने घडून येणारे परिवर्तन होय. प्रस्थापित समाजव्यवस्था उल्थून टाकून तिच्याजागी तिच्याहून फारच वेगळी अशी नवी समाजव्यवस्था निर्माण करणे हे क्रांतीकारी चळवळींचे प्रमुख उद्दिष्ट असते. असे बदल जादा तर हिंसात्मक मार्गाने होत असतात. उदा. अमेरिकन राज्यक्रांतीने अमेरिका वसाहतीवरील ब्रिटीशांची राजवट संपली व स्वतंत्र अमेरिका जन्मास आली. फ्रेंच राज्यक्रांतीने जुनी अनियंत्रित राजवट, विषमता संपृष्टात आली व तेथे समता, स्वातंत्र्य व बंधुता यांचा उद्घोष करत लोकशाही आली किंवा रशियन क्रांती ही क्रांतिकारी चळवळींची उदाहरणे आहेत. परंतु क्रांतिकारी चळवळीमुळे समाजव्यवस्था विस्कळीत होते व जनतेचे प्रचंड हाल होतात. त्यामुळे अशा चळवळी क्वचितच घडतात.

६. प्रतिकार चलवळ (Resistance Movement) :-

समाजात होत आलेला बदल रोखणे किंवा झालेला बदल नाहीसा करणे किंवा त्याचे निर्मूलन करणे हा प्रतिकार चळवळीचा प्रमुख हेतू असतो. विशिष्ट सामाजिक परिवर्तन घडून येऊ नये किंवा झालेल्या सामाजिक परिवर्तनाचे निर्मूलन व्हावे यासाठी जे प्रयत्न केले जातात त्याला प्रतिकार चळवळी असे म्हणतात. जेव्हा-जेव्हा वेगाने काही बदल घडून येतात आणि प्रस्थापित समाजव्यवस्था कोलमडू लागते, विस्कळीत होऊ लागते तेव्हा प्रतिकार चळवळी जन्माला येतात. काही परिवर्तनामुळे समाज व्यवस्था इतकी विस्कळीत होते की, तेथील समाजाचे हितसंबंध धोक्यात येवू लागतात. अशा लोकांकडून या परिस्थितीला प्रतिकार केला जातो. समाजाचे ज्यामुळे नुकसान होईल असे जेव्हा वाटू लागते, तेव्हा प्रतिकार चळवळी निर्माण होतात.

अशा प्रकारे भारतीय समाज व्यवस्थेत विविध प्रकारच्या सामाजिक चळवळी अस्तित्वात येत असतात असे दिसून येते.

○ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-४

प्रश्न : योग्य पर्याय निवडून खालील विधाने पूर्ण करा.

६. ‘हे राम हे कृष्ण’ चळवळ ही ..... प्रकारची चळवळ ठरते.
 (अ) स्थलांतर   (ब) आदर्शवादी   (क) स्वप्नावू   (ड) अभिव्यक्ती.

३.३ सारांश

सामाजिक परिवर्तन हे सर्व मानवी समाजाचे एक महत्त्वाचे लक्षण आहे. मानव हा स्वभावतःच एक गतिशील प्राणी आहे. मानव समाज काहीही स्थिर स्वरूपाचा असत नाही. मानवी समाजात नेहमीच परिवर्तन होत असते. परिवर्तन हा निसर्गाचा नियम आहे. जसे नैसर्गिक बदल होत असतात, त्याप्रमाणे मानवी समाजातही बदल होत असतात. अगदी प्रारंभीच्या साध्या समाजापासून ते प्रगत, औद्योगिक, आधुनिक संकीर्ण समाजामार्फत सर्वच ठिकाणच्या समाजात सातत्याने परिवर्तने घडून आली आहेत व येत आहेत.

सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया ही सार्वत्रिक स्वरूपाची आहे. समाजात परिवर्तन निरंतरपणे चालू असते. अर्थात परिवर्तन हे समाजरचनेशी संबंधित असते. कोणतेही परिवर्तन हे सामाजिक परिवर्तन नसते, तर समाजातील विशिष्ट बदलांनाच सामाजिक परिवर्तन म्हणतात. समाजातील ज्या वाढळांमुळे समाजरचनेत फरक होतो, त्या वाढळांनाच सामाजिक परिवर्तन असे म्हटले जाते. सामाजिक परिवर्तन कोणत्याही प्रकारचे असू शकते, ते पुरोगामी असेल प्रतिगामी असेत, संघटनकारी असेल किंवा विघटनकारी असेल अथवा योजनापूर्व असेल किंवा योजनाविरहित असेल. परंतु परिवर्तन मात्र सतत सुरु असते.

सामाजिक परिवर्तनाशी संबंधित संकल्पनांचा विचार करता त्यामध्ये सामाजिक मूल्यात्मक परिवर्तन, सामाजिक संस्थात्मक परिवर्तन, सामाजिक संबंधातील बदल, सांस्कृतिक परिवर्तन, भूमिधारकांच्या अभिवृत्ती व श्रद्धातील परिवर्तन अशा विविध गोष्टी सामाजिक परिवर्तनाशी संबंधित असतात. याचे सविस्तर स्पष्टीकरण आपण पहिल्या भागात पाहिले आहे.

त्यानंतर सामाजिक परिवर्तनाशी प्रक्रिया म्हणून आपण आधुनिकीकरण व जागतिकीकरण या दोन संकल्पनांचा अभ्यास करत असताना प्रथम आधुनिकीकरण या प्रक्रियेची माहिती घेतली आहे. आधुनिकीकरण ही एक व्यापक अशी परिवर्तनाची प्रक्रिया आहे. विज्ञान व तंत्रज्ञानाचा विकास जसजसा होत गेला तसेतसे आधुनिकीकरणाची प्रक्रिया निर्माण होत आहे. पारंपारिकतेच्या जागी नवीन विचारसरणी प्रस्थापित होते, म्हणजे आधुनिकीकरण होय. आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेत अशा सर्व प्रक्रियांचा समावेश होतो की, ज्यांचे आर्थिक, राजकीय, सामाजिक वगैरे संघटनात परिवर्तन घडवून आणले आहे. नवीन ज्ञान, विज्ञान, तंत्रज्ञान व विचारांचा अवलंब करून घडून येणारे परिवर्तन म्हणजे आधुनिकीकरण होय. या प्रकरणात आपण आधुनिकीकरणाची वैशिष्ट्ये व आधुनिकीकरण घडून येण्यापाठीमागील कारणे व आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियांची माहिती सविस्तरपणे लक्षात येते.

जागतिकीकरण ही देखील सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया आहे. जागतिकीकरण ही संपूर्ण जगाची

एकच बाजारपेठ निर्माण करणारी प्रक्रिया आहे. जागतिकीकरण ही मूलतः आर्थिक प्रक्रिया असली तरी सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, पर्यावरणविषयक अशा सर्वच क्षेत्रांचा जागतिकीकरणाशी संबंध आहे. किंबहुना या सर्वच क्षेत्रातून जागतिकीकरण घडून येत असते. जागतिकीकरणाची प्रक्रिया तशी खूप जटिल स्वरूपाची आहे. जागतिकीकरण म्हणजे व्यापार, वित्त, रोजगार, तंत्रज्ञान, दलणवळण, परदेशगमन, पर्यावरण, राहणीमान, समाज व्यवस्था, संस्कृती अशा सर्व क्षेत्रातून होत असणारे परिवर्तन असेही म्हणता येईल. जागतिकीकरणाच्या वैशिष्ट्यांवरून जागतिकीकरणाचा अर्थ व स्वरूप लक्षात येते, तसेच जागतिकीकरणाचे महत्त्व देखील स्पष्ट होते.

प्रस्तुत प्रकरणात आपण सामाजिक चळवळींचाही अभ्यास केला आहे. सामाजिक परिवर्तन व सामाजिक चळवळी, या दोन्ही परस्परपूरक संकल्पना आहेत. सामाजिक परिवर्तन घडून येण्यासाठी आणि समाजात काही परिवर्तनामुळे समाजजीवनावर विपरीत परिणाम होईल म्हणून काहीवेळा परिवर्तनाला विरोध करण्यासाठी देखील सामाजिक चळवळी उदयाला येत असल्याचे दिसून येते. सामाजिक चळवळ म्हणजे सामूहिक प्रयत्नाद्वारे समाजाच्या प्रचलित व्यवहार, विचार आणि सामाजिक संबंधामध्ये परिवर्तन घडवून आणणे होय. तसेच विशेष म्हणजे नवीन परिवर्तनास प्रसंगी अयोग्य असतील तर त्याला विरोध, प्रतिकार करण्यासाठी देखील सामाजिक चळवळी निर्माण होत असतात. प्रस्तुत प्रकरणातून सामाजिक चळवळींचा अर्थ व स्वरूप स्पष्ट होते, त्याचबरोबर सामाजिक चळवळींच्या काही प्रमुख प्रकारांची माहिती देखील मिळते. सामाजिक चळवळींचे स्थलांतर चळवळ, अभिव्यक्ती चळवळ, आदर्श चळवळ, सुधारणावादी चळवळ, क्रांतीकारी आणि प्रतिकार चळवळी अशा प्रमुख प्रकारांची उदाहरणांसहित माहिती प्राप्त होते.

३.४ स्वयं-अध्ययनासाठीच्या प्रश्नांची उत्तरे

○ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-१ ची उत्तरे

१. (क) गतीशील.
२. (अ) समाजरचना.
३. (क) हऱी जॅन्सन.
४. (क) समाजमान्य.

○ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-२ ची उत्तरे

१. (ड) आधुनिकीकरण.
२. (अ) आधुनिकीकरण.
३. (ब) आधुनिकीकरण.

○ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-३ ची उत्तरे

१. (क) जागतिकीकरण.
२. (अ) जागतिक अर्थव्यवस्था निर्माण करणे.
३. (अ) आर्थिक.
४. (ड) उदारीकरण.

○ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-४ ची उत्तरे

१. (क) असंतोषाची अवस्था.
२. (ब) सामाजिक चळवळ.
३. (अ) प्रतिकार.
४. (अ) प्लेटो.
५. (ब) रिपब्लिक.
६. (ड) अभिव्यक्ती.

३.५ सरावासाठी प्रश्न

प्रश्न १ : खालील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा.

- १) सामाजिक परिवर्तनाची व्याख्या देऊन सामाजिक परिवर्तनाची संकल्पना थोडक्यात विशद करा.
- २) आधुनिकीकरणाची व्याख्या देऊन आधुनिकीकरणाची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
- ३) आधुनिकीकरणाची कारणे विशद करा.
- ४) जागतिकीकरण म्हणजे काय? जागतिकीकरणाची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
- ५) सामाजिक चळवळ म्हणजे काय? सामाजिक चळवळीचे प्रकार थोडक्यात विशद करा.
- ६) सुधारणा चळवळ व प्रतिकार चळवळ या सामाजिक चळवळींच्या प्रकारांचे थोडक्यात स्पष्टीकरण द्या.

प्रश्न २ : थोडक्यात टिपा लिहा.

- अ) सामाजिक परिवर्तनाचा अर्थ.
- ब) आधुनिकीकरण.

- क) जागतिकीकरण.
- ड) आधुनिकीकरणाची कारणे.
- इ) सामाजिक चळवळीचे प्रकार.
- फ) सुधारणा चळवळ.
- ग) स्थलांतर चळवळ.

३.६ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१. डॉ. सर्जेश वाचनासाठी, समाजशास्त्रातील मूलभूत संकल्पना, नरेंद्र प्रकाशन, पुणे, १९९६.
२. डॉ. विजय मारुळकर, समाजशास्त्र परिचय, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २००७.
३. डॉ. प्रदीप आगलावे, समाजशास्त्र संकल्पना आणि सिध्दांत, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २०११.
४. प्रा. ए. वाय. कोंडेकर, डॉ. विजय मारुळकर, भारतीय समाज-संरचना व सामाजिक परिवर्तन, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २०११.

○ ○ ○

घटक-४

समाजशास्त्राचे उपयोजन

(   )

घटक संरचना

४.१ उद्दिष्ट्ये

४.२ प्रास्ताविक

४.३ विषय विवेचन

४.३.१ उपयोजित समाजशास्त्र

४.३.२ समाजशास्त्र एक व्यवसाय

अ) धोरण

ब) नियोजन

क) अध्यापन

ड) संशोधन

४.३.३ समाजशास्त्राच्या अभ्यासकांसाठी उपलब्ध नोकरीच्या संधी

अ) बिगर शासकिय संघटना

ब) समाजकल्याण विभागामध्ये असलेल्या संधी

क) इतर महत्वाच्या क्षेत्रातील रोजगाराच्या संधी

४.४ सारांश

४.५ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्नांची उत्तरे

४.६ सरावासाठी प्रश्न

४.७ चिंतन व कार्य

४.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

४.१ उद्दिष्ट्ये

या युनिटच्या अध्ययनानंतर आपणास आपल्याला खालील बाबतीत ज्ञान मिळणार आहे.

सध्याच्या जलद गतीने बदलत असलेल्या ज्ञानक्षेत्रांत समाजशास्त्र या एके काळी केवळ ‘ज्ञानासाठी ज्ञान’ मानले गेलेल्या समाजशास्त्रीय ज्ञानाचा उपयोग, समाजासमोर पूर्वीपासून उभ्या राहिलेल्या अंसंख्य सामाजिक, आर्थिक सांस्कृतिक इतकेच नव्हे तर नव्याने उभ्या राहू शकणाऱ्या असंख्य समस्या सोडविण्यासाठी होवू शकतो. समाजशास्त्राचे ज्ञान घेतलेली व्यक्ती नेमकी कोणती भूमिका समाजशास्त्राच्या उपयोजित ज्ञानाच्या सहाय्याने समस्या कमी करण्यासाठी कोणत्या स्वरूपात योगदान देऊ शकते व त्याबरोबरीनेच समाजात मान्यता पावलेल्या व्यवसायात रोजगाराच्या संधीचा लाभ घेऊन समाजात मानाने आपले जीवन व्यतीत करू शकेल याबाबतचे ज्ञान विद्यार्थ्याला या युनिटच्या अध्ययनानंतर प्राप्त होईल.

४.२ प्रास्ताविक

बी. ए. भाग एक च्या समाजशास्त्र विषयाच्या द्वितीय सत्रांतर्गत आपण समाजशास्त्राच्या संरचनात्मक प्रकार्यवादी दृष्टीकोण, संघर्षवादी दृष्टीकोणाच्या सहाय्याने विविध समाजशास्त्रज्ञांनी मांडलेल्या विचारांचा आढावा घेतला आहे. सातत्याने वाढत व विकसित होत असलेल्या जनसंपर्क माध्यमांचा समाजावर होत असलेला परिणाम त्यामुळे व्यक्ती व समाजासमोर उभ्या ठाकलेल्या सामाजिक समस्यांचे अध्ययन केले आहे. आधुनिक समाजातील सामाजिक परिवर्तनाचे त्यांच्या कारणांच्या स्पष्टीकरणाचे अध्ययन केले आहे. या सर्व बाबींपासून समाजाला योग्य दिशा देण्याचे काम करण्याचा प्रयत्न करणा-या समाजिक चळवळी या सर्वबाबींचे अध्ययन केले आहे. या शेवटच्या युनिटमध्ये आधुनिक समाजातील समाजशास्त्राच्या अध्ययनाची उपयुक्तता आपणास जाणून घ्यावयाची आहे. समाजातील जलद गतीने होत असलेल्या परिवर्तनाचा प्रभाव पडून नेमके कोणते, कसे, किती बदल होत आहेत व भविष्यात या बदलांचा व्यक्तीसमूह आणि समाजावर कसे परिणाम होण्याची शक्यता आहे याचा आढावा घेताना समाजव्यवस्था टिकवून ठेवण्यासाठी कोणती पावले उचलावी लागणार आहेत याविषयी समाजशास्त्रीय ज्ञान घेणे गरजेचे बनल आहे.

जितक्या जलद गतीने समाजात परिवर्तन घडून येत आहे तितक्याच किंवा त्यापेक्षाही जलद गतीने समाजात विविध सामाजिक समस्यांची भरही पडत चालली आहे. यातील एक महत्वाची समस्या म्हणून तरूण बेरोजगारांची फौजच समाजात उभी ठाकली आहे. अशा वेळी समाजशास्त्राच्या अध्ययनानंतर या शास्त्रीय ज्ञानाचा अवलंब कसा करता येईल. याचे उत्तर या मोडयुलच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना समाजशास्त्राचे अध्ययन केल्यानंतर भावी जीवनात एक व्यावसायिक म्हणून कोणत्या कोणत्या भूमिका पार पाडता येतील आणि नोकरीच्या संधी कोणत्या क्षेत्रात किती प्रमाणात व कशा प्रकारे उपलब्ध होऊ शकतील आणि सन्मानाने या बदलत्या विश्वात ताठ मानेने कसे जगता येईल या बाबींची ओळख आपल्याला करून घ्यावयाची आहे.

गतवर्षी (२०१८-१९) माजी राष्ट्रपती प्रतिभाताई पाटील यांच्या अमरावती येथील महाविद्यालयात एका राष्ट्रीय चर्चासत्राप्रसंगी अगदी उदघाटनाच्या समारंभातच एका उपस्थित विद्यार्थ्यांनी सर्वासमोर एक

विचार करायला लावणारा प्रश्न मांडला होता. समाजशास्त्राचे शिक्षण घेऊन मला काय मिळणार. खरेच या प्रश्नाने मी कांही काळ अंतर्मूळ झालो होतो. त्याचे म्हणणे अगदीच चूक होत असे नाही पण त्यात निश्चित कांही प्रमाणात तथ्य होत आणि आजही जेंव्हा विचार करतो तेंव्हा माझी साधारणतः मनस्थिती कांहीशीच तशीच आहे कारण समाजात कोणताही व्यवसाय यशस्वी व्हावयाचा असेल तर आवश्यक ते ज्ञान प्राप्त करण्याशिवाय तरणोपाय नाही. ही बाब विद्यार्थ्यांना लक्षात येणार आहे. यासाठीच या मोडयुलमध्ये एकूण दोन भागांचा समावेश करण्यात आला आहे. पहिल्या भागात समाजशास्त्राचा एक व्यवसाय या अंगाने विद्यार्थी काय करू शकतो या बाबीचा आपल्याला विचार करायचा आहे तर दुस-च्या विभागात समाजशास्त्राच्या अध्ययनाने विद्यार्थ्यांसमोर करियरच्या कोणत्या संधी उपलब्ध होणार आहेत याचीही माहिती आपण पहावयाची आहे. पहिल्या भागाचा विचार केला तर प्रामुख्याने त्याच्यासमोर एक यशस्वी व्यावसायिक होण्याच्या संधी खालील क्षेत्रांतून त्याला मिळणार आहेत.

४.३ विषय विवेचन

४.३.१ उपयोजित समाजशास्त्र

समाजशास्त्र एक व्यवसायाच्या विविध संधी प्राप्त करून देणारे शास्त्र कसे आहे हे स्पष्ट करणे महत्वाचे आहे. मूळातच समाजशास्त्राचा जनक मानल्या गेलेल्या ऑंगस्ट कॉम्ट यानी समाजशास्त्राची व्याख्या करताना ‘समाजशास्त्र हे सामाजिक स्थिती व गती यांचे अध्ययन करणारे शास्त्र होय’ हे स्पष्ट केले आहे. याचा अर्थ असा की समाज मग तो कोणत्याही अवस्थेतील (आदिवासी . ग्रामीण किंवा नागरी) असो त्याला एक विशिष्ट रचना लाभलेली असते व त्यामध्ये काळाच्या ओघात कांही परिवर्तने निश्चितपणे घडून येत असतात हे स्पष्ट होते. परिवर्तने होत असताना समाजात होत असलेल्या अगर होऊ घातलेल्या परिवर्तनाला नेमकी कोणती कारणे कारणीभूत ठरतील. त्या बदलांना समाजसदस्यांकडून कसा (सकारात्मक की नकारात्मक) प्रतिसाद मिळेल, त्या परिवर्तनाचा समाजावर काय परिणाम होईल, याविषयी विचार शास्त्रीय पद्धतीने करणे महत्वाचे ठरते. या बाबीचे पूर्वकथन करण्यासाठी समाजशास्त्राचे ज्ञान असलेल्या व्यक्तींचीच नितांत गरज असते. सामान्यपणे इतर शास्त्रे उदा. अर्थशास्त्र समाजातील अर्थव्यवस्थेत कसा बदल होत गेला याबाबीचे शास्त्रीय पद्धतीने स्पष्टीकरण करते तर राज्यशास्त्र समाजातील राजकीय व्यवस्थेत होणा-या बदलांचा आढावा घेते. मानसशास्त्रज्ञ समाजाचा एक सदस्य असलेल्या व्यक्तीच्या मानसिकतेतील बदलांचा अभ्यास करून त्याच्यातील बदलांचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न करते. इतिहासतज्ञ गत काळात समाजात घडलेल्या घटनांचा आढावा घेण्याचे काम करतील. पण समाजशास्त्राचे अध्ययन केलेली व्यक्ती सध्याच्या समाजाच्या स्थितीचा नेमका वेध घेऊन त्यात होत असलेल्या बदलांचा आढावा घेऊन त्याचा भावी समाजाच्या समाजरचनेवर तसेच समाजातील सामाजिक संस्थांवर नेमका काय परिणाम होईल व त्यामुळे भावी समाजाचे चित्र नेमके कसे राहिल. याचे स्पष्टीकरण करण्याचा शास्त्रीय अध्ययनाच्या

आधारावर अभ्यास करून ते स्पष्ट करण्याचा यशस्वी प्रयत्न करतील. यामुळे च समाजशास्त्राच्या अध्ययनाचे महत्व अनंतसाधारण ठरते.

मूळात व्यवसाय म्हणजे काय हे लक्षात घेणेही महत्वाचे आहे. ज्याच्याद्वारे व्यक्ती आपल्या उदरनिर्वाहाची संधी उपलब्ध करून घेऊ शकते असा कोणत्याही व्यक्तीने स्विकारलेला मार्ग म्हणजे व्यवसाय होय असे आपणास म्हणता येते.

४.३.२ समाजशास्त्र एक व्यवसाय

समाजशास्त्राच्या ज्ञानप्राप्तीनंतर व्यक्तीसमोर खालील क्षेत्रात व्यवसाय करण्याच्या संधी उपलब्ध होऊ शकतात.

अ) धोरण :-

कोणत्याही समाजात होत असलेल्या बदलांची दिशा जाणून घ्यावयाची झाल्यास अगर निर्माण होत असलेल्या सामाजिक समस्या ख-या अर्थाने जाणून घ्यावयाच्या असतील तर समाजशास्त्राच्या अभ्यासकाला समाजात एक व्यावसायिक म्हणून स्वतंत्र व्यवसाय सुरू करता येईल. एखादी समस्या आपणास सोडवायची असल्यास त्यासाठी सर्वप्रथम आपल्याला त्याविषयी एक निश्चित धोरण आखावे लागते. हे धोरण आखत असताना ज्या समाजासाठी अगर विभागासाठी हे धोरण आखावयाचे आहे त्या समाजाच्या सद्यस्थितीचे आकालन करून घेणे महत्वाचे ठरते. या ठिकाणी समाजशास्त्रीय ज्ञान घेतलेल्या व्यक्तीची गरज लागते. कारण सामाजिक धोरणाची चर्चा कवेल हवेतच न करता त्याला सामाजिक वास्तवाची जोड असणे तितकेच महत्वाचे आहे. कारण ज्या बाबतचे धोरण ठरवायचे असेल त्या बाबतीतील सामाजिक वास्तवाचे ज्ञान असणेही तितकेच गरजेचे असते व हे ज्ञान पुरवण्याचे काम समाजशास्त्रज्ञा इतके कोणाजवळ असेल असे वाटत नाही. अॅनी वेस्ट यांनी समाजशास्त्र विभागाने आयोजित केलेल्या सामाजिक धोरण कार्यक्रमाच्या उदघाटनाच्या आपल्या सुरुवातीच्या भाषणातच हे स्पष्ट केले की सामाजिक धोरण एक विभाग म्हणून उपयुक्ततवादी आणि आंतरविद्याशाखीय विचारांशी निगडीत आहे ज्यामध्ये आर्थिक, समाजशास्त्रीय, मानसशास्त्रीय, भोगोलिक, ऐतिहासिक व राज्यशास्त्रीय ज्ञानाचा समावेश आहे. सामाजिक धोरण हे सामाजिक आर्थिक व राजकीय या सर्वांगीण बाबींशी निगडीत असून ते मानवी अस्तित्वाच्या दृष्टीने महत्वाचे आहे. मानवाचे अस्तित्व हे अन्न, वस्त्र, निवारा याबरोबरीनेच सुरक्षित पर्यावरण, आरोग्याच्या योग्य सुविधा व व्यक्तीला योग्य शिक्षण पुरवण्याशी निगडीत आहे. आणि येथे एक व्यावसायिक म्हणून समाजशास्त्रज्ञाला आपल्या ज्ञानाचा उपयोग करून घेता येतो.

नगर नियोजनासाठी धोरणाची आखणी करणारा धोरण कर्ता: काळाच्या ओघात प्रचंड वेगाने अत्यंत अनियोजितपणे शहरांची वाढ होत गेली आहे व होत आहे हे वास्तव मांन्य करावे लागेल. यामुळे शहरात

एका बाजूला उच्चभू लोक तर दुसरीकडे झोपडपड्या व गतिच्छ वस्त्याही वाढल्या कांही शहरात तर मोठमोठया पुलाखाली अगर जेथे बांधकामे सुरु असतील त्या ठिकाणीच जिवनाचा गाडा कासाबसा चालवण्याचा प्रयत्न करणारी कुटुंबे वाढत चालली ज्यामुळे शहरांसमोर अनेक बेकायदेशीर व अनैतिक समस्या आवासून उभ्या ठाकल्या आहेत. या समस्या सोडवायच्या असतील तर नगरांचा विकासही नियोजित पद्धतीने होणे गरजेचे आहे येथे याबाबतचे धोरण आखण्याचा व्यवसाय अभ्यासकाला सुरु करता येईल. असा नियोजनपूर्वक विकास कसा करता येईल याबाबत सल्ला देणारा सल्लागार म्हणूनही समाजशास्त्राच्या अभ्यासकाला व्यवसायाची संधी प्राप्त होईल. याबाबत समाजशास्त्राच्या अध्ययनानंतर अशा अभ्यासकांच्या ज्ञानाचा वापर पाश्च्यात राष्ट्रांकडून मोठ्या प्रमाणात केला जात असल्याचे आढळून येते. नजिकच्या काळात भारतातील प्रचंड वेगाने होत असलेली नगरांची वाढ. त्यातून समाजासमोर उभ्या राहू शकणाऱ्या समस्या कशा सोडवाव्यात. यासाठी समाजशास्त्राच्या अध्ययन कर्त्याला स्वतःचा एक नियोजनातील सल्लागार म्हणून स्वतःचा व्यवसाय सुरु करता येईल.

ब) नियोजन :-

समाजाच्या विकासासाठी अगर समाजासमोर उभ्या ठाकलेल्या सामाजिक समस्यांपासून समाजाला कांही प्रमाणात का होईना मुक्त करण्यासाठी शासनाने निश्चित केलेल्या धोरणाच्या अंमलबजावणीचे नियोजन करणे आवश्यक असते. समाजशास्त्राचे उच्च पातळीवर ज्ञान प्राप्त केलेल्या व्यक्तीच शासनाच्या सामाजिक नियोजनात महत्वाची भूमिका पार पाढू शकतात. सर्वसाधारणतः प्रत्येक राष्ट्राचे स्वतःचे असे एक नियोजन मंडळ असते. आपल्या देशातील विविध क्षेत्रांत घडवून आणण्यासाठी नियोजन करण्याची जबाबदारी या मंडळावर सोपवलेली असते. मुळात नियोजन म्हणजे काय याचा वेध घेण्यापूर्वी आपण नियोजन प्रक्रियेच्या कांही व्याख्या व महत्वाच्या मुद्यांचा परामर्श थोडक्यात घेणे आवश्यक ठरते.

किंबाल यांच्या मते, मनातील हेतू किंवा ध्येय साध्य करण्यासाठी विशिष्ट दिशेने सामाजिक सांस्कृतिक परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी निश्चित केलेला कार्यक्रम म्हणजे नियोजन होय.

सेकलर हडसन यांच्या मते : भावी काळाच्या प्रगतीसाठी आधारभूत योजना तयार करण्याची प्रक्रिया म्हणजे नियोजन होय.

भारताच्या नियोजन मंडळाने नियोजनामध्ये मुख्यतः खालील बाबींचा केलेला समावेश लक्षात घेतल्यानंतर समाजशास्त्रज्ञांची यातील भूमिका किंवा कार्ये स्पष्ट करणे सहज साध्य होईल म्हणूनच यातील कांही निवडक बाबींचा आढावा घेतला आहे.

१. नियोजनाकारांनी समाजातील सर्व क्षेत्रातील समस्यांची स्वतंत्रपणे निश्चिती करून त्या दृष्टीने नियोजन ठरवणे गरजेचे आहे.

२. समाज सदस्यांच्या समस्या अगर गरजा विविध प्रकारच्या असतात. त्या सर्व समस्यांची अगर गरजांची एकाच वेळी पूर्ता करणे शासनाला शक्य नसते तेंव्हा नियोजन मंडळाची ही जबाबदारी बनते की त्यांनी समाजाच्या गरजांच्या पूर्तीते अगर समस्यांच्या निराकरणाचे प्राधान्यक्रम (हा प्राधान्यक्रम समाजातील समूहांसाठी वेगळावेगळा असला तरी) तो निश्चित करणे.
३. समाजाच्या समस्यांच्या निराकरणासाठी अगर गरजांच्या पूर्तीसाठी आवश्यक असलेले मनुष्यबळ, पैसा, साधनसामुग्री. या बाबींचा अंदाज घेणे व त्यानुसार या बाबींची पूर्ता करण्याची शासनास शिफारस करणे.
४. आपापल्या कार्यक्षेत्रातील विविध कार्यांचे वार्षिक उद्दिष्ट किंवा लक्ष निश्चित करणे व ते साध्य करण्याची जबाबदारी संबंधीत खात्यांवर सोपवणे.
५. कोणत्याही खात्यांच्या समस्यांच्या संदर्भात कार्यक्रमाचे नियोजन करण्याबरोबरच योग्य त्या कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करणे. ही अंमलबजावणी विविध पातळ्यांवर होत असते. या विविध पातळ्या म्हणजे क्रमाने राष्ट्रीय, राज्य, विभाग, जिल्हा, तालुका व शेवटी ग्रामपंचायत. नियोजन मंडळाने निर्धारित केलेल्या नियोजनाप्रमाणे सर्व पातळ्यांवर समन्वयाची गरज असते.
६. नियोजन मंडळाने निश्चित केल्याप्रमाणे कार्यक्रमांची केवळ अंमलबजावणी करणे एवढेच अपेक्षित नसते तर त्या कार्यक्रमाचे मूल्यमापन करणेही तितकेच महत्वाचे असते. यासाठी नियोजनपूर्व काळात संबंधित समस्येचे स्वरूप काय होते; कार्यक्रमाची अंमलबजावणी केल्यानंतर समस्येच्या स्वरूपात किती बदल झाला. कार्यक्रम किती प्रमाणात यशस्वी ठरला याचा आढावा घेतला जाणेही आवश्यक ठरते.

समाजात नियोजित पद्धतीने बदल घडवून आणण्यासाठी शासनामार्फत मुख्यतः सामाजिक नियोजनाचा अवलंब केला जातो. याचे एक उत्तम उदाहरण म्हणजे स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताने पंचवार्षिक योजना आखून भारतीय समाजाचा विकास घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला. या कालावधीत समाजाच्या अगदी तळच्या स्थानावर राहणा-या व्यक्तीचा विकास करण्यासाठी विविध विकासाच्या योजना आखल्या गेल्या त्या आखलेला ज्या समाजासाठी किंवा समाजाच्या घटकांसाठी योजना आखावयाची असेल त्या समाजाच्या स्थितीचा सर्वप्रथम शास्त्रीय आढावा घेणे गरजेचे असते. आजपर्यंत समाजाच्या विकासासाठी शासनाने आखलेल्या योजनांचे नियोजन केंद्र अगर राज्य पातळीवर करण्यात आल्याचे दिसून येते.. तर त्याची अंमलबजावणी सरकारी नोकरांकरवी केली गेल्याचे दिसून येते.ज्यामध्ये मुख्यतः जिल्हाधिका-यांपासून ते गावपातळीवर कार्यरत असलेल्या सरकारी नोकरांवर या योजनांची अंमलबजावणी करण्याची जबाबदारी दिली जाते. या योजनांची आखणी करत असताना गावपातळीवर नेमक्या कोणत्या समस्या आहेत या मूळ

प्रश्नांची जाणीव नसल्याने अशा योजना पूर्णपणे यशस्वी होत नाहीत हे वास्तव आहे. या कामी समाजशास्त्रज्ञ त्याने अवगत केलेल्या समाजाच्या स्थितीविषयीच्या ज्ञानाचा स्रोत नियोजन करण्याची जबाबदारी असलेल्या लोकांना पुरखू शकतो. समाजात प्रचलित असलेल्या रुढी, प्रथा, परंपरा, समाजातील श्रधा-अंधश्रधा धार्मिकता याबाबतचे ज्ञान प्राप्त होण्यासाठी समाजशास्त्रातील संशोधनातून मांडण्यात आलेल्या तथ्यांचा सर्वप्रथम विचार करावा लागतो. हे काम समाजशास्त्राचे ज्ञान आत्मसात केलेली व्यक्तीच त्याच्या संशोधनातून मांडण्याची भूमिका पार पाडू शकते. याचे एक उत्तम उदाहरण म्हणून भारतात राबवलेल्या गेलेल्या समुदाय विकास योजनाना अपेक्षित यश का प्राप्त झाले नाही. त्यात कोणत्या उणिवा राहिल्या याचा शोध घेण्याचे काम डॉ. एनस्मिंगर व डॉ. एस. सी. दुबे यांनी केले व त्याच्यावर उपाययोजना सुचविल्या परिणामी भारत सरकाराने योजनांच्या यशस्वीतेसाठी बलवंतराय मेहता समितीची स्थापना करून समुदाय विकासाच्या यशस्वीतेसाठी लोकशाहीच्या विकेंद्रीकरणाचे धोरण स्विकारले. याबोरबच नियोजित पद्धतीने समाजात बदल घडून येतात की नाही याचेही परिक्षण करून त्यात आलेल्या अडथळ्यांवर कशी मात करता येईल याचे स्पष्टीकरणही समाजशास्त्राचा अभ्यासकच संशोधनाच्या सहाय्याने करू शकतो. जलद गरीने वाढत असलेली लोकसंख्या नियंत्रित करण्यासाठी शासनाने नियोजनबद्धरित्या प्रयत्न करायला सुरुवात केली तेंव्हा सुरुवातीच्या काळात भारतीयांनी त्याला केलेल्या विरोधमागील कारणे भारतीय समाजाच्या धार्मिकतेत शोधून काढण्यासाठीही समाजशास्त्रीय संशोधकांनीच आपल्या समाजातील वास्तव स्थितीचे केलेले विश्लेषणच सहाय्यभूत ठरले होते.

भावी काळातील समाजशास्त्राचे ज्ञान प्राप्त केलेल्या व्यक्तीला यापुढेही एक व्यावसायिक म्हणून पुढील क्षेत्रे उपलब्ध होऊ शकतात. महाराष्ट्राच्या ग्रामीण समाजातील स्वच्छतेची समस्या संपूर्णात आणण्यासाठी लोकांच्या मनावर कशा प्रकारे स्वच्छतेचे महत्व बिंबवता येईल. लोक स्वयंस्फूर्तपणे स्वच्छता अभियानात कसे स्वतःहून सहभागी होतील यासाठी समाजशास्त्रज्ञाने ग्रामीण समाजातील वास्तवतेबाबत केलेले संशोधनच सहाय्यभूत ठरले. यातूनच शासनाने संत गाडबेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान सुरु केले. शासनाच्या प्रोत्साहनामूळे व ग्रामवासियांत याबाबत घडवून आणलेल्या जागृतीमूळेच कांही गावांनी या अभियानात यश मिळवले हे मान्य करावे लागेल. यानंतर ज्या गावांनी यश मिळवले त्या गावांत स्वच्छतेसाठी राबवण्यात आलेले विविध प्रकल्प व केलेली कामे नंतरच्या काळात कितपत व्यवस्थितपद्धतीने पार पाडली जातात. याविषयी समाजशास्त्रातील संशोधनाने वास्तव स्थिती समाजासमोर मांडण्याची भूमिका पार पाडता येईल. अशी योजना राबवण्याचा प्रयत्न करणारी इतर खेडी मात्र याबाबतीत का अपयशी ठरली याचाही शोध समाजशास्त्रज्ञ घेऊ शकतील. समाजातील विविध सामाजिक समस्यांची वास्तव स्थिती त्यांच्या मागची निश्चित कारणे व त्या सोडविण्यासाठी काय केले गेले पाहिजे त्याचा नेमका कितपत प्रभाव पडला कोणत्या बाबी अडथळा ठरल्या हे स्पष्ट करण्यात समाजशास्त्रज्ञांची भूमिका मोलाची ठरणार आहे.

क) अध्यापन :-

आपण समाजशास्त्र विषयातील बी. ए. व एम. ए. ची पदवी समाजशास्त्र विषयातून प्राप्त केली असेल व त्याबरोबरच राज्य स्तरावर प्राध्यापक होण्यासाठी आवश्यक मानण्यात आलेली सेट किंवा राष्ट्रीय स्तरावरील नेट ही परिक्षा पात्र झाला असाल तर आपल्याला ज्या महाविद्यालयात समाजशास्त्र हा विषय पदवी पातळीपर्यंत शिकवण्यात येत आहे. अशा महाविद्यालयात अगर विद्यापीठात समाजशास्त्राचा अधिव्याख्याता या पदावर काम करण्याची संधी मिळू शकते. याबरोबरच जर तुम्ही कनिष्ठ महाविद्यालयात प्राध्यापक होण्यासाठी आवश्यक असलेली बी. एड. ही पदवी प्राप्त केली असेल तर आपल्याला ज्या महाविद्यालयात दहा अधिक दोन स्तरावर समाजशास्त्र हा विषय शिकवला जातो तेथे प्राध्यापक म्हणून काम करण्याची संधी उपलब्ध होऊ शकते.

ड) संशोधन :-

समाजशास्त्रज्ञ सामाजिक संशोधक म्हणूनही व्यवसाय करू शकतो. समाजाच्या वास्तव स्थितीचे आकलन होण्यासाठी समाजाच्या विविध अंगात होत असलेल्या बदलांची दिशा जाणून घेण्यासाठी समाजशास्त्रीय ज्ञान प्राप्त करण्याची संधी संशोधनामुळे मिळते. याच्या सहाय्याने एक संशोधक म्हणूनही समाजशास्त्रज्ञ आपली भूमिका पार पाढू शकतो. आजही २०२० साली जागतिक महासत्ता बनण्याची आकांक्षा बाळगलेल्या व महासत्ता बनणारच अशी भाषा राजकीय नेत्यांकडून यासाठी वापरण्यात येत असताना आजही कोणत्याही विकासापासून दूरच राहिलेल्या साधे ज्यांना सांगायलाही स्वतःचे घर अगर गावही नाही अशा भटक्या समाजाचा अभ्यास समाजशास्त्रीय दृष्टीकोणातून व्यापक प्रमाणात झालेला नाही असे स्पष्टपणे आढळते. आजही महिला, लहान मुले, मूली व दलित आणि आदिवासीच्या सर्व समस्या सोडवण्यात आपल्याला यश आलेले नाही. अशा विकासापासून वंचित समाजांच्या लहान मुले व मूली आदिवासी व भटक्या जमार्टीच्या सर्वांगिण बाबतीतील संशोधन हाती घेण्यासाठी शासनाच्या विविध विभागांकडून व देशभरात कार्यरत असलेल्या बिगर सरकारी संघटनांकडून आवश्यक ते आर्थिक सहाय्याही मिळते. याचा वापर करून आपल्या संशोधनाच्या सहाय्याने संशोधक समाजात होत असलेल्या बदलांविषयी संशोधन करून कोणत्या सामाजिक समस्या किती प्रमाणात अस्तित्वात आहेत त्यांचा समाजावर कसा व किती परिणाम झाला आहे व होण्याची शक्यता आहे याबाबतचे पूर्वकथन करू शकतो. सामाजिक धोरण निश्चितीत अगर नियोजनात एक तज्ज्ञ म्हणून सळ्ळा देऊ शकतो. समाजाची वास्तव स्थिती समजून घेण्यासाठी समाजातील सामाजिक समस्यांच्या निर्मितीची समाजावर होत असलेल्या त्यांच्या परिणामांची व त्यावरील योग्य उपाययोजना कोणत्या हे सविस्तरपणे स्पष्ट करण्यासाठी त्यांची अंमलबजावणी कशी करावी याबाबतचे संशोधन करण्यासाठी संशोधक म्हणून काम करण्याची संधी सहजगत्या उपलब्ध होऊ शकते. सध्या प्रचलित असलेल्या व बहुसंख्य लोकांचे लक्ष वेधून घेत असलेल्या प्रदुषणाच्या समस्येबाबत या समस्येच्या

उगमापासून त्यास कारणीभूत ठरत असलेल्या कारणांचे स्पष्टीकरण करणे शासनाची या समस्येकडे पाहण्याची दृष्टी नेमकी कशी आहे. समाजाकडून या समस्येला कशा प्रकारे पर्याय शोधले जात आहेत. यासाठी कोणत्या कार्यकर्त्यांनी सामाजिक चळवळी उभ्या करून समाजात कशी जागृती निर्माण केली आहे त्यांच्याकडे पाहण्याचा शासनाचा दृष्टीकोण नेमका कसा आहे. अशा प्रकारच्या समाजाभिमुख संशोधनाचे कार्य समाजशास्त्राचे ज्ञान प्राप्त केलेल्या अभ्यासकाला करण्याची संधी मिळू शकते. सामाजिक संशोधनात कांही संस्था कार्यरत असून या संस्थांत काम करून स्वतःच्या सामाजिक संशोधनाला कांही दर्जेदार नियतकालिकांतून प्रसिद्ध करण्याची संधी त्याला प्राप्त होऊ शकेल.

या विभागात आपण समाजशास्त्राचे ज्ञान प्राप्त केलेली व्यक्ती नेमके कोणते व्यवसाय कशा प्रकारे उपलब्ध करून घेऊ शकते या बाबीचा आढावा घेतला असता हे स्पष्टपणे जाणवते की अशा व्यक्तीला या शास्त्राच्या अध्ययनानंतर विविध व्यवसायाच्या संधी उपलब्ध होतात. यामध्ये मुख्यतः धोरणांची आखणी करणारा, त्याचे नियोजन करणारा, एक व्यावसायिक म्हणून कोणत्या संधी आहेत हे स्पष्ट करता येते. तर शिक्षणाच्या क्षेत्रात यशस्वी व्हायचे असेल तर त्यासाठी कोणत्या प्रात्रता प्राप्त करणे गरजेचे आहे हे लक्षात येते. एकूणच समाजाच्या वास्तव स्थितीची जाण होण्यासाठी व समाजाला समस्यांपासून मुक्त करण्यासाठी त्या समाजासमोर उभ्या असलेल्या समस्यांबाबतचे ज्ञान सामाजिक संशोधनातून करून देण्याचे काम करणारा एक व्यावसायिक कसे बनता येऊ शकेल हे स्पष्ट होते.

४.३.३ समाजशास्त्राच्या अभ्यासकांसाठी उपलब्ध नोकरीच्या संधी

समाजशास्त्राचे अध्ययन पूर्ण केलेल्या तरुणांना आपले जीवन चांगल्या पध्दतीने व्यतित करण्यासाठी प्रामुख्याने कोणत्या रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होऊ शकतात याविषयीचे ज्ञान प्रथम वर्षीच करून देणे नितांत गरजेचे बनले आहे. औद्योगिकीकरण, आधुनिकीकरण व जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमूळे सर्वच क्षेत्रातील रोजगाराच्या संधी जवळजवळ संपूष्टात आल्यासारखी स्थिती निर्माण झाली आहे आणि काळाच्या ओघात या संधी कमी होत जातील की काय हा यक्ष प्रश्न तरुण पिढीसमोर ऊभा ठाकला आहे याबाबत कोणाचेही दुमत असणार नाही. अशा परिस्थितीत समाजशास्त्रासारखे एक सामाजिक शास्त्र अध्ययनानंतर कोणत्या रोजगाराच्या संधी नव्याने उपलब्ध करून देऊ शकते हे विशद करणे ही बाब याविषयाच्या विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाची आहे. हे साध्य झाले तरच आज सामाजशास्त्रांच्या अध्ययनाकडे तरुण पिढीचे होत असलेले दुर्लक्ष कमी होऊ शकेल. ही बाब आपल्याला मांन्यच करावी लागेल. या विषयाच्या अध्ययनानंतर विद्यार्थ्यांना प्राप्त होऊ शकणाऱ्या रोजगाराच्या -संधी आपल्यासमोर मांडण्याचा प्रयत्न खालीलप्रमाणे करत आहे.

आज आपण अशा एका समस्याग्रस्त विश्वात जीवन जगतो आहोत की या विश्वासमोरच्या समस्या सोडवण्यात आपल्यास अपयश आले तर मानवी संस्कृतीच काळाच्या ओघात नाश पावेल की काय हाच

गंभीर प्रश्न विचारवंतांसमोर उभा ठाकला आहे. यापासून मुक्तता मिळवण्यासाठी आपल्याला मानवीसंबंधांचे अध्ययन करू शकणा-या शास्त्राच्या विकासावर जाणिवपूर्वक आपले लक्ष्य केंद्रीत करावे लागेल. समाजशास्त्र समाजातील विविधांगी सामाजिक संबंधातील सत्य आपल्यासमोर मांडण्यात यशस्वी होऊ शकेल याबाबत तिळमात्रही शंका नाही. आणि हे ज्ञानच भारतीय समाजासमोर मानवी संबंधातील व मानवातील सामाजिक संबंध व सामाजिक समस्या जाणून घेण्यात व त्या सोडवण्यासाठी कोणते उपाय आजमितीला उपलब्ध होतील याबाबत समाजाला शास्त्रीय ज्ञान समाजशास्त्राचा अभ्यासक उपलब्ध करून देण्यात यशस्वी होईल. समाजशास्त्राचे पदवी आणि पदव्युतर पातळीपर्यंतचे शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर विद्यार्थ्याला खालील क्षेत्रात रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होणार आहेत. बरेचदा समाजशास्त्र हे एक केवळ बौद्धिक ज्ञान शाखा मानली जाते पण ते एक व्यवसायाची उत्तम संधी उपलब्ध करून देणारी ज्ञानशाखा आहे हे ही लक्षात घेतले पाहिजे. जेव्हा आपण व्यवसायांचा विचार करतो तेव्हा आपण ज्ञानाच्या शाखेच्या उपयुक्ततेपूर्ण वापराचा विचार करतो. समाजशास्त्रज्ञ विविधांगी भूमिका पार पाडू शकतो. ऊदा. सल्लागार, शिक्षक, नियोजन कर्ता, संशोधक, क्लीनिकल मदतकर्ता, समाजातील विविध समस्यांचे टिकात्मक परिक्षण करणारा, उत्तम मुलाखतकार, पत्रकार, सामाजिक कार्यकर्ता, मनोरंजन कर्ता नियोजनाच्या सहाय्याने घडून आलेल्या बदलांचा परिक्षक, शहरी नियोजनकर्ता, मार्केटिंग व प्रशासनातील सहकार्यवाह, व्यक्तीगत सल्लागार अशा विविध प्रकारांच्या माध्यमातून समाजशास्त्रीय ज्ञानाचा वापर करून विविध भूमिका यशस्वीपणे पेलण्याचे सामर्थ्य समाजशास्त्रीय ज्ञान प्राप्त केलेली व्यक्ती सहजगत्या पार पाडू शकते.

समाजशास्त्रीय ज्ञानाचा उपयोग सामान्यपणे खालील सामाजिक जीवनांच्या क्षेत्रात करता येतो.

१. शिक्षण.
२. सामाजिक संशोधन.
३. समाजकार्य.
४. औषध कायदा, अभियांत्रिकी, व्यवसाय अशा विविध व्यवसायातील लोकांना व त्यांच्याशी संबंधीत असलेल्या लोकांना वैयक्तीक सल्ला व मार्गदर्शन करणे.
५. उद्योजकांना व विविध उद्योगांत काम करणाऱ्या कामगारांना सल्ला व मार्गदर्शन करणे.
६. ग्रामीण आणि नागरी नियोजन.
७. लोकप्रशासनातील विविध पदांवर आपल्या ज्ञानाच्या कौशल्यावर समाजशास्त्राचे ज्ञान असलेली व्यक्ती सहजरित्या यशस्वी होऊ शकते.
८. उद्योजकांना सल्लागार म्हणून
९. बालकल्याण व आरोग्य क्षेत्रात.

१०. राजकारणात.

११. वृद्ध लोकांच्या स्थितीचा .त्यांच्या समस्यांचा अभ्यासक

१२. शहर नियोजनात

१३. गुन्हेगारी न्यायदानात

१४. औद्योगिक संबंधात

१५. सैनिकी बुधदीमत्ता आणि सैनिक क्षेत्रात

१६. नव्याने उदयाला येणारी कांही क्षेत्रे कृती कार्यक्रम व विकासाच्या कार्यक्रमाचे नियोजन

१७. नव्याने विकसीत होत असलेल्या तंत्रज्ञानात व त्याच्या समाजावर होत असलेल्या विपरीत परिणामांचा अभ्यासक

अशा अनेकांनेक नोकरीच्या संधी समाजशास्त्राच्या अभ्यासकांना सहजगत्या उपलब्ध होणार आहेत. त्यातच अलिकडे माहिती तंत्रज्ञाच्या विविध स्तरीय वाढीमुळे माहिती संप्रेषणाची विपूल साधने लहानांपासून वृद्धांपर्यंत सर्वानाच सहजगत्या उपलब्ध होत आहेत. नवनविन साधनाच्या वापरामुळे लहानांपासून वृद्धांपर्यंत सर्वांसमोरच विविध समस्या आजही दृष्टीस पडत आहेत व नजिकच्या काळात त्यात भरच पडण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. तेंव्हा या क्षेत्राने मानवी सामाजिक संबंधांचे स्वरूपच मुळापासून हादरवून टाकले आहे. अशा वेळी या बाबींचा सर्वांगिण अभ्यास करण्यासाठी विविध नोकरी व व्यवसायाच्या संधी समाजशास्त्राच्या अभ्यासकांसमोर उभ्या राहणार आहेत याबाबतीत अजिबात शंका माझ्या मनात नाही.

१. समाजकार्य : समाजशास्त्राचे ज्ञान प्राप्त केल्यानंतर आपणास समाजकार्याचे संपूर्ण दालनच उपलब्ध होईल जेथे तुम्ही आपले करियर उभा करू शकता. समाजशास्त्राचे ज्ञान मिळवत असताना तुम्ही समाजात ज्या समस्या निर्माण झालेल्या आहेत याविषयी सविस्तर अध्ययन केले असल्यामुळे प्रत्यक्ष ज्या समाजात अशा समस्या निर्माण झाल्या आहेत त्या समाजात प्रथम त्या समस्यांविषयी जाणीवजागृती निर्माण करून त्यांच्यासह अशा समस्या कशा सोडवता येतील याविषयी चर्चाकरून त्यांना अशा समस्यांच्या घातक परिणामांविषयी मार्गदर्शन करून त्यांच्यासह किंवा त्यांच्याकडून योग्य त्या मार्गाचा अवलंब करून आपल्या समस्या सोडविण्यासाठी त्यांना मार्ग दाखवू शकतील.

२. वैयक्तिक सल्ला व मार्गदर्शन : औषध, कायदा, अभियांत्रिकी, व्यवसाय अशा विविध व्यवसातील लोकांना व त्यांच्याशी संबंधीत असलेल्या लोकांना वैयक्तीक सल्ला व मार्गदर्शन करण्याची व आपले याबाबतीतील करियर घडवण्याची संधी आपल्याला या विषयाच्या अध्ययनानंतर उपलब्ध होऊ शकेल.

३. उद्योजकांना व विविध उद्योगांत काम करणाऱ्या कामगारांना सल्ला व मार्गदर्शन : प्रचंड वेगाने विस्तार असलेल्या विविध उद्योगांतील कामगार त्यांच्यात कामानुसार निर्माण होणारे विविध स्तर. या स्तरांतील आंतरसंबंध आणि उद्योजक व या सर्वांमध्ये असलेल्या संबंधातून निर्माण होत असलेल्या औद्योगिक समस्या उद्योजकांकडून कामगारांची होत असलेली पिळवणूक, त्यातून कामगारांकडून त्यांच्यावर होत असलेल्या अन्यायाविरुद्ध केले जाणारे कामबंद संप हरताळ यामुळे संपूर्ण समाजाचेच होत असलेले नुकसान या सर्व बाबींना योग्य मार्ग सुचवण्याची महत्वाची जबाबदारी कोणावर तरी येते. या सर्वांसाठी उद्योजकांना व कामगारांना योग्य सल्ला देण्यासाठी पाचशे किंवा त्यापेक्षा जास्त कामगार कार्यरत असलेल्या उद्योगात कामगार कल्याण अधिकारी नेमण्याची औद्योगिक कलह कायद्यात असलेल्या तरतूदीनुसार कामगार कल्याण अधिकारी म्हणूनही करियर सुरु करण्याची संधी समाजशास्त्राच्या अभ्यासकांना मिळू शकते. येथे त्याची भूमिका उद्योजक व कामगार या दोघांनाही योग्य वेळी योग्य सल्ला देण्याची असते.

४. ग्रामीण नियोजन : भारत हा खेडयांचा देश आहे असे स्वातंज्यानंतर म्हंटले जात होते. अशा खेडयांच्या विकासासाठी शासनाला योग्य पद्धतीने नियोजन करता यावे यासाठी ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी शासनाला नियोजनपूर्वक योजना आखणे आवश्यक होते. आजही भारतातील खेडयांची संख्या जास्तच आहे. अशावेळी खेडेगावांच्या विकासासाठी योग्य नियोजन करण्याची जबाबदारी शासनाचीच असून अशा खेडयांचा सर्वांगिण विकास करावयाचा झाल्यास त्याला योग्य पद्धतीने नियोजनबद्ध रित्या आखलेल्या योजना राबवणे आवश्यक आहे. कोणतीही योजना अगर विकासाचा आराखडा लोकांसमोर मांडण्यासाठी त्याचे नियोजन करणे अत्यंत आवश्यक असते. येथे समाजशास्त्राच्या अभ्यासकाला आपले करियर निर्माण करता येते. खेडयातील लोकांची मानसिकता, त्यांच्या असलेल्या श्रद्धा, अंधश्रद्धा, धार्मिक समजूती त्यांच्या समस्या जाणून घेऊन त्यांच्या निराकरणासाठी कोणताही कार्यक्रम कसा नियोजनपूर्वक सुरु करता येईल हे पाहणे महत्वाचे ठरते. याबाबी जाणून घेऊन शासनाला त्यांचे एखाद्या कार्यक्रमाचे नियोजन कसे करावयाचे या बाबत योग्य सल्ला देण्याचे कार्य समाजशास्त्राच्या अभ्यासकाला करता येईल.

५. लोकप्रशासनातील विविध पदांवर आपल्या ज्ञानाच्या कौशल्यावर समाजशास्त्राचे ज्ञान असलेली व्यक्ती सहजरित्या यशस्वी होऊ शकते : समाजात सुशासन प्रस्थापित व्हावे यासाठी विविध पदांची (जिल्हा पातळीवरिल कलेक्टरपासून ते गावपातळीवरिल ग्रामसेवकापर्यंत) निर्मिती शासनाकडून करण्यात आली आहे. समाजशास्त्राचे ज्ञान प्राप्त केलेली व्यक्ती आवश्यक ती पात्रता म्हणजेच राज्यपातळीवरिल एम.पी.एस.सी., यु.पी.एस.सी. अशा विविध पातळीवर विविध पदांसाठी घेण्यात येणा-या परिक्षा देण्यासाठी किमान पदवी पर्यंत शिक्षण घेणे व आपल्या आवडीप्रमाणे, बुध्दीमत्तेप्रमाणे कठोर अध्ययनाच्या सहाय्याने देणे व त्यात यश प्राप्त करणे हे करियरची एक उत्तम संधी समाजशास्त्राच्या विद्यार्थ्यांना शक्य आहे.

६. उद्योजकांना सल्लगार म्हणून : औद्योगिकिकरणामुळे उद्योगांचा विकास मोठ्या प्रमाणात झाला आणि आज तर जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे समाजात विविध प्रकारचे उद्योग सातत्याने वाढू लागले आहेत. अशा परिस्थितीत उद्योजकांना त्यांच्या उद्योगात व त्याच्या विकासासाठी योग्य तो सल्ला देण्याचे काम समाजशास्त्राचे ज्ञान प्राप्त केलेली व्यक्ती सहजरित्या करू शकते. कारण समाजशास्त्राच्या अभ्यासाने तो समाजाबरोबर अगोदरच जोडला गेलेला असतो. समाजाच्या नेमक्या गरजा कोणत्या आहेत. कोणत्या काळात कोणत्या वस्तूंची मागणी कशा प्रकारे वाढते अगर कमी होते. आपल्या उत्पादीत मालाची जाहिरात नेमकी कशी, कधी, कोठे व कोणामार्फत करावी याबाबतची साक्षात जाण त्याला समाजशास्त्राच्या ज्ञानाने व सातत्याने समाजाबरोबर राहिल्याने आलेली असते.

७. बालकल्याण व आरोग्य क्षेत्रात : आज सर्वांत मोठी समाजशास्त्रीय ज्ञान प्राप्त केलेल्या व्यक्तींची गरज या क्षेत्रात आहे. भारतीय समाजासमोरची एक महत्वाची समस्या म्हणून बालकल्याणचा विचार करावा लागतो. पूर्वी संयुक्त कुटुंब पद्धती मोठ्या प्रमाणात भारतीय समाजात होती. परंपरेप्रमाणे घरातली वडिल माणसे मुलांच्या कल्याणासाठी त्यांच्यावर विविध संस्कार करत होती पण औद्योगिकरणाच्या शहरीकरणाच्या प्रचंड झंझावातासमोर ही कुटुंब पद्धती टिकाव धरू शकली नाही. परिणामी मुलांवर लहानपणी घरातच होत असलेल्या संस्काराला मूळे मुकू लागली. अशावेळी बालकल्याणासाठी नव्या व्यवस्था निर्माण करण्याशिवाय तरणोपाय राहिला नाही. या कामी समाजशास्त्राचे ज्ञान प्राप्त केलेली व्यक्ती बालकल्याणासाठी विविध योजना तयार करण्यापासून त्यांची अंमलबजावणी करण्यापर्यंतचे कार्य हाती घेऊ शकते. हे ही एक करियर निर्माण करण्याचे वेगळे क्षेत्र ठरू शकाते.

आरोग्य क्षेत्रातील व्यवसायाच्या उपलब्ध संधी लक्षात घेण्यापूर्वी वैद्यकीय समाजशास्त्र म्हणजे नेमके काय ही बाब लक्षात घेणे आवश्यक आहे. १९३१ साली अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञ लुथिस वर्थ यांनी सर्वप्रथम ‘क्लिनिकल सोशिआॅलॉजी’ या संकल्पनेचा वापर केला. समाजकार्य अगर मानसशास्त्रज्ञांप्रमाणेच समाजशास्त्राच्या अध्ययनाने समाजशास्त्रीय ज्ञान प्राप्त केलेली व्यक्ती विविध आजारामागील कारणाचा शोध घेण्याचे, त्यावर नेमके कोणते उपचार करणे गरजेचे आहे याबाबतचे संशोधन करण्याचे कार्य हाती घेऊ शकते. याबरोबरीनेच समाजसदस्यांना विविध आजारांबाबतचे ज्ञान पुरवून त्याबाबतीत जागृत करण्याचे आणि यातील नाविण्यपूर्ण बाबींचे संशोधन करण्याचे कार्य करणारी व्यक्ती म्हणून आरोग्य क्षेत्रात कार्यरत असलेल्या विविध लोकांप्रमाणेच आपले एक वेगळे आरोग्य सल्लगाराचे कार्य पाढू शकते. पण या बाबतीत सल्लगार म्हणून समाजशास्त्रज्ञांच्या नियुक्तीचे प्रमाण अत्यल्प असल्याचे आढळत असले तरी या क्षेत्रात स्वतःचा एक उत्तम व्यवसाय सुरू करण्याची संधी समाजशास्त्रीय ज्ञान मिळवलेल्या व्यक्तींना नजिकच्या काळात उपलब्ध होऊ शकते. कारण प्रचंड वेगाने विकसित होत असलेल्या समाजात असंख्य रोगांचाही प्रादुर्भाव वाढला आहे. आज मानवी जीवन नवीन पद्धतीच्या आहारी गेलेले आहे. प्रचंड वेगाने पसरत असलेल्या प्रदुषणाला व धकाधकीच्या जीवनाला तोंड देत असलेल्या लोकांत आरोग्याच्या समस्या मोठ्या प्रमाणात वाढत आहेत.

एका आरोग्यविषक समस्येवर कांही प्रमाणात यश प्रस्थापित करता येईल असे वाटत असतानाच नव्या आरोग्यविषयक समस्या उदयाला येत आहेत. उदा. एडसच्या समस्येमागील सामाजिक कारणांचा शोध घेण्यात व त्याच्या प्रसारात कांही प्रमाणात यश मिळवण्यात आपण यशस्वी होत आहोत असे वाटत असतानाच कांही दिवसांपासून एचपीबी या विषाणूच्या भारतीय पुरुष व स्त्रीयांच्यातील संक्रमणामुळे ‘सर्विंकल कॅन्सर’ म्हणजेच गर्भाशयाच्या मुखाचा कर्करोग महिलांमध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढीस लागल्याचे आढळते. याची लागण झालेल्या भारतातील एक लाख महिलांपैकी साठ टक्के स्त्रियाचा मृत्यू दरवर्षी होत असल्याचे आढळते. (दैनिक सकाळ : दि. डॉ. निखिल फडके, १ सप्टेंबर २०१९, सप्तरंग पान नं. ८) अशा परिस्थितीत लोकांच्यात निरोगी जीवनाविषयी आसकती निर्माण करण्यासाठी त्यांचे जीवन आरोग्यसंपन्न रहावे यासाठी समाजशास्त्राचे ज्ञान असलेली व्यक्ती योग्य प्रकारे काम करू शकते.

८. वृद्ध लोकांच्या स्थितीचा त्यांच्या समस्यांचा अभ्यासक : आरोग्याच्या क्षेत्रात झालेल्या विकासामुळे निरनिराळ्या रोगांवर मानवी समाजाने एका बाजूला मात केली परिणामी मानवाला दीर्घ आयुष्य प्राप्त झाले. त्याचवेळी समाजात बदलेल्या सामाजिक मूल्यांच्या व आदर्शांच्या प्रसारामुळे नव्या पिढीचे जून्या पिढीशी असलेले संबंध दुरावत गेले. यातूनच वृद्ध लोकांच्या वास्तव स्थितीचा व त्यांच्या समोरच्या समस्या वाढल्या त्यातून वृद्धाश्रमांची निर्मिती करण्यास सुरुवात झाली. दिवसेंदिवस त्यांचीही संख्या वाढतच गेली. यातूनच वृद्धांच्या वास्तव स्थितीचा अभ्यास करणे गरजेचे बनत गेले. त्यांच्या समस्यांचे संम्यक आकलन करून त्यावर कोणत्या उपाय योजना करता येतील या बाबींचा अभ्यास करणारा एक अभ्यासक म्हणूनही समाजशास्त्राचे ज्ञान प्राप्त केलेली व्यक्ती आपले करियर सुरु करू शकते. आणि अशा वृद्धाश्रमांची स्थापना करणे व त्याचे यशस्वी रित्या संचलन करण्याचे कामही करू शकतील.

९. नागरी नियोजन : काळाच्या ओघात प्रचंड वेगाने अत्यंत अनियोजितपणे शहरांची वाढ होत गेली. हे वास्तव मांन्य करावे लागेल. यामुळे शहरात एका बाजूला उच्चभू लोक तर दुसरीकडे झोपडपट्ट्या व गलिच्छ वस्त्याही वाढल्या कांही शहारात तर मोठमोठ्या पुलाखाली अगर जेथे बांधकामे सुरु असतील त्या ठिकाणीच जिवनाचा गाढा कसाबसा चालवण्याचा प्रयत्न करणारी कुटुंबे वाढत चालती ज्यामुळे शहरांसमोर अनेक बेकायदेशीर व अनैतिक समस्या आवासून उभ्या ठाकल्या आहेत. या समस्या सोडवायच्या असतील तर नगरांचा विकासही नियोजित पद्धतीने होणे गरजेचे आहे. असा नियोजनपूर्वक विकास कसा करता येईल याबाबत सल्ला देणारा सल्लागार म्हणूनही समाजशास्त्राच्या अभ्यासकाला आपले करियर सुरु करता येईल. नगर नियोजन करताना नियोजन आयोग स्थानिक प्रशासन पर्यावरण तज्ज्ञांबरोबरीनेच समाजशास्त्राच्या अध्ययनानंतर नोकरीच्या संधी उपलब्ध होतील.

१०. गुन्हेगारी न्यायदानात : दिवसेंदिवस वाढत चाललेल्या गुन्हेगारीला आठा घालण्याचा प्रयत्न विविध स्तरांकडून केला जात असला तरी मुळात गुन्हेगारी वृत्ती नेमकी कोणत्या कारणामुळे वाढते याचा शोध घेण्यासाठी समाजशास्त्राचे ज्ञान आत्मसात केलेल्या व्यक्ती महत्वाची भूमिका पार पाढू शकते. त्यांच्या

कडून घडलेल्या गुन्हयामागची नेमकी कारणे शोधून काढणे. न्यायदानाच्या प्रक्रियेत याबरोबरच अशा व्यक्तींच्या पुनर्वसनासाठी काय करणे गरजेचे आहे याबाबतचा सल्ला देण्याचे काम समाजशास्त्राचे ज्ञान घेतलेल्या व्यक्तीला करता येते.

११. औद्योगिक संबंधात सल्लागार : प्रचंड वेगाने वाढत गेलेल्या औद्योगिकीकरणामुळे मालक व कामगार यांच्यातील संबंधांतही बदल होत गेले आहेत. मालकाचा नफा व अधिक नफा मिळवण्याचा उद्देश व कामगारांचा अधिकाधिक पगार मिळवण्याचा हेतू यामधून आज औद्योगिक क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात असंतोषाची निर्मिती होत आहे. याबरोबरच या संघर्षात भर घालण्याचे काम आधुनिक तंत्रज्ञानाने घातले आहे. परिणामी, महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाच्या विविध विभागात पूर्वी पासून सुरू असलेल्या कारखान्यांत आज मोठ्या प्रमाणात आलेल्या मंदीमुळे असंख्य कामगारांना आपल्या कामाला मुकावे लागत आहे तर दुसऱ्या बाजूला बाजारपेठेत मागणीच घसरली असल्याने उत्पादक्षी संकटात सापडले आहेत. परिणामी आज बहुसंख्य कामगारांवर बेकारीची कु-हाड कधी कोसळेल हे सांगता येत नसल्याने कामगार हा असुरक्षित जीवन जगतो आहे तर दुसरीकडे सतत विकसित होत असलेल्या तांत्रिक प्रगतीमुळे मालकही धास्तावला आहे. अशा वेळी औद्योगिक संबंधातील सल्लागार म्हणून समाजशास्त्राचे ज्ञान मिळवलेल्या व्यक्तीला भूमिका पार पाडता येते.

१२. सैनिकी बुध्दीमत्ता आणि सैनिक क्षेत्रात : कोणत्याही देशाचे व देशवासियांचे जीवन सुखावह करण्यासाठी स्वतःच्या जिवाची बाजी लावण्याचे कार्य केवळ सैनिकांच्या कार्यक्षमतेवरच अवलंबून असते हे त्रिकालबाधीत सत्य आहे. याक्षेत्रातही आपल्याला रोजगाराच्या संधी मिळू शकतात पण त्यासाठी या विषयाच्या ज्ञानाबरोबरच त्यासाठी आवश्यक असलेल्या परिक्षाही विद्यार्थ्याला देण्याची तयारी करावी लागते.

१३. खाजगी गुप्त हेर आणि संशोधक : मोठमोठ्या मांन्यवर लोकांकडून आपल्या शूक्रूच्या हालचालींवर लक्ष ठेवण्यासाठी स्वतःचे खाजगी गुप्तहेर नेमण्याची गरज भासू लागली आहे. हे काम समाजशास्त्राच्या अध्ययनकर्त्याला सहज साध्य करता येऊ शकेल. राजकिय क्षेत्रातील व्यक्तींनाही आपल्याबाबत प्रतिस्पर्धी नेमकी कशी चाल चालत आहे. आपल्याबाबत आपल्या क्षेत्रातील लोकांचे नेमके काय मत आहे. हे जाणून घेण्यासाठी अशा गुप्तहेरांची गरज भासू लागली आहे.

१४. माध्यमातील व्यावसायिक सल्लागार : समाजशास्त्र विषयात पदवी व पदव्युत्तर पदवी संपादन करून माध्यमविद्येतील पदवी उदा. बी.जे.सी. एम.जे.सी. मास कम्युनिकेशन प्राप्त केल्यानंतर वर्तमानपत्रे. दूरचित्रवाहिन्या या क्षेत्रातही पत्रकार, वार्ताहर, संपादक किंवा माध्यम संशोधक म्हणून व्यवसायाची संधी मिळू शकते.

नव्याने उदयाला येणारी कांही क्षेत्रे कृती कार्यक्रम व विकासाच्या कार्यक्रमाचे नियोजन नव्याने

विकसीत होत असलेल्या तंत्रज्ञानात व त्याच्या समाजावर होत असलेल्या विपरीत परिणामांचा अभ्यास. समाजशास्त्राच्या अभ्यासक सहजगत्या करू शकतो. अगदी अलिकडे मुलाकऱ्हून मोबाईल वापरण्यास जन्मदात्या बापाने मनाई केल्यामुळे रागाच्या भरात बापाचा खून केल्याची बातमी आपल्या वाचनात आली असेलच. शिवाय अगदी लहान मुर्लींवरदेखील बलात्कार केलेल्या घटना आपणास मिळू लागल्या आहेत. इतकी टोकाची घटना समाजसदस्यांकडून नेमकी कशी घडते याचा शोध लावण्यासाठी समाजशास्त्राचा अभ्यास केलेली व्यक्ती समाज सदस्यांच्या बदलत्या मानसिकतेचा शोध घेण्याचे काम सहजरित्या करू शकेल. यासाठी पोलिस यंत्रणेला योग्य तो सद्गु देऊ शकेल.

४.४ सारांश

सदरचे युनिट दोन भागात विभागण्यात आले असून यामधील पहिला भाग हा समाजशास्त्राच्या अभ्यासकाला ज्ञानप्राप्ती केल्यानंतर कोणते व्यवसाय करून समाजात आपले एक वेगळे स्थान निर्माण करता येईल याच्याशी निंगडीत असून यामध्ये समाजशास्त्राचा अभ्यासक शासकीय अगर बिग्रशासकीय संस्थांकडून एखाद्या समस्येच्या निर्मूलनासाठी कोणते धोरण आखू शकते. त्यासाठी नेमके कशा पध्दतीने नियोजन करणे गरजेचे आहे याबाबतचा सल्ला देण्याचा, व्यावसायीक सल्ला देण्याचे कार्य कसे करू शकते या बाबीचा आढावा आपण घेतला आहे. तर द्वितीय विभागात समाजशास्त्राच्या अभ्यासकाला रोजगाराच्या कोणत्या संधी उपलब्ध होऊ शकतात याचे स्पष्टीकरण करण्यात आले आहे.

४.५ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न

अ) रिकाम्या जागी योग्य पर्याय निवडा.

४.६ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

१. = ड) संशोधन.

२. = अ) किंबाल यंग.

३. = अ) गलिच्छ वस्त्या.

४. = ड) सेट.

५. = अ) एस. सी दुबे.

६. = ड) रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करण्यासाठी.

४.७ सरावासाठी प्रश्न

अ) थोडक्यात उत्तरे लिहा.

१. नियोजनातील समाजशास्त्रज्ञाची भूमिका.
  २. सामाजिक धोरण निश्चितीतील समाजशास्त्रज्ञांची उपयुक्तता.
  ३. समाजशास्त्रीय ज्ञानाचा आरोग्य क्षेत्रातील उपयोग.
  ४. समाजशास्त्राचे संशोधनातील योगदान.

ब) सविस्तर उत्तरे द्या.

१. एक उत्तम व्यवसायिक म्हणून समाजशास्त्रज्ञ कोणती भूमिका पार पाढू शकतो.
२. समाजशास्त्राच्या अभ्यासकाला समाजात कोणत्या रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होऊ शकतील.

४.८ चिंतन व कार्य

समाजात वावरत असताना कोणत्या सामाजिक समस्या आढळतात त्यावर चिंतन करा व त्यांच्या निराकरणासाठी समाजशास्त्रीय ज्ञानाचा कसा उपयोग करता येईल हे स्पष्ट करा.

४.९ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

1. **Richard Cheever Wallace and Wendy Drew** : "Sociology", Wallace Library of Congress Cataloging in Publication Data 1945.
2. **Bipul Kumar Bharda** : "Policy Making and Policy Deficit : Role of the Sociologist" Lecture delivered at XXXIX All Indian Sociological Conference.
3. **Thomas H. Jenkins** : "The Sociologist As Public Planner : American, German and British Examples", Research Paper.
4. "Sociologist as Policy Consultant Sociological Help" Research paper on Web site.
5. "Sociology Major and Sociology Careers" web page.
6. **Salunkhe Sarjarao** : (Marathi book) "Basic Sociological Concepts".

